

Informations- och avfallshantering

*Mediearkeologiska perspektiv
på det långa 1800-talets tidningar*

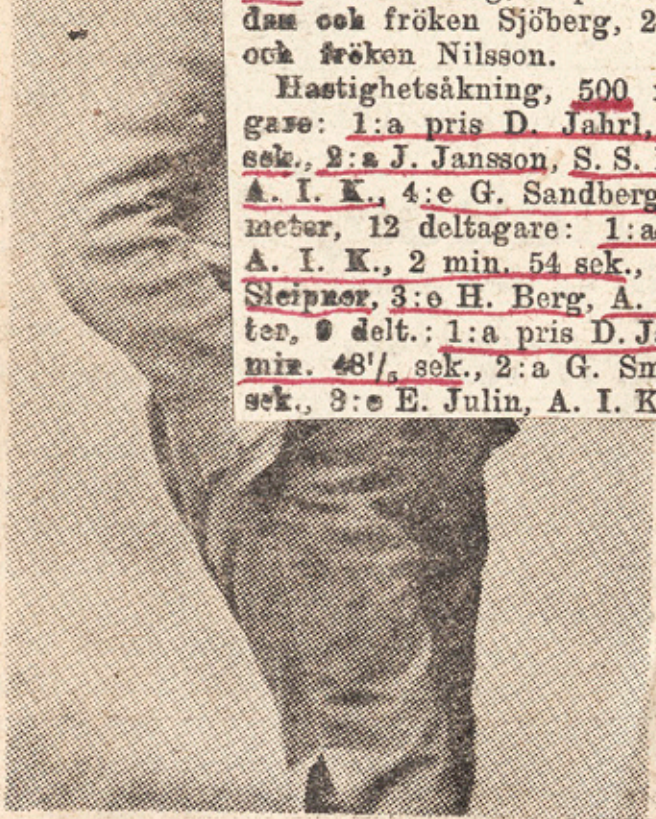
JOHAN JARLBRINK

25
Var te
Skry
Ruhst
samt ja

Mark
Ena
26
Nad
(291-30
229-17
(216-30

fr
i 2

Ud
En skugga
27. Fredag
107
Klombning

ANDERS DE WAHL i sin succésroll vid sekelskiftet: Lill-Klas i Geijerstams "Stor-Klas och Lill-Klas".

2:a J. Andréen, Upsala studenters gymn.-
förening, 3:e H. Karlsson, Norrköping,
4:e H. Lindström, Stockholm. Juniorer
8 deltagare: 1:a pris E. de Flon, Gefle
L. F., 2:a E. Hedemann-Gade, Lunds skrid-
skoklubb, 3:e E. Viström, Stockholm. Da-
mer, 3 delt.: 1:a pris frök. E. Sjöberg, 2:a
fröken B. Montgomery, 3:e fröken P. Nil-
son. Samäkning, 3 par: 1:a pris hr Sol-
dän och fröken Sjöberg, 2:a hr Andersson
och fröken Nilsson.

Hastighetsäkning, 500 meter, 13 delta-
gare: 1:a pris D. Jahrl, A. I. K., 54 1/2
sek., 2:a J. Jansson, S. S. K., 3:e H. Berg,
A. I. K., 4:e G. Sandberg, Ö. S. K., 1.500
meter, 12 deltagare: 1:a pris D. Jahrl,
A. I. K., 2 min. 54 sek., 2:a F. Sjöqvist,
Sleipner, 3:e H. Berg, A. I. K. 5.000 me-
ter, 9 delt.: 1:a pris D. Jahrl, A. I. K., 10
min. 48 1/2 sek., 2:a G. Smitt, 12 min. 63 1/2
sek., 3:e E. Julin, A. I. K., 12 min. 7 sek.

050-8-
2-231-173)

sportseger
å skridskor h
Berlin eröfrat
en i Davos blif-
fägel, har i da-
ngna underrät-
ta i London be-
äflora

Upsala—

Stockholm på söndags
ägde rum under de mest ogynnsamma om-
ståndigheter — under några timmar voro
de täflande t. o. m. utsatta för regn.

Prislistan fick följande utseende:
1:a pris, grefve E. von Rosens stora silf-
verpokal och silvermedalj, frih. Gösta
Åkerhielm, Stockholm, 10 tim. 50 1/2 m. 2:a
pris, hr Gottfr. Berg, Stockholm, 11 tim.
12 m. 3:e pris Alfr. Zweigbergk, Helsing-

å sträckan Ljusdal—Hudiksvall med start från Ljusdal kl. 7 f. m. Prisutdelningen gaf följande resultat:

1. Hudiksvalls damers hederspris, silfvermedalj och silfverpokal E. Wiklund, Gefle, 6 t. 38 min. 13 sek.;
2. Silfverpokal och silfvermedalj R. Carrick, Gefle, 6 t. 53 m. 10 sek.;
3. Silfverpokal och silfvermedalj samt Hudiksvalls stads pris, en större silfverpokal till den bästa helsingen, G. Sköld, Söderhamn, 7 t. 1 m. 14 sek.;
4. Silfverpokal och silfvermedalj E. Hagström, Gefle, 7 t. 7 m. 38 sek.;
5. Silfverpokal och bronsmedalj G. Stering, 7 t. 36 m. 49 sek.;
6. Silfverpokal och bronsmedalj J. Andersson, Söderhamn, 7 t. 40 m. 16 sek.;
7. Bronsmedalj O. Westerlund, Hudiksvall, 8 t. 22 m. 52 sek.;
8. Bronsmedalj C. Stenberg, Hudiksvall, 8 t. 41 m. 17 sek.;
9. Bronsmedalj C. Strandlund, 8 t. 48 m. 14 sek.;
10. Bronsmedalj Fergh, Hudiksvall, 9 t. 26 m. 22 sek.

Utom täflan deltogo två lappar, Lars Mattsson och Nils Andersson från Jämtland med tider resp. 7 t. 46 m. 18 sek. och 8 t. 27 m. 43 sek.

sådan vi sågo den i går, af en ojj blott beklämmande, men djupt gripande verkan.

Af utförandet har teatern all heder. Bäst var kanske fru Landberg som Henriette, den olycksbringande kvinna, under hvars bann den unge författaren råkat — hennes spel var ett beundransvärdt prof på fin och själfull konst. Men äfven hr Palme, Maurice, gaf tydligen denna afton det bästa han förmådde. Nämnas böra äfven fru Holmlund samt hrr Skånberg och Hansson.

Aftonen blef en stor succès för hr Strindberg, hvars namn ropades, men som förklarades ej befinna sig på teatern.

Strindberg-premiären bevistades af kongen.

de många af lå den framott och brott», ntressantaste

rgskt, så till De Strindberg författarens tundom fram känner hela dramaturgens tid konstnär-

ina psykologi ovilkorligen skrivit för ande, att det uppförande. rfattaren med arbete — är,

lme, y
P. Berg

(235-177)

llb.

skrid!

lomme

2 i p. n.

!!!!!!!

Leug

Informations- och avfallshantering

Mediearkeologiska perspektiv på det långa 1800-talets tidningar

JOHAN JARLBRINK

(201)

Me

(o) B

Innehåll

MEDIEHISTORISKT ARKIV publicerar antologier, monografier – inklusive avhandlingar – och källsamlingar på både svenska och engelska. För att säkerställa seriens vetenskapliga kvalitet underkastas insända manus som regel dubbelblind granskning av oberoende sakkunniga.

Redaktionskommittén består av Marie Cronqvist (Lunds universitet), Anna Dahlgren (Stockholms universitet), Johan Jarlbrink (Umeå universitet), Solveig Jülich (Uppsala universitet), Mats Jönsson (Göteborgs universitet), Pelle Snickars (Umeå universitet) och Ulrika Torell (Nordiska museet).

Redaktör: Patrik Lundell (Örebro universitet)

I digital form är Mediehistoriskt arkiv en CC-licensierad bokserie – erkännande, icke-kommersiell, inga bearbetningar 3.0. Böckerna kan fritt laddas ned i PDF-format från www.mediehistorisktarkiv.se. Vi ser gärna att de används och sprids.

Fysiska böcker kan beställas via nätbokhandlare eller Lunds universitet: www.ht.lu.se/serie/mediehistorisktarkiv/.

E-post: skriftserier@ht.lu.se

Utgivare: Mediehistoria, Lunds universitet

MEDIEHISTORISKT ARKIV NR 40

Grafisk form & omslag: Johan Laserna

Bildbearbetning: David Laserna

Tryck: Bulls Graphics, Halmstad 2019

ISSN 1654-6601

978-91-985045-0-7 (tryck)

978-91-985045-1-4 (pdf)

Inledning	9
1 Tidningen mellan informations- och avfallshantering	37
2 Kloaker och smutsfilter: Medieflöden på kafé och sockenbibliotek	67
3 Klippbyrån: En sökmotor 1900	97
4 En tidningsläsares dagbok	139
5 Sill i papper: Mat och medier i privata receptsamlingar	167
6 Historievetenskapens mediehantering	191
7 Tidningen som brus i det digitala arkivet	215
Gravskrift	251
Noter	257
Litteratur i urval	289

Några av kapitlen i denna bok utgör mer eller mindre omarbetade versioner av tidigare publicerade artiklar och antologibidrag. En variant av kapitel två ingick under rubriken ”Lässcener: Publik och medier på kafé och sockenbibliotek” i Jonas Harvard & Patrik Lundell (red.), *1800-talets mediesystem*, Stockholm 2010. Kapitel fyra publicerades första gången i *Presshistorisk årsbok* 2010. En tidigare version av kapitel fem hade rubriken ”Vardagslivets medialisering: Mat och medier i privata receptsamlingar” när den trycktes i *Rig* nr 2 2012. Kapitel sex publicerades i snarlik form i Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund (red.), *Massmedieproblem: Mediestu-diets formering*, Lund 2015.

Forskningen har finansierat med generösa bidrag från en rad stiftelser. Stor tack till Svensk presshistorisk förening, Sparbanksstiftelsen Färs & Frosta och Skåneländska Gastronomiska Akademien, Torsten Söderbergs Stiftelse, samt Ridderstads stiftelse för historisk grafisk forskning. Den senare stiftelsen har också finansierat tryckningen. Stor tack även till alla som har läst och kommenterat under åren!

Inledning

”Men papperet, mina vänner, papperet, har ni tänkt på det?”¹

Tidskriften *Språkvårds* förteckning över nya ord i svenskan år 1997 innehåller ord som ”alkoläsk”, ”genförändrad”, ”hajp” och ”nät-porr”. I listan hittar vi även mycket gamla företeelser som plötsligt krävt nya benämningar, bland dem ”papperstidning”. Det text-exempel som både belägger och förklarar ordet är hämtat från tidningen *Metro* som skrivit att ”Dagens Arbete utkommer imorgon med sitt första nummer som papperstidning”. Vid det laget hade tidningar av papper givits ut i närmare 400 år. Men fram till 1997 hade det alltså inte funnits någon anledning att peka ut mediets materialitet rent språkligt. Förklaringen till varför det nu blivit nödvändigt hittar vi i samma nyordsförteckning: ”world wide web” och ”elektronisk tidning”. Att nya medietekniker synliggör gamla medier finns det många exempel på. Webb-tv och streamingtjänster gav upphov till ”tablå-tv”, och mobiltelefonen till ”fast telefon”. I ljuset av de nya medieformerna kan de gamla förstås och undersökas på nya sätt. En telefon är inte längre bara en telefon, det är en fast telefon, med allt vad det innebär av sladdar och vägguttag, hushållsgemensamt abonnemang och därmed påföljande hälsningsfraser. På samma sätt kan man betrakta papperstidningen: dess konturer framträdde 1997 som ”motsatsen till elektronisk tidning”.²

Det gamla mediets synliggjorda egenskaper kunde nu utforskas och marknadsföras på nya sätt. När reklambyrån Forsman &

Bodenfors fick i uppdrag att göra en kampanj för *Göteborgs-Posten* år 1998 valde den att framhäva det mediespecifika. I en serie annonser visualiserades vad tidningen kunde användas till utöver nyhetsförmedling och läsning. Ett fotografi visade tidningen använd som braständare, ett annat att man kunde ställa leriga kängor på den, och ytterligare ett att man kunde ha den som regnskydd.³ Dessa användningsområden var förstås inte nya, men fick ändå tjäna som exempel när den tryckta tidningens särart skulle illustreras. Indirekt antyddes även de egenskaper som den elektroniska tidningen saknade: den utgjorde ett dåligt regnskydd och var måhända också i andra avseenden något annat än det medium som så många prenumeranter och läsare vant sig vid. År 1998 hade ännu 74 procent av svenskarna tillgång till en prenumererad dagstidning i hemmet – och en klar majoritet av dem läste den på papper.⁴

Ännu år 2011, när arbetarna på det kollapsande kärnkraftverket i Fukushima försökte hejda det radioaktiva vattnet, fanns papperstidningar nära till hands. De försökte täta ”med bland annat cement, sågspån, plastmassa, och till och med sönderrivet tidningspapper”.⁵ Samtidigt ser sig pappersindustrin om efter nya produktkategorier, och tunnorna där man lägger tidningar för återvinning minskar i storlek för varje år som går.⁶ Tjugo år efter att *Språkvård* noterade nyordet är det uppenbart att papperstidningens födelse var början på dess borttynande. Gamla medier försvinner sällan helt, men i konkurrensen med de nya får de ofta en annan roll och betydelse. Säkert kommer det även i framtiden att ges ut tidningar tryckta på papper, men mediet verkar då i marginalen.

Idén om att tidningspressen sprider sanningens ljus har pressen själv salufört sedan i varje fall 1800-talet. I annonsen för *Göteborgs-Posten* år 1998 tolkades idén bokstavligen. Reklambild från Rum för reklam/Landskrona museum, publicerad med tillstånd från Göteborgs-Posten.

BRASTÄNDARE 4⁵⁰

I PRISET INGÅR: Göteborgs-Posten hem i brevlådan på morgonen med TV-bilaga på torsdagar. Aveny på fredagar. Två dagar på lördagar och extra läsning på söndagar. Du får också Låvården – förmånskortet med massor av fina erbjudanden – och en hel del annat som inte kostar något. Bland annat tiotusen små rubrikannonser som går till stans största diversehandel. Allt för 4:50 om dagen. Ingen dålig braständare, om vi får säga det själva.

GP

Att mediet överlever hindrar inte att en epok kan sägas ha gått i graven.

Även om de första tryckta tidningarna kom ut redan på 1600-talet är den moderna dagstidningen en produkt av 1800-talet. Det är under det långa 1800-talet som tidningsutgivningen och journalistiken börjar professionaliseras, tryckningen industrialiseras och läsningen blir en allmänt spridd vana.⁷ Det är under denna period som tidningen får karaktären av en färskvara som slukas glupskt och kastas bort så snart den är läst. Och det är under denna period som tidningen till slut blir ”det vanligaste av allt som förekommer i den allmänna världen”.⁸ Nu när papperstidningen börjar bli allt mindre vanlig och när utgivningen i digital form förändrat vår relation till mediet kan denna mediehistoriska epok överblickas och utforskas. Vad var papperstidningen, hur tog den plats och hur användes den? Vad var den bra till? Vilka bekymmer skapade den i vardagen och vilka metoder utvecklades för att hantera problemen?

Vardagens mediehantering

Mediearkeologin placerar sig gärna i marginalen, med analyser av bortglömda apparater och excentriska idéer.⁹ Det som undersöks i den här boken ska tvärtom varken ses som udda eller marginellt. En och annan okänd excentriker kommer att lyftas upp från det förflutna, men i huvudsak behandlar fallstudierna vanliga människor som gör alldagliga saker med mycket vardagliga ting. Tidningen är förstås inget nytt studieobjekt, men papperstidningen som medium har mycket sällan ägnats någon uppmärksamhet. Det som intresserat forskningen är i första hand tidningstexter, skribenter och tidningsföretag. Forskningen slutar som regel med tidningarnas publicering – vad som händer med dem därefter är i hög grad höljt i dunkel. Det är tidningarnas öden och äventyr efter att utgivarna släppt greppet om dem som studierna i denna bok försöker spåra.

Medieforskaren Sonia Livingstone har beklagat den alltför ospecifika innebörden av begreppen ”media use” och ”user”: ”user” does not necessarily relate to communication at all, for it applies just as well to users of the washing machine or toaster”.¹⁰ Denna begreppsliga vaghet har dock en rad fördelar. Den normativa föreställningen om att medieanvändning i första hand bör handla om meningsskapande och tolkning har gjort att andra former av mediebruk hamnat i skymundan. Med andra utgångspunkter kan det snarare vara befogat att framhäva tvättmaskinens och brödrostens mediala egenskaper. Båda är apparater *i mitten*, en förmedlande länk mellan smutsigt och rent, torrt och lättuggat. Som sådana har de flera likheter med de tekniker som förlänger livet på gamla arkivdokument och som avlägsnar brus från information. De som fördjupat sig i den storskaliga databehandlingens problem brukar hävda att åttio procent av resurserna måste ägnas åt att *tvätta* data. Tidigare var det något som sysselsatte sekreterare och biträden, idag görs det till stor del maskinellt.¹¹ Reception, meningsskapande och tolkning är viktigt, men det finns alltså även andra sidor av medieanvändandet att utforska. Så länge de snävt intellektuella förmågorna står i centrum är det användarnas relation till ”innehållet” och ”texten” snarare än mediet som utforskas. För att ta del av innehållet måste man emellertid alltid handskas med mediet, varför begreppet mediehantering fungerat vägledande för de studier som följer.

Begreppet *media management* beskriver ofta den interna styrningen av medieföretag, och det är alltså inte det som avses här.¹² Min användning ligger närmare definitionerna av *information management* och *data management*, där insamling, sortering och lagring utgör centrala delar.¹³ Värt att nämna är även att det som benämns *social media management* ofta inbegriper metoder för att söka och samla in vad som skrivs om en organisation i digitala kanaler. Operationerna är mer eller mindre automatiserade, men påminner

i hög grad om manuella metoder för mediebevakning kring sekelskiftet 1900.¹⁴ Annars är det inte minst i studier av pappersarbete på kontor man hittar mer renodlade analyser av människors ”dagliga plockande och sorterande”.¹⁵ Här synliggörs de handgrepp och mediala artefakter som administration, beslutsfattande och styrning består av. Att söka och sammanställa, skicka och sortera – det är sådan mediehantering som gör administrationen möjlig.¹⁶ En snarlik hantering har även präglat många enskilda läsares medieumgänge. I fallstudierna som följer undersöks hur papperstidningen både blev en del av kontorsgöromål och hur enskilda läsare utvecklade strategier för att hantera tidningarna i sin vardag. Mediehantering syftar alltså på de praktiska och vardagliga sysslor som handhavandet av papperstidningar har inbegripit: organiserandet, sökandet, samlandet, sorterandet, filtrerandet, lagrandet, skickandet, kastandet.

Tidningsmediet

– bärande teknik och sociala protokoll

Enligt Lisa Gitelmans definition kan ett medium förstås som en bärande teknik som lagrar eller överför, samt de praktiker och normer – sociala protokoll – som är knutna till tekniken. Den bärande teknikens kapacitet bestämmer ytterst vad som kan lagras och överföras, medan de sociala protokollen reglerar vad tekniken används till, vem som brukar den och i vilka sammanhang.¹⁷ Med denna definition blir mediet inte synonymt med institutionen (exempelvis ”pressen”) och reduceras inte heller till sitt ”innehåll” – även om både institutioner och innehåll kan göras till en del av analysen. Hur fungerar den bärande teknik som gör medieringen möjlig? Hur lär sig användarna att glömma bort tekniken till förmån för innehållet? Hur etableras de sociala protokoll som gör mediet till en självklar del av vardagen? Det är sådana frågor som Gitelmans mediebegrepp för upp på agendan. Jag använder det för att studera

samspelet mellan materialitet och mediehantering i specifika historiska sammanhang.

Vad en studie av ett mediums bärande teknik och sociala protokoll kan innebära illustreras väl i Leah Prices *How to do things with books in Victorian Britain* (2012). Price intresserar sig för hur läsningen av texter förhöll sig till hanteringen av böcker som objekt och hur människor interagerade med eller avskärmade sig från varandra genom att sätta böcker i rörelse. I sina studier av framförallt litterära gestaltningar visar hon hur böcker rörde sig över klass- och könsgänser och hur mediets framträdande egenskaper ändrade karaktär på vägen. Där den hängivne läsaren inte såg boken för innehållet var det istället papperskvalitet och inbindning som lump- och boksamlare hade öga för. Nyrika uppkomlingar sadades köpa vackra böcker som gjorde hemmet praktfullt; utarbetade familjefäder använde en bok eller tidning som skärm för att hålla hustru och barn på avstånd; biblar sattes i rörelse i hopp om att även Ordet skulle spridas – och så vidare. Vad Price utforskar är de sammanhang där boken synliggörs som textens behållare: encyklopedin använd som dörrstopp, diktsamlingen som blir omslagspapper till matvaror – hur dessa omvandlingar går till och hur de kan förstås som olika former av medieanvändning.¹⁸

Leah Prices skildring av böckernas vandringar och omvandlingar i det brittiska 1800-talet är rik på iakttagelser och uppslag som även kan berika studier av tidningar under samma period. Det finns emellertid viktiga skillnader mellan böcker och tidningar – eller rättare: under 1800-talet blev det stor skillnad mellan tidningar och böcker. Moderna dagstidningar, med dagsnyheter tryckta på billigt papper i storformat, hade som regel kortare livslängd än böcker. De kretslopp av produktion, användning och återanvändning som böckerna ingick i överlappade till viss del med tidningarnas, men inte helt. Även om också böcker har kastats och malts ner till pappersmassa har de ofta hanterats mer varsamt. I Heinrich Heines

Fräsespindelns indstillelig i alle Retninger, fræser horizontal som vertikal samt alle mellemliggende Vinkler.

Spindeldeggen forskydelig i Længderetning. Automatisk Tilspænding i alle Retninger. Moderne Tandhjulsoverføring.

Maskinen er meget kraftig bygget. Vægt c:a 3 000 Kg.

A. LASSENS MASKINFABRIK,
5 Aaboulevards København.

Elektricitetsverk för Benzin

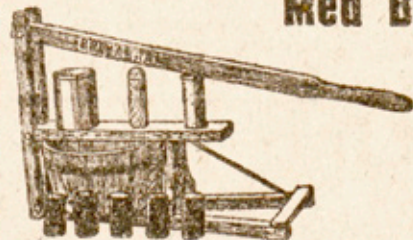
passande till mindre lantgårdar eller villor för 25 st. 16-ljus lampor, komplett med
Ljungnerackumulator Kr. 1 000:—, Prospekt gratis & franko.

R. T. 98 87.

Akt.-Bol. SINUMED, Stockholm.

Allm. 224 08.

KASTA EJ BORT gamla tidningar och annat avfall! Med Brikkpressen "BRINABRA"

kan Ni själv med ringa besvär och utan några som helst omkostnader framställa en absolut överträffad

bränslesättning
jämförlig med stenkolsbriketter.

OBS! Allt slags avfall såsom papper, kolstybb, sågspån, sopor o. d. kan användas.

Briketterna lämpa sig för alla uppvärmningssystem.

Brinabra, modell I. Särskilt ekonomisk för sparkokare, sparkaminer o. d.
Brinabra, modell II. Särskilt lämpad för värmeledningar.

Begär prospekt.

Återförsäljare antagas.

FRANK MALMBERG,
Brunkebergstorg 14,
Stockholm.

Rikss 88 60.

Allm. 84 06.

Herrar Godsägare!

Väl underhållna seldon
spara penningar och läder.

Sadelmakare med god praktik i selars tillverkning och skötsel, önskar i höst eller till våren arrendera mindre torplägenhet med något jord och trädgård, under större gods, där god tillgång på arbete finnes, eller ock fast plats som sadelmakare och trädgårdsarbetare, äger 2 års praktik i trädgårdsarbete. Erforderliga maskiner o. verktyg finnas. Alder 31 år. Svar till Axel Svensson, Låstad, Furingstad.

Kontorsmän

Extraförtjänst

ASTMA

Stemhosta, luftrörskatarr kan botas. Efter ett i många år lidit av denna åkomma och all läkarehjälpt varit utan resultat, har jag nu lyckas utexperimentera ett så gott som osvikligt botemedel utan medicin, eller omkostnader, vilket återgivit mig hälsan. Beskrivning lämnas. Klipp ur annonsen. Svartporto insändes.

C. Wessbom, leg. Sjukgymnast, Önnestad.

EKSEM,

FINNAR, revormar, klåda, kvisslor o. andra hudutslag, botas med Sanas Eksemsalva. Framställd efter recept av den världsberömda hudspecialisten professor Unna i Hamburg, vilkens

drama *Almansor* från 1821 konstaterade Hassan att "där man bränner böcker bränner man till slut även människor".¹⁹ De som där efter ägnat sig åt bokbränning i större skala har i sin tur ofta brännmärkts av eftervärlden. Att bränna tidningar har knappast haft samma symbolladdning. På många håll har det hört till den dagliga rutinen att tända spisen med en ihoprullad tidning. Under första världskrigets bränslebrist salufördes till och med en "tidningspress" med vars hjälp man kunde förlänga brinntiden för "gamla tidningar och annat avfall".²⁰ Slutstationen för flertalet tidningar var alltså en helt annan än den för de flesta böcker.

Något som skiljer böcker och tidningar åt är också att tidningar ofta har cirkulerats och bevarats i form av utklippta småbitar. Anke te Heesen är den forskare som ägnat tidningsurklippen mest uppmärksamhet. Hon beskriver hur de uppstår som moderna pappersobjekt i en tid av ökad tidningsutgivning och ett upplevt informationsöverflöd. Från och med 1800-talets slut blir samlingarna av tidningsklipp centrala informationsbärare inom näringsliv och statsförvaltning, vetenskap och konst. Att samla tidningsurklipp var ett sätt att hålla sig informerad och samtidigt en metod för att lagra samtiden för eftervärlden. Med saxen, arkivboxen och klippboken omvandlades tidningarnas flyktiga nyhetsbevakning till något beständigt och ämnesordnat. Heesen visar med sin studie att traditionella sätt att föreställa sig tidningsmediet och läsningen inte kan tas för givna. Det var långt ifrån alltid som dagens nyheter föll i glömska redan dagen därpå, och det var inte säkert att läsaren mötte texten i sitt ursprungliga sammanhang på tidningssidan. Som tidningsklipp kunde texterna cirkulera i nya sammanhang, där

 Med Heinrich Heines verk spreds idén att "där man bränner böcker bränner man till slut även människor". Att bränna "gamla tidningar och annat avfall" har sällan haft samma laddning. Annonis i *Svenska Dagbladet* 16/8 1918.

de fick utökad livslängd och fler användningsområden än att bara stilla nyfikenheten för stunden. De aktörer som Hessen studerar omvandlade tidningstexterna till konst, vetenskap och affärsinformation.²¹

Utöver de professionella kretsar som Heesen studerat kan tidningsklippen även spåras i de enskilda läsarnas värld. En studie som är viktig för min egen förståelse av hur tidningar kunde hanteras i vardagen är Ellen Gruber Garveys undersökning av klippsamlande i mer privata sammanhang. De amerikanska *scrapbooks* som Garvey utforskar härstammar från 1800-talets mitt, amerikanska inbördeskriget och decennierna därefter. I centrum står framförallt samlingar skapade av marginaliserade individer och grupper – afroamerikaner, kvinnor och barn – med begränsade möjligheter att skriva in sig i historien och dokumentera sina erfarenheter. Genom att klippa ut texter och bilder ur tidningar och tidskrifter, och klistra in dem i böcker (särskilda klippböcker eller gamla räkenskapsböcker, gratisutgåvor av patentsamlingar et cetera), kunde de skapa egna arkiv där offentliga angelägenheter samsades med privata minnen. Garvey berättar exempelvis om de afroamerikaner som på egen hand byggde upp massiva klippamlingar, omfattande hundratals volymer, för att dagshändelser och personligheter av betydelse för den egna gruppen inte skulle glömmas bort. Genom att systematiskt samla på texter som annars hade gått förlorade försökte de skapa en parallell historieskrivning och ett alternativt minne. Samtidigt som de storskaliga samlingarna har karaktären av monument bär de emellertid också spår av de läsare som skapade dem. Notiser om lynchningar kunde klistras in sida vid sida med annonserna för musikalen som besökts samma dag. Det finns något egenartat och oförutsägbart över dessa hemgjorda arkiv, som fast de baseras på tidningstexter som publicerats i massupplagor och spridits i identiska kopior alltid är unika skapelser. Garvey betonar därför att saxen i detta sammanhang ska ses som ett skrivredskap,

använd av läsare som skrev egna böcker, med tidningsklipp och klister.²²

Litteratur- och presshistoria, liksom teknikhistoria, skrivs ofta utifrån ett antal årtal: året då en bok gavs ut eller en tidning startades, året då en viss teknik uppfanns. De studier som mina egna undersökningar ansluter till skriver en annan typ av historia, utifrån användarnas perspektiv. David Edgerton har övertygande visat att den teknik som i praktiken är mest spridd och använd sällan är den allra senaste, vare sig det gäller stora tekniska system (som kärnkraft) eller vardagens små pinaler (som gem). Gammal teknik har en förmåga att överleva även efter att till synes överlägsna alternativ har lanserats. De flesta ingenjörer är sysselsatta med att underhålla gamla tekniker snarare än att uppfinna nya. Många av vardagens apparater och föremål återanvänds, lagas, byggs om och får nya användningsområden. Vid varje given tidpunkt är tekniker från flera olika tidsperioder i användning: ”In use-centered history technologies do not only appear, they also disappear and reappear, and mix and match across the centuries.”²³ En tidningshistoria som på motsvarande sätt utgår från användandet och hanteringen av tidningar kan synliggöra andra sidor av studieobjektet: hur tidningar har sparats, lästs om, klippts isär och använts som tapeter, hur tidningar har formats och omformats och letat sig in i en rad olika sammanhang. En historia om tidningar kan emellertid inte bara handla om hur det gamla levt kvar – de flesta tidningar har trots allt kastats. Tidningar har varit en del av vardagen både som information och som avfall.

Information och avfall

De studier som presenteras ovan har det gemensamt att de beskriver ett informationssamlande som hela tiden kontrasteras mot pappersmedierna omvandlade till avfall. Det var mellan sådana ytterpoler som cirkulationen av tidningar och böcker rörde sig.

Lumpsamlarna som sysslade med pappersåtervinning hade viktiga positioner i de produktions- och konsumtionsordningar som Price studerar.²⁴ Garveys klippssamlare räddade enskilda tidningstexter från att likt de övriga hamna i sophinken.²⁵ De klippbyråer som Heesen undersöker levererade information till betalande kunder, men lämnade också efter sig dagliga vagnslaster med pappersavfall – alla texter som *inte* blev klippta.²⁶ Informations- och avfallshandling har alltid varit intimt förknippade med varandra: ”The art of searching, like that of fire, consists largely in elimination. Knowledge is not the gathering but the throwing away of information. Learning involves discarding as much as gaining.”²⁷

Kategorierna information och avfall markerar ytterligheterna för den mediehantering som satte 1800-talets tidningar i rörelse. Att binda in tidningar årgångsvis tillsammans med ett register, eller klippa ut och arkivera enskilda texter, var en hantering med syfte att bevara och tillgängliggöra den information som tidningarna innehöll. Att torka sig med tidningssidorna på *dass*, eller att slänga dem i sophinken, var handlingar som istället omvandlade dem till avfall. Häremellan rymdes ett otal användningsområden: att skylta med tidningen på storstadskaféet, att slå in varor i den, att göra den till en del av dadaistiska kollage, att steka sill i den, et cetera. Information och avfall är båda relativa kategorier, men kan ändå användas för att synliggöra tidningshandlingens extremer. Mellan dessa motsatser ryms andra poler som frilägger olika steg och dimensioner däremellan – text respektive papper, massproducerad vara och unikt objekt, offentlig nyhetsförmedling kontra privat minne, dagsfärska rapporter och långtidslagrad arkivpost.

Ett enskilt tidningsnummer kunde flyttas mellan de olika kategorierna flera gånger samma dag. Ibland tog det bara ett ögonblick att omvandla tidningen från text till papper och därefter till avfall. Världslitteraturens mest berömda avträdesscen gestaltar just en sådan omvandling. När Leopold Bloom den 16 juni 1904 går på

dass i James Joyce *Ulysses* (1922) gör han det som så många andra i sällskap med en tidning. Leopold läser och skiter och funderar, läser lite till och skiter lite mer – och river slutligen ut sidan han läst för att torka sig i ändan.²⁸ Man kan emellertid inte förutsätta att tidningen använd som läsning alltid föregick användningen av papperet. Tidningsmakulatur köptes ibland upp av målerifirmor för att användas som ett första lager tapeter. De arbetare som skulle klistra upp sidorna blev emellanåt ertappade med att läsa de tidningar som bara skulle hanteras som pappersmaterial.²⁹ ”Tidningar var till för att man skulle få billigt och bra papper”, berättade Ester Blenda Nordström från en sörmländsk bondgård 1914 – vilket inte hindrade att tidningarna också lästes ibland.³⁰ Tidningar cirkulerades ofta på oväntade sätt och endast den tidning som slukats av eldens lågor var föralltid förbrukad.³¹

Vad som betraktas som smuts är som Mary Douglas konstaterat beroende av plats och kategorisering: skor är inte smutsiga i sig själva, men kommer att betraktas som smuts om de placeras exempelvis på matbordet. Det som rubbar eller motsäger vedertagna kategoriseringar riskerar att klassificeras som smuts, enligt detta synsätt.³² Smuts och avfall är inte samma sak, även om de är närbesläktade företeelser. Om något betraktas som smuts kan det bli avfall, och avfall ses i sin tur ofta som smutsigt. Avfall behöver emellertid inte endast ses som något som faller utanför och emellan, i praktiken är det något som ofta blir till genom kategorisering och sortering. Det som läggs i avfallskärnen blir avfall, alldeles oavsett vilka egenskaper det hade dessförinnan. När avfall blir till innebär det ofta en omflyttning, från synliga platser till mer undanskymda, från inomhus till utomhus, eller från ovanvåningen till källaren.³³ Många produkter – medietekniker inte minst – hanteras som avfall även om de är fullt funktionsdugliga. I dessa fall är det ofta lanseringen av en ny modell som gör att den tidigare framstår som gammal och icke önskvärd.³⁴ Inom avfallsforskningen är det

vanligt att avfall (*waste*) definieras som det oönskade och värdelösa och som man därför gör sig av med. Om avfallet i ett senare skede uppfattas ha ett värde kan det omvandlas på nytt, från avfall till resurs.³⁵ Det senare är eller har varit fallet med många av de medieprodukter som slängs – från papperstidningar till elektronik. För mediekonsumenten må den gamla datorn framstå som värdelös, men för den professionella sopsorteraren är det en samling värdelösa metaller som kan utvinnas och säljas. Som Jennifer Gabrys noterat är det i vissa fall först på soptippen som våra medietekniker framträder som materiella objekt.³⁶

Det kan emellertid vara värt att hålla kvar idén om smuts (och avfall) som ”matter out of place”.³⁷ Ofta tycks det nämligen vara oförmågan att hålla ordning på tingen som gör att de mister sitt värde och hanteras som avfall. John Law har hävdad att hela moderniteten kan förstås som en dröm om den perfekta ordningen – i det stora och i det lilla. Samhället ska vara välordnat, människors liv ska ordnas och planeras, tingen vi omger oss med måste vara i ordning. Den absoluta ordningen har aldrig existerat och kan aldrig uppnås, men det hindrar inte att vi alla är ständigt upptagna av att ordna. Det är kort sagt det oavbrutna ordnandet som utmärker den moderna människan.³⁸ Denna ordningssträvan har inte minst präglat hennes förhållande till information. Informationsöverflödet är en konsekvens av oförmågan att hinna ordna informationen i samma takt som den flödar. Just därför har upplevelsen av ett överflöd framkallat ordningsinsatser av olika slag. Ann Blair sammanfattar informationshanteringens principer i fyra med varandra sammanhängande strategier: lagra, sortera, välja ut och summera.³⁹

1800-talets alltfler tidningar hanterades bland annat med hjälp av hyllor och ställ, register och inbindningar, klippböcker och arkivmappar. Att hantera den information som tidningar innehöll innebar att de sorterades och bevarades och gjordes åtkomliga. Med ständigt fler tidningar, större sidor och fler texter ställdes

ordningsambitionerna hela tiden inför nya utmaningar. Inbundna volymer blev så tunga att de blev svåra att hantera, register kunde till slut inte innehålla allt och även tidningsklipp hade en tendens att svämma över. Den information som inte gick att ordna, som blev över eller hamnade fel, utgjorde informationshanteringens smuts – och kunde framträda som brus.

Inom den klassiska informationsteorin, så som den framträdde av Claude Shannon, motsvarades ett meddelandes informationsvärde av dess ”oförutsägbarhet”, de valmöjligheter som står till buds när meddelandet skickas och den osäkerhet som meddelandet reducerar (stor osäkerhet som ett meddelande reducerar = högt informationsvärde). Shannon tänkte sig bruset som något som tillkom under själva informationsöverföringen och som skapade oönskad osäkerhet om meddelandets ursprungliga innehåll. Bruset kunde alltså avgränsas objektivt i relation till det avsända meddelandet, om än inte alltid filtreras bort.⁴⁰ Andra har emellertid arbetat med ett mer relativt brusbegrepp med mottagaren i beaktande. Brus är enligt denna förståelse det som upplevs som störande eller som skräpinformation. Bruset kan vara en del av meddelandet redan från början, men vad som betraktas som brus är helt beroende av en mottagares eller en observatörs värdering och kategorisering. Innebörden av detta är att den ena personens brus kan vara den andra personens information, och tvärtom. Här rör det sig ofta om överflödigt eller oönskad information, värdelös information som gör det svårt att urskilja värdefull information.⁴¹ Båda brusbegreppen gör nytta i studierna som följer: det mer formella när det handlar om de processer som omvandlar 1800-talets tidningar till digital data (och brus), det relativa begreppet när enskilda läsares och professionella byråers tidningsklippande undersöks som en strategi för att rädda värdefull information undan ett störande brus. I båda fallen framträder bruset som skräpinformation, en oönskad förorening som både försvårar och nödvändiggör

informationshanteringen – som därmed antar karaktären av avfallshantering.

Att avfalls- och informationshantering är relaterade aktiviteter har tydliggjorts av bland andra Aleida Assmann. I en essä om arkiv och kanon beskriver hon kastandet, förstörelsen och glömskan som minnets förutsättning. Allt kan inte minnas, mycket måste glömmas bort, och det kan ske antingen aktivt eller passivt. Aktiv glömska innebär att något kastas eller förstörs, passivt att något kommer bort mer eller mindre oavsiktligt. För att något ska hållas kvar i minnet kvävs olika insatser, aktiva eller passiva. En passiv minnesstrategi kan vara att samla på hög, exempelvis i ett arkiv eller magasin, utan att det för den skull är en levande del av minneskulturen. Det aktiva minnet innebär att något kanoniserar, lyfts upp ur arkivet och reproduceras, cirkuleras och traderas.⁴² Utifrån dessa kategorier är det lätt att se hur exempelvis Garveys klipp-samlare fört en ständig kamp mot glömskans krafter. Dagsnyheter, populärpoesi, matrecept och annat tidningsinnehåll stannade inte kvar i minnet av sig själva. För att dagspressens alster inte skulle tappas bort eller förstöras krävdes att någon klippte ut texterna, klistrade in dem mellan hårda pärmar och skickade runt dem till familj och bekanta och till institutioner och arkiv. Bara för att tidningar hamnat i avfallshinken behöver de emellertid inte vara förlorade för alltid. Soptippen kan nämligen fungera som en lagringsplats som i vissa avseenden är överlägsen arkivet. Arkeologiska utgrävningar har visat att tidningar – som utgör en betydande del av världens många soptippar – kan bevaras påfallande väl i de syrefattiga avfallshögarna.⁴³ I bibliotekens depåer vittrar gamla tidningar sönder, medan de i sophögarna bevaras för eftervärlden, om än i mer oordnade former. Avfallet är alltså inte alltid minnets motsats. Tvärtom: det är i avfallshögarna som mycket av vår historia ligger gömd: ”A dump registers the speed and voracity of consumption, the transience of objects and our relation with them,

and the enduring materiality of those objects.”⁴⁴ Det må vara bland avfallet tingen slutar sina dagar – men en studie av människans relationer till tingen kan mycket väl ta sin början där.

Tidningarnas kulturella biografier

Även om arkiv, klippböcker och avfallshögar förefaller vara lagringsplatser där tidningar ligger stilla präglas det långa 1800-talets tidningar av att de ofta befann sig i rörelse, mellan olika platser, från en hand till en annan. Igor Kopytoffs biografiska perspektiv på tingens vandringar och omvandlingar kan hjälpa till att tydliggöra rörelsernas karaktär och hur tidningarna tillskrevs skilda egenskaper under olika stadier av sina livsbanor. Utifrån studier av ett antal enskilda tidningsbiografier kan mer eller mindre typiska livslopp rekonstrueras, liksom de för olika tider och sammanhang idealiska karriärvägarna. Men också otypiska och avvikande biografier kan undersökas. Kopytoff föreslår att man närmar sig tingen med ett antal frågor: Var kommer tinget ifrån, vem har tillverkat det? Vilka biografier är möjliga under olika tidsperioder och sammanhang, och vad krävs för att dessa ska realiseras? Hur har tingets karriär sett ut hittills, och vad anses vara den ideala karriärvägen för tinget ifråga? Vilka åldrar eller stadier kan urskiljas under tingets livslopp, och hur markeras dessa? Hur förändras användningen av tinget med dess ålder? Vad händer med tinget när det är förbrukat?⁴⁵

Att närma sig materiella objekt genom deras biografier – för att ta reda på hur de har använts, värderats och cirkulerats – har mycket gemensamt med Lisa Gitelmans analys av de sociala protokoll som olika medier förbundits med. Gitelman har inte riktigt Kopytoffs processperspektiv, enligt vilket det enskilda objektets förändring är det centrala, men i båda fallen blir människors hantering, vanor och värderingar viktiga för att förstå tingens betydelser. Underordnat (om än inte helt frånvarande) i Kopytoffs ansats är tingens

materialitet, motsvarande det som hos Gitelman benämns mediernas bärande teknologi. I mina egna studier av tidningarnas biografier är materialiteten en viktig del av analysen. Vad tidningar har tillverkats av, deras format och utseende, liksom de arkivtekniker som hållit liv i och tillgängliggjort dem, har stor betydelse för vilka biografier som varit möjliga eller sannolika under olika tider.

Igor Kopytoff intresserar sig främst för tingen som varor och hur ting blir varor. Under den period som jag behandlar är tidningar sedan gammalt etablerade som varor på en marknad. Varublivandet har därför inte samma betydelse i min egen historieskrivning, men denna process är därmed inte ovidkommande. Karriärvägarna kunde vara mycket olika för det tidiga 1800-talets handtryckta nyhetstidning och den industriprodukt som spreds i massupplaga etthundra år senare. I båda fallen är tidningarna varor, men av skilda slag och saluförda på olika marknader. Det mest intressanta med det långa 1800-talets tidningar är annars att de i allmänhet blev osäljbara som nyhetsrapporter efter mycket kort tid. Detta hindrade inte att de kunde bli varor på nytt, men då var det vanligtvis papperet som avgjorde värdet. Ett annat intressant exempel på att tidningstexter kunde säljas vidare i andra hand är klippbyråernas leveranser av tidningsklipp till betalande kunder. Här handlade det inte minst om att förädla produkten och reducera mängden information. Prenumeranterna betalade för att få ett individualiserat nyhetsurval, även om nyheterna hunnit åldras när de väl fick dem i handen.

Walter Benjamin tänkte sig att objektets aura – dess här och nu och unika existens – gick förlorad i en tid av modern massproduktion.⁴⁶ En analys bara av produktionsmetoderna missar emellertid de omvandlingar som gör massproducerade objekt unika i efterhand. Kring sekelskiftet 1900 fanns tidningar överallt, de var vardagsvaror som nästan alla hade tillgång till. Unika var de minst av allt, producerade i tiotusentals identiska kopior. Men eftersom

många av dessa kopior gick förlorade efter en kort tid kunde tidningar och texter som sparats tillskrivas värden såsom varande original. Detta gällde inte minst de mastodontsamlingar av tidningsklipp som enskilda entusiaster upprättade. Bland uppmärksammade storsamlare utmärkte sig överste Wilhelm Ridderstad som under rysk-japanska kriget samlade 36 000 spalter tidningstext, inbundna i 30 tjocka band. Ingenjör W. Svensson i Landskrona utgjorde ett annat exempel. År 1918 bestod hans samling av tiotusentals tidningsklipp om August Strindberg, inklistrade i 48 oktavvolymmer. Den senare samlingen var enligt tidningsrapporterna ”dyrbar” och ”en verklig sevärdhet”.⁴⁷ Om innehållet i Ridderstads två hyllmeter läderband hette det att innehållet var ”verkligt unikt”.⁴⁸ I båda fallen gavs objekten en museal status. Överstens klipp visades upp på Stockholms Bokindustrimuseum, ingenjören hade för avsikt att donera sina till Nordiska museet. Vad som en gång var kopior hade omvandlats till unika sevärdheter.

I många fall var det alltså som icke-vara som tidningen fick sitt värde. De tidningar som förlorat sitt informations- och nyhetsvärde återanvändes ofta som pappersprodukter i hushållet, och här hade det ekonomiska värdet en marginell betydelse. I klippböcker och arkiv var tidningstexterna viktigare som privata minnen och historiska källor – dyrbara på sitt sätt, men vanligen inte aktuella för försäljning (ingenjör Svensson hade mottagit flera köpeanbud, men vägrade att sälja). Kopytoff använder bland annat en bil för att illustrera vad tingets biografi kan handla om: hur bilen har köpts, använts, sålts vidare, reparerats och skrotats.⁴⁹ Tidningar och tidningstexter i klippböcker och arkiv, på mikrofilm och i digitala databaser, påminner här om de gamla bilar som mot förmodan rullar vidare på Ghanas vägar i David Edgertons bok om gamla teknikens överlevnad. En Peugeot 504 från 1950-talet tillverkades inte för att fungera som långdistanstaxi ännu på 1990-talet – men tack vare en lång rad livsuppehållande åtgärder kunde den överleva

sin förväntade livslängd med råge.⁵⁰ Möjligheten att idag bläddra i en tidning, från exempelvis den 5 mars 1875, förutsätter en lång rad liknande åtgärder: att tidningen bundits in och förvarats mörkt och torrt, att den reparerats (exempelvis med tejp), att en kopia på mikrofilm har tillgängliggjorts för att minska slitaget på pappers-exemplaret, et cetera. De flesta andra tidningsexemplaren kastades eller användes som papper redan den 6 mars samma år.

Idag har gamla tidningar emellertid blivit varor på nytt – som digitala objekt i databaser. Sandra Gabriel konstaterar i en artikel om tidningarnas omvandlingar i digitaliseringens spår att ”commercial databases seek to re-commodify an otherwise dead form”.⁵¹ I flera länder dominerar kommersiella aktörer på den digitala kulturvarvmarknaden. Det må vara biblioteken som hållit tidningarna vid liv under alla år, men de som digitaliserar samlingarna är inte sällan privata företag. De summor som biblioteken tvingas betala för att kunna erbjuda access till de digitala tidningsdatabaserna är mycket stora.⁵² Tidningsföretagen själva är också aktiva på denna marknad. *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet* erbjuder nu inte bara senaste nytt på sina digitala plattformar, utan alla tidningar de någonsin publicerat. Fler tidningsföretag lär följa efter. För en krisande tidningsbransch är det historiska arkivet en möjlig inkomstkälla – vilket innebär att de inte gärna släpper på upphovsrätten när biblioteken vill göra samma tidningar fritt tillgängliga.

Massproducerade objekt som överlevt det stadium då de ännu var senaste modellen – exempelvis dagens tidning imorgon, eller förra årets mobiltelefon – utgör spännande studieobjekt inte minst för att de ofta blir utsatta för en rad kreativa ingrepp. Den ideala karriärvägen för tekniska produkter har ofta beskrivits med hjälp av en S-kurva: när produkten först lanseras på marknaden är det endast en begränsad mängd konsumenter som nappar (kurvan visar bara en liten ökning av antalet användare). Förutsatt att tek-

niken får spridning är det successivt fler och fler som köper och använder den (kurvan stiger brant). När de sista konsumenterna får upp ögonen för produkten är den inte längre ny på marknaden – utan ersätts snart av en ny modell (kurvan planar ut).⁵³ Som Edgerton visat är det emellertid många som använder produkter även sedan de försvunnit från eller marginaliserats på marknaden. Med Jussi Parikkas och Garnet Hertz terminologi kan dessa gamla produkter sägas ha uppnått ett zombiestadium där de till stor del har tappat sitt ekonomiska värde. Men som sådana objekt kan de istället ha andra värden och användningsområden. Parikka och Hertz beskriver framförallt konstnärliga interventioner i elektroniska medieprodukters planerade livslopp, hur elektroniska leksaker hackas, hur kretskort löds om och fås att producera nya ljud, och så vidare. Det lekfulla och kreativa omskapandet har de konstnärliga projekten gemensamt med gör-det-själv-kulturer, men även med en mer vardaglig *mashup*-produktion baserad på digitala musik- och bildarkiv online.⁵⁴ Hertz och Parikka uppehåller sig främst vid samtida mediemanipulationer, men nämner även kubisternas tidningskollage som tidiga exempel.⁵⁵ Det som var en nyhet inom konstvärlden 1912 var emellertid en sedan länge etablerad praktik bland de klipp-samlare som klippte ut, fogade samman och ändrade om tidningstexter och bilder i hemgjorda album. Mediekonsumenterna var producenter redan på 1800-talet. Ambitioner-na var inte alltid konstnärliga, men resultatet har mycket gemensamt med dagens hackade medieprodukter och digitala remixar. Husmödrar och ynglingar under 1800-talets slut återanvände de högar av gamla tidningar som tidens massmedieindustri lämnade efter sig, klippte ut och fogade samman och skapade något mycket eget. Vissa typer av mediebruk hade helt andra syften, men kan också de förstås som kreativ återanvändning. Att bädda sängen med gamla tidningar gjorde texten helt obetydlig, men kan ses som kreativ medieanvändning icke desto mindre.

En föregångare till David Edgertons teknikhistoria utifrån användarnas perspektiv är Michel de Certeaus studier av vardagens kreativa konsumtionspraktiker. Att konsumera innebär inte, enligt Certeau, att bli ”samma som” den vara som konsumeras. Konsumtionsakten utmärks snarare av att varan omformas och anpassas i enlighet med konsumentens intressen och behov.⁵⁶ Alla lägger inte tidningar under mattorna för att minska golvdraget – men alla *gör* något med sin tidning. Många tidningars biografier följer etablerade mönster, men ingen biografi är den andra helt lik. Läsning är det främsta exemplet på de kreativa konsumtionsakter som Certeau beskriver. Oavsett om det är Marcel Prousts romaner eller *Fäderneslandet* som läses kommer texten att få betydelse endast i mötet med läsaren. Certeau beskriver texten som en jaktmark tillhörig någon annan, där läsaren gör sina rader, roffar åt sig somligt och lämnar annat orört: ”He invents in texts something different from what they ’intended’. He detaches them from their (lost or accessory) origin. He combines their fragments and creates something un-known in the space organized by their capacity for allowing an indefinite plurality of meanings.”⁵⁷ Även om den läsart som beskrivs är aktiv kontrasteras den mot skrivandet i den meningen att det är författaren som kontrollerar textens plats, de sidor där tecknen står fixerade. Läsaren fångar kreativa möjligheter i flykten och skapar sin egen mening för stunden, men saknar möjlighet att hålla innovationerna kvar på en plats som han eller hon själv kontrollerar. De egensinniga läsningar som görs är enligt Certeau alltid tillfälliga:

Writing accumulates, stocks up, resists time by the establishment of a place and multiplies its production through the expansionism of reproduction. Reading takes no measures against the erosion of time (one forgets oneself *and* also forgets), it does not keep what it acquires, or it does so poorly, and each of the places through which it passes is a repetition of the lost paradise.⁵⁸

Den läsning som dokumenterats i klipp- och dagböcker har en slående likhet med den aktiva konsumtion som Certeau beskriver, men anledningen till att den kan spåras idag är att läsarna inte nöjde sig med att glömma. Att ge läsningen en egen plats var att säkra minnet av den, vilket samtidigt gjorde läsarna till författare. Klippandet och klistrandet visar också att mediekonsumtion kan vara mer än en mental aktivitet. Att göra någon annans text till sin egen innebär inte sällan att den flyttas rent fysiskt, från tidningssida till klippbok. Varje klippbok är en samling stöldgods, sammanfogade till mer eller mindre kreativa *mashups*.⁵⁹

Att betrakta läsningen som en aktiv skapelseprocess behöver inte nödvändigtvis innebära att den alltid ses som en oppositionshandling. Tidningsutgivare och skribenter gjorde vad de kunde för att läsarna skulle läsa på rätt sätt. Under 1800-talet försökte även kyrkan och skolan ordna läsningen på ett sådant sätt att den inte skulle leda till halvbildning och social oro. Men vad läsaren gör med texten kan inte kontrolleras av auktoriteter som författare och lärare – det tillhör kommunikationsaktens själva grundförutsättning. En del av dem som dokumenterade sin tidningsläsning i klippböcker påminner emellertid om senare tiders fans, som återanvänder och skapar något eget av masskulturens produkter, men som framförallt omfamnar dem, vill sprida dem vidare och bevara minnet av dem.⁶⁰ De mest hängivna klipp-samlarna var inte sällan de mest entusiastiska tidningsläsarna. Att återanvända tidningen som papper behöver för den delen inte betraktas som en nedvärdering av textinnehållet – det visar bara att tidningen blivit en del av vardagen, och att den kreativa tidningshanteringen innebar mycket mer än läsning.

Anekdotisk bevisföring

Läsning och annan mediehantering är aktiviteter som är svåra att få syn på i efterhand – också för de läsare som minns tillbaka.

Jonathan Rose, som undersökt brittiska arbetarklassmäns historiska läsvanor så som de beskrivs i ett stort antal självbiografier, har till exempel nästan ingenting att säga om tidningar. De män (ofta höga labourpolitiker) som i efterhand minns tillbaka läste naturligtvis tidningar varje dag under stora delar av sina liv. Men i sina självbiografier kommer de mest ihåg Dickens, Darwin, Marx och Shakespeare.⁶¹ Det återkommande har glömts bort eller utelämnats, förmodligen för att det varit alltför vardagligt.

För att finna spåren av hur tidningar har lästs, cirkulerats, sparats, sorterats och kastats måste andra och fler källor konsulteras. Inget enskilt arkiv och ingen materialkategori kan ensam ge besked om förflutna tiders mediehantering. Men inga källor kan heller uteslutas på förhand. Tidningarnas vardagliga användning har satt spår i de mest skilda sammanhang. Jag har sökt brett och funnit analytiska uppslag på diverse ställen: i Nordiska museets möbelsamling, i skönlitteratur, i arbetsmanualen för kaféanställda, i Utrikesdepartementets depescher, i avfallsstatistik. Flera av kapitlen utgör samtidigt djupdykningar i specifika samlingar, i klippböcker och klipparkiv, i sockenbibliotekens lånejournaler och tidningsdigitaliseringens XML-filer.

Med ett undflyende studieobjekt blir bevisföringen gärna anekdotisk – något jag i hög grad har bejakat. Mer systematiska analyser av stora dataset kan ha sina fördelar, men sådana metoder förutsätter att det finns många källor av samma slag att utforska. Den historiska mediehanterings vardag låter sig knappast undersökas på ett sådant sätt (vilket Roses systematiskt missvisande analys av självbiografier visar). Det finns många upplysande fall och exempel att studera, men de förekommer disparat och kan vara av helt olika slag. Inte sällan är exemplen anekdotiska i den meningen att de berättar om enskilda personer och deras medieumgänge. Dessa enskildheter kan emellertid belysa förhållanden som andra analyser missar. I sitt försvar för anekdoten konstaterar Sean Cubitt att den

är ett utmärkt medel för att testa och utmana det förgivettagna, de storslagna förklaringsmodellerna och de etablerade berättelserna.

The anecdotal method is always attracted to the exception (and the exceptional within the typical). Presented with an argument that such and such a policy or way of understanding should work or does work, anecdotalism seeks out the exception where it does not, or the interstice where its success is accompanied by an otherwise unattended flaw.⁶²

Enskilda läsare och tidningar har tidigare mest figurerat som siffror i upplagestatistiken, betraktade på distans och som del av massor – textmassor och masspubliker. Mediehistorien har ofta skrivits som en teleologisk berättelse med utgångspunkt i nuet och slutsatser om hur mediet fungerat och använts har inte sällan baserats på en senare tids erfarenheter.⁶³ Mot bakgrund av sådana forskningsparadigm kan anekdoterna synliggöra den mångfald som modeller och metabertättelser döljer.

Därmed inte sagt att man bör nöja sig med att räkna upp unika enskildheter eller att analyserna som följer bara består av en samling anekdoter. Några arkiv och samlingar har undersökts mycket systematiskt, samtidigt som det förstås finns systematik även i mångfalden av anekdoter. Ingen klippbok är den andra lik, men de uppvisar inte sällan återkommande drag. Tidningarnas biografier och karriärvägar kan se mycket olika ut, men en del av dem är klart vanligare än andra. Även om kapitlen utgör fallstudier har jag försökt hitta paralleller och göra jämförelser som förhoppningsvis kan göra rättvisa åt såväl mönster som avvikelser. Mer specifika materialredovisningar återkommer kontinuerligt i respektive kapitel.

Disposition

I ett första kapitel beskrivs tidningarnas omvandling från samlarobjekt att binda in och läsa om i 1800-talets början, till de färskvaror som dominerade tidningsmarknaden under seklets andra

halva – eftertraktade så länge de var nya, men förbrukade som läsning efter bara någon dag. Tidningar som framförallt betonade sitt eget nyhetsvärde blev snabbt till pappersmaterial att använda i hushållet, men också till avfall som måste brännas och kastas för att inte flöda över.

I ett andra kapitel undersöks hur böcker och tidningar spreds och reglerades på storstadskaféer och sockenbibliotek. Sockenbiblioteket var ett smutsfilter som skulle säkerställa att allmogebefolkningen fick tillgång till god läsning, det vill säga böcker. Denna reglering blev verkningslös när storstadens moderna tidningsvanor började spridas till landsbygden under seklets andra halva. Det var nu tidningsläsningen blev en del av vardagen, och framkallade ett beroende som krävde ständigt nya tidningar för att tillfredsställas.

Kapitel tre beskriver hur klippbyråer kring sekelskiftet 1900 fungerade som sök- och sorteringsorgan som gjorde nyhetsbruset hanterbart för betalande prenumeranter. De snabbbläsande unga kvinnor som byråerna anställde gjorde det möjligt för kunderna att få överblick över ett nyhetsflöde som de själva hade svårt att hinna orientera sig i.

Det fjärde kapitlet fördjupar sig i en enskild tidningsläsares värld. Allan Holmström (1871–1963) var en helt ordinär kontorist i Södertälje – och en extraordinär mediekonsument. I hans 491 bevarade dagböcker får man följa hans tidningsläsning från dag till dag, hans många operabesök, hundratals biobesök, timmar framför radion och de efterlängttade visiterna hos grannen som skaffat tv. Holmströms dagböcker, fulla med tidningsklipp, visar hur världshändelser och kändisar blev en del av den privata vardagen.

I ett femte kapitel studeras hur tidningarnas receptspalter klipptes ut och sparades i hemgjorda receptböcker. I gamla räkenskapsböcker och skrivhäftan klistrade unga flickor och husmödrar in recept från tidningar som sedan kunde gå i arv till nästa generation. De som samlat tidningsklippen och lagat maträtterna har i flera fall

ändrat och lagt till bland ingredienserna när receptens rekommendationer inte har smakat. När läsarna omvandlade text till mat blev de samtidigt också författare som skrev om tidningarnas texter.

Kapitel sex undersöker mediestrategierna bland de historiker som under 1900-talet började intressera sig för innehållet i gamla tidningar. Samma informationsproblem som klippbyråerna försökte hantera kring år 1900 gjorde tidningarna svårarbetade för de historiker som i efterhand ville använda dem som källor: tidningarna var så många, och det var svårt att hitta vad man sökte. För att göra tidningarna sökbara och innehållet beräkningsbart kodade man dem på blanketter, som överfördes till hålkort eller datamaskiner.

I ett sista kapitel studeras hur 1800-talets tidningar omvandlas till data och brus när de idag skannas och läses maskinellt inom ramen för bibliotekens digitaliseringsprojekt. Digitaliseringen ger sköra tidningar ett förlängt liv, men analysen av de textfiler som processen genererar visar samtidigt att databasernas tidningar skiljer sig betydligt från dem som en gång publicerades. I digitaliseringsprocessen blir 1800-talstidningarna än en gång till avfall – till pappersblad som kastas i soporna så snart textinnehållet omvandlats till oigenkännlig skräpinformation i digital form.

I en avslutande gravskrift skisseras tidningarnas typiska karriärvägar och hur de har förändrats. De digitala mediernas dominans i vår samtid markerar slutet på papperstidningens tidevarv, samtidigt som sociala protokoll från det förgångna tycks leva vidare i de digitala kanalerna.

Tidningen mellan informations- och avfallshantering

Richard Wallace, boende i Westscott söder om London, slutade kasta tidningar år 1976. När en dokumentär gjordes om honom 2011 hade han en komplett samling bestående av trettiofem årgångar av både *The Daily Mail* och *The Telegraph*. Han hade också samlat på sig livsmedelsförpackningar, flaskor, byggmaterial och många andra ting, däribland flera bilar. Hans hus var så fullt av föremål att det var svårt att ta sig från ett rum till ett annat. Trädgården var belamrad till den grad att den gick att urskilja på Google Earth. Av alla saker han samlat på sig var det tidningarna han såg som mest värdefulla. ”Mitt livslånga projekt är att skapa och upprätthålla ett arkiv av tidningar och tidskrifter”, berättade han i dokumentären. Hans grannar hade emellertid en annan åsikt om samlingarnas värde. ”Skräp”, menade någon, ”en sanitär olägenhet”, enligt en annan. Även om Wallace ville behålla sina saker var han väl medveten om att hans samlande gått över styr och utvecklats till ”ren galenskap”. Artiklar om Wallace och hans beteende omnämner honom som ”en av världens värsta *hoarders*”.⁶⁴

Om Wallace hade levt på 1800-talet hade hans tidningssamlande möjligen diagnostiserats annorlunda. År 1893 beskrev en artikel i *Aftonbladet* vad som sades vara ”det nyaste fältet för samlare”, nämligen ”pressofili”, eller samlandet på tidningar. ”Äfven den, som

icke är samlare, måste medgifva, att ett intressantare område än det pressen erbjuder för samlaren knappast finnes.” Än så länge fanns det få profilerade samlare på området, men det påpekades samtidigt att det hade gamla anor. Tidningssamlingen på British museum nämndes, likaså ett tidningsmuseum i Aachen, samt privata samlare. Särskilt framhölls dr Guilmot i Bryssel, som byggt upp en magnifik samling med fler än 30 000 tidningar. Pressofili var en ”intellektuell sport” som stod ”oändligt öfver numismatiken, sfragistiken, etc”. Tidningsområdet var rikt och varierat och dessutom av stort historiskt värde. En samling ”gamla tidningar sluter in nuce en hel mensklighets utvecklingshistoria under två sekel”.⁶⁵

Vad som en gång var en intellektuell sport är nu en mental störning. Tidningar hör till de objekt som oftast samlas av *hoarders*.⁶⁶ Det finns viktiga skillnader mellan samlande och *hoarding*: samlare brukar vara selektiva, undersöka objektens historia, ordna dem och hålla dem i gott skick. Men ibland är det svårt att särskilja de båda aktiviteterna. Det grundläggande beteendet kan vara mycket lika, men värderas helt olika socialt.⁶⁷ *Hoarding* är, per definition, att samla på sig saker som ”appear to be useless or of limited value”. Socialt accepterat samlande kretsar däremot kring ”objects generally considered interesting and valuable”.⁶⁸ Hur tidningssamlandet värderas är därför mycket belysande: en gång värdefulla och legitima samlarobjekt – nu är gamla tidningar att betrakta som avfall.

Exemplet från 1893 är ändå inte helt rättvisande. I de flesta sammanhang var det redan då sällsynt med samlande av detta slag. För konnässörer hade de gamla tidningarna ett stort värde som kulturhistoriska objekt, men knappast för läsare i gemen. För att spåra hur värderingen och hanteringen av tidningar förändrats över tid måste vi börja ännu längre tillbaka, i slutet av 1700-talet. I detta kapitel undersöks vad som hände med tidningarnas tillskrivna status som föremål under det långa 1800-talet. Hur och varför omvandlades de från samlarobjekt till skräp?

Inledningsvis beskrivs hur tidningarna i slutet av 1700-talet och under 1800-talets första halva kunde bindas in årgångsvis tillsammans med register. Därefter kartläggs hur denna samlarpraktik utmanades av billiga tidningar i storformat, med en stor mängd korta nyhetstexter tryckta på skört trämassepapper. När gamla tidningar blev besvärliga att arkivera som läsning och samtidigt förlorade sitt informations- och läsvärde kom de istället till användning som papper i hushållen. Avslutningsvis undersöks avfallshanteringens utmaningar när alltfler tidningar kastades och behövde tas om hand som skräp – och resurs att återvinna. Även om det förstås finns undantag från den övergripande utvecklingslinjen argumenterar jag för att det är under 1800-talet som tidningar får sin moderna form – som information och som avfall.

Inbundna och indexerade

Att tidningar en gång samlades och lästes på nytt har som regel förbisetts i tidigare forskning. En viktig förklaring är säkert att denna mediehantering bryter mot invanda föreställningar om tidningar och nyheter som färskvaror. Presshistorien har ofta skrivits som en teleologisk berättelse om hur det nya tog form. I en sådan berättelse uppmärksammas i första hand de historiska former som överlevt och blivit utmärkande för det som kom därefter. Den första moderna artikelrubriken blir viktig i en teleologisk historieskrivning, däremot inte det sista årgångsregistret. Men en historieskrivning som främst berättar om det som överlevde kan varken göra gamla eller nya medier rättvisa. På 2000-talet, när pappers-tidningar riskerar att försvinna helt, är framgångshistorierna naturligtvis särskilt problematiska. Kanske överlever ingenting.

I sin genomgång av brittiska och nordamerikanska 1700-talstidningar visar Uriel Heyd att tidningar inte alltid har betraktats som färskvaror. Ett vanligt sätt att hantera gamla tidningar var att samla och binda in dem i hela eller halva årgångsvolymer. Även om

tidningarna gavs ut varje dag eller en gång i veckan, med tryckdatumet angivet i tidningshuvudet, var de ofta utformade för att bli en del av samlingar. I de flesta fall angavs vilken volym en enskild tidning tillhörde och vilket nummer det utgjorde och inte sällan var sidnumreringen löpande från ett nummer till ett annat. I slutet av varje årgång trycktes ett register eller en innehållsförteckning, vilket gjorde att tidningarna blev sökbara som handlingarna i ett arkiv.⁶⁹

Svenska tidningar har flera likheter med dem som Heyd beskriver. I tidningshuvudet anges ofta nummer och vilken volym, årgång, samling eller ”flock” det rör sig om. En volym omfattade antingen alla utgivna nummer under ett år (tolv månader, men inte nödvändigtvis ett kalenderår), eller så många nummer som utgivaren utlovat skulle ingå i volymen. Numret på tidningen kunde räknas från en enskild volyms start, eller löpande från tidningens allra första nummer. *Fahlu-Weckoblad* kan belysa några av indelnings- och räknepinciperna. Första numret som publicerades i januari år 1800 var nummer 8, volym 16. Första numret i denna volym hade utkommit i november 1799. Här meddelade utgivaren att ”På Sextonde Samlingen af Fahlu Weckoblad, bestående af 50 Numror, emottages Pränumeration”.⁷⁰ Prenumeranterna betalade för 50 nummer, inte ett års utgivning. Om utgivaren hade mycket att meddela eller ville få fart på omsättningen gav han ut extranummer. Detta innebar att volymens sista nummer kom ut långt innan tolv månader hade förlöpt – vilket inte alla prenumeranter var helt förtjusta i.⁷¹ *Fahlu Weckoblad* nummer 50, volym 16, gavs ut redan i slutet av augusti år 1800. Detta sätt att strukturera tidningen i nummer och volymer märktes också på andra sätt. Om en text fortsatte från ett nummer till ett annat angavs det med en kort referens: ”Slut från N:o 23.”⁷² Och om en text hämtats från en annan tidning kunde det heta att den klippts ”Ur Stockholms Posten, N:o 99 detta år”.⁷³ Publicerade läsarbrev som kommenterade något som

tidigare publicerats använde samma referenssystem: ”Uti Bladet N:o 23 och följ. har blifwit mycket infört om Dans, liksom denna öfning wore nödwändig, oundgänglig och gangnande för Christine.”⁷⁴ Nummer och volymer gav tidningen dess struktur, inte utgivningsdatum.

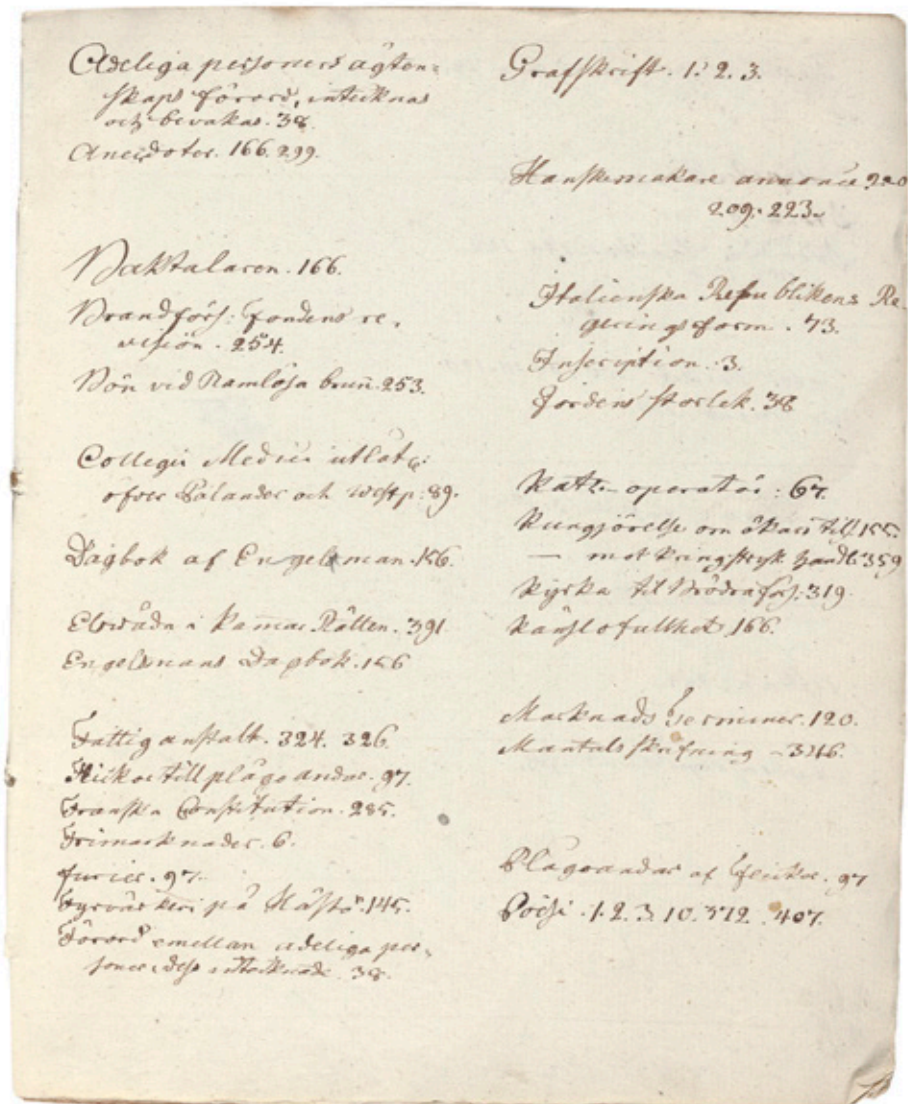
Varje nummer presenterade något nytt och annat, som den övergripande strukturen av volymer och sidnummer höll samman till en enhet. Mark W. Turner, som analyserat brittisk 1800-talspress, menar att ”the natural state of being for periodicals” är ständig förändring, progression och rörelse. Det utmärkande för tidningarna var emellertid även det återkommande, eftersom serialiteten skapade en ”repetition of cycles”, olika cykler för dagstidningar, veckoskrifter och månadspublikationer.⁷⁵ För de svenska tidningarna från 1800-talets början finns det anledning att betona det repetitiva framför det föränderliga. Nyheterna förändrades från ett nummer till ett annat, men eftersom de infogades i återkommande strukturer fick de en närmast tidlös karaktär. När tryckaren och utgivaren av veckobladet *Nytt och Gammalt* adresserade sina prenumeranter i samband med att sista numret för volym 19 (1802) gavs ut försäkrade han sina läsare att tidningen fortsättningsvis skulle se precis likadan ut: ”Med lika stilar, numer och arktal, som hittils skett, är undertecknad sinnad at fortsätta denna Tidning för detta och nästkommande år.”⁷⁶

Till denna närmast tidlösa struktur bidrog också de register som gavs ut när en volym var komplett. Årgångsregister för tidskrifter var mycket vanliga, och var så långt fram i tiden.⁷⁷ Register för tidningar förekom inte lika ofta, men var heller inte ovanliga. Tidigare nämnda *Nytt och Gammalt* publicerade återkommande volymregister. Hela innehållet för volym 16, 1799, indexerades på fyra sidor, utgivna som en bilaga till nummer 52. Här återfinns hänvisningar till korta meddelanden om födselar och dödsfall, vigslar och eldsvådor, borttappat och återfunnet. Registret förtecknar även

ningarnas ideala karriärväg fanns på så sätt inskriven i registret, de skulle sparas, bindas in och läsas igen. Det enskilda numret fick värde i relation till registret och som en del av en årgång. Att man kunde vara intresserad av det som fanns att läsa i gamla tidningar ansågs självklart. Inbundna volymer av föregående års tidning salufördes ibland i annonserna.⁸⁴ Spår av enskilda läsares samlande går också att hitta, som här där en insändarskribent i *Wexjö-Bladet* 1814 kommenterade en text publicerad 1813: "När jag nu vid årets slut, höll på att lägga i ordning Samlingen af förledit Års Wexjö-Bladet, som för ett wisst Ämnes skull blifwit derangerad, hittade jag en fråga som smugit sig in [...]."⁸⁵

Att på detta sätt samla och läsa om gamla tidningar antyder att den "intensiva" läsningen av några få kanoniska texter (som antas ha dominerat före 1800) i praktiken överlappade med den "extensiva" läsningen av många texter (typiskt för läsvanorna efter 1800). Enligt teorin om en "läsrevolution" i slutet av 1700-talet var det framförallt tidningar, med nya nummer varje dag eller vecka, som utgjorde den typiska läsningen för extensiva läsare. Robert Darnton har exempelvis skrivit om dessa läsare att "They read all kinds of material, especially periodicals and newspapers, and read it only once [---] discarding one thing as soon as they could find another".⁸⁶ Den övergripande utvecklingen, från huvudsakligen intensiv läsning till successivt mer extensiv, är säkert riktig, men som flera bokhistoriker påpekat var förändringen knappast så plötslig som talet om "revolution" låter påskina.⁸⁷ Läsvanor kunde skilja sig åt mellan olika läsare och för vilka syften de läste. Utgivarnas publiceringstrender förändrades ibland snabbare än läsarnas vanor, och omvänt. Tidningarnas varierade innehåll är i sig ett exempel

I Kungliga bibliotekets inbundna exemplar av *Carls-crona Wekoblads* för år 1802 har en läsare indexerat hela innehållet för hand på insidan av volymens pärmar.

på att olika former av läsning kunde existera sida vid sida. Utgivaren av *Carlskrona Weckoblad* meddelade sina prenumeranter år 1797 att nästa års tidning skulle innehålla inrikes och utrikes nyheter, naturkännedom, korta avhandlingar i moraliska ämnen, historiska beskrivningar och anekdoter, samt kungörelser från staden.⁸⁸ Senaste nytt blandades med det tidstypiskt tidlösa – och gamla nyheter: ”Något rätt sällsamt, fast ej så nyligen passerat.”⁸⁹ Registren för *Nytt och Gammalt* visar samma bredd.⁹⁰ Korta notiser om borttappade persedlar lästes kanske inte flera gånger. Poem och essäer kunde emellertid ha ett längre liv.

Att tidningar bevarades kan säkert också förklaras av det ekonomiska värdet. Tidningarna var dyra och blotta priset gjorde att man inte kastade bort dem hur som helst. De trycktes för hand på papper av lump. Tryckningen tog lång tid, lumppapperet var kostsamt och upplagorna små. De flesta svenska tidningar kom under 1800-talets första decennier sällan ut i upplagor om fler än 500 exemplar, även om några av de mest framgångsrika trycktes i tusen eller två tusen exemplar.⁹¹ De små upplagorna gjorde tidningarna till exklusiva objekt, som kunde vara värda att samla på. De mindre formaten gjorde att de var behändiga att ställa i bokhyllorna och det hållbara lumppapperet gjorde att tidningarna tålde att bläddras i och lagras. Tidningarna liknade böcker, och böcker bevarades och lästes om på nytt – även om det hände att också böcker kastades.⁹²

När tidningar bands in i volymer med tillhörande register omvandlades de till ett slags arkivdokument. Som sådana var de med Aleida Assmanns ord ”materially preserved and cataloged” och ”part of an organizational structure, which allows it to be easily sourced”.⁹³ Inbundna och med register fick tidningarnas periodiskt linjära flöde en samtidig närvaro i nuet. Denna omvandling kunde också bidra till att jämna ut hierarkiska skillnader mellan olika textgenrer, på ett sätt som påminner om digitala tidningsdatabaser: ”Adverts, personal ads, and birth and death notices exist

on the same plane of retrievability, and relevance, as the headline story.”⁹⁴

Tidningar blir färskvaror

Allt detta förändrades successivt under seklet: formatet, papperskvaliteten, innehållet och upplagorna. Pappersmaskinen som sprutade ut ”ändlöst” papper på rulle (uppfunnen 1799), samt den ångdrivna cylinderpressen (uppfunnen 1810), gjorde det möjligt att trycka tidningar i större format och i fler exemplar. Lump för pappersfabrikation var dock en bristvara. ”På sednare tiden har öfwer hela Sverige försports en allmän klagan öfwer minskad tillgång på papper i allmänhet och tryckpapper i synnerhet”, hette det i *Lunds Weckoblad* 1857.⁹⁵ Men det var i praktiken en klagan som hörts i flera hundra år, och inte bara i Sverige. Skillnaden nu var att efterfrågan hade ökat. På pappersbruk världen över sökte man desperat efter något som kunde ersätta lumpråvaran. I en rad experiment försökte man framställa papper av bland annat bambu, olika typer av hampa, bomull, jute – och mumiers flertusenåriga linnelindor!⁹⁶ Lyckade försök att framställa papper från trämassa hade utförts redan på 1840-talet, men först på 1860-talet kunde tekniken skalas upp och göras kommersiellt gångbar. Omkring år 1870 slog trämassapapperet igenom som tryckpapper för tidningar. Detta förändrade tidningsbranschen fullständigt. Priserna föll, antalet tidningar blev fler, periodiciteten ökade, upplagorna sköt i höjden – och priserna kunde sänkas ännu mer.⁹⁷

Parallellt med denna materiella omvandling förändrades även tidningarnas innehåll. Längre texter – litterära, ledande, essäistiska – fanns fortfarande kvar, men det som utmärkte tidningen var i ökad utsträckning den stora mängden korta texter. De successivt allt större och tätare sidorna började decennierna kring seklets mitt att fyllas med notiser på några få rader, korta telegram och små annonser. Korta nyhetstexter hade i första hand en uppdaterande

funktion: de berättade om senaste nytt, ofta utan att meddela nyhetens sammanhang och bakgrund, eftersom regelbundna tidningsläsare förutsattes känna till den tidigare rapporteringen om samma händelse.⁹⁸ Detta flöde av dagsaktualiteter blev särskilt märkbart när tidningarna började koppla upp sig mot den elektriska telegrafan. Telegram var färskvara, och därmed även de tidningar som publicerade dem: "the telegraph rendered news, like soft fruit, perishable – useless if delayed".⁹⁹

Tidningarnas nya former, materiella såväl som innehållsmässiga, förändrade människors hantering av och umgänge med dem. Nu blev tidningar vardagsvaror, tillgängliga för alla överallt. De stora formaten som den nya tekniken möjliggjorde innebar att tidningarna krävde stort utrymme om de skulle sparas, och som inbundna volymer blev de mycket tunga. Få läsare var emellertid intresserade av att samla dem längre. Moderna tidningar återgav händelser upphackade i separata och fragmentariska enheter, i hundratals varje dag. Ett årligt register skulle i det läget bli enormt, och de flesta läsare var ändå inte intresserade av gamla nyheter.

Att tidningarna slopade sina register möttes dock även av protester – i varje fall i Finland. I en insändare i *Helsingfors Morgonblad* 1840 hävdade en läsare att en tidning som inte var värd att förvaras årgångsvis inte var värd något alls. När flera tidningar år 1863 bestämde sig för att sluta med registren förklarade de att tidningarnas ökade omfång gjort förteckningen besvärlig, och att det ändå bara var några få som efterfrågade dem. En kritisk röst invände då "att nämnde resp. blad, genom att icke utsända register, hafva sjelfa afsagt sig alla anspråk på att ega ett värde utöfver dagen".¹⁰⁰ Men om gamla tidningar utan register var att betrakta som döda kunde en indexering *post mortem* väcka dem till liv igen. Det var i varje fall vad en recensent av ett postumt register till *The Times* hoppades på under 1860-talet. Med ett sådant register kunde tidningen "hardly ever be said to be dead".¹⁰¹

De flesta moderna medier består av komponenter som inte är designade för att hålla någon längre tid – tvärtom: "the discarding and obsolescence of technological components is in fact integral to contemporary media technologies".¹⁰² Den papperstidning som tog form i mitten av 1800-talet kan ses som ett extremt exempel härvidlag. Medan datorer och mobiltelefoner ofta tillverkas för att bytas ut i artonmånaderscykler kan tidningens beräknade hållbarhet räknas i dagar eller timmar.¹⁰³ Tidningen var den första produkt att levereras datumstämplad, där tillverkningsdag ofta sammanföll med sista förbrukningsdag.¹⁰⁴ Precis som elektroniska medier idag behövde tidningen inte vara obrukbar för att ersättas av en nyare version. Som Jonathan Sterne påpekat är det ofta lanseringen av en ny modell som gör att den gamla framstår som förlegad, oavsett om den ännu går att använda eller ej.¹⁰⁵ I en tid av snabb nyhetsförmedling innebar senaste tidningsnumret att det förra framstod som pappersavfall. Att producera avfall har därmed varit en av tidningsbranschens kärnverksamheter sedan 1800-talets mitt.

Så länge register fanns bidrog de till att hålla ordning. Registret skapade översikt, samlade och kategoriserade. Men vad skulle man nu ta sig till med alla gamla tidningar som hopade sig? Utan register var det svårt att skaffa sig en översikt, allt som fanns var en osorterad textmassa med tidningarnas datumangivelser som enda riktmärke.¹⁰⁶ Återkommande försök gjordes för att hålla reda på åtminstone några av de texter som tidningarna innehållit – men inte som förr under föregående år, utan under föregående vecka. Från och med 1838 lät *Aftonbladet* i sitt måndagsnummer införa en innehållsförteckning för några av de mest framträdande artiklarna publicerade under senaste veckan. Med en sådan förteckning hoppades redaktören på att "en betydlig lättnad skall vinnas för dem, som framledes vilja uppsöka några föregående artiklar i bladet, varom ämnena för dagen kunna erinra, – något som man

eljest ofta måste öfvergifva, då man icke äger tillhjälp af något register.”¹⁰⁷ Senare började *Tidskrift för hemmet* återkommande att publicera en ”Minneslista för tidningsläsare” där särskilt minnesvärda artiklar i dagspressen listades med titlar och datum. Bakgrunden var just att gamla tidningsartiklar var så svåra att hitta: ”Mången har säkerligen erfarit hurusom goda och märkliga uppsatser i tidningarne genomläsas och borttappas som nål i höstack. Vill man sedermera efter längre eller kortare tid återfinna dem, måste digra tidningshögar genomsökas, ej sällan förgäfvos, alltid med tidspillan och besvär.”¹⁰⁸ Jämfört med det stora antalet texter som spreds i tidningarna varje dag var dessa listor emellertid av begränsad betydelse, bara ett fåtal artiklar kunde på detta sätt räddas ur glömskan.

Tidningarnas flyktighet satte också gränser för möjligheterna att skriva pressens historia. När Emil Key i sin presshistoriska översikt från år 1883 resonerade kring varför det inte fanns större intresse för tidningspressens historia hänvisade han bland annat till att gamla tidningar så sällan sparades. ”Medan en underhållig bok ofta förvaras med omsorg, blir vanligen den bäst skrivna ’ledare’ förstörd med bladet hvori han står.” Och om man någon gång verkligen bevarade tidningarna innebar de stora formaten att de gärna stoppades undan och glömdes bort, för att slutligen som delar av ett dödsbo säljas som makulatur. ”Trots allt hvad den en gång i afgörande ögonblick ingripit i de största frågor, i samhällsomskapande händelser, slutar den alltför ofta med att uppskattas efter pappersvärdet i hvardagslivets tjänst.”¹⁰⁹ Tidningarnas förändrade karriärvägar påverkade möjligheterna att utforska tidningarnas egen historia.

Värdet av själva papperet förändrades emellertid också. Det äldre lumppapperet som tidningar tidigare hade tryckts på var dyrbart och mycket hållbart. Än idag är detta papper ofta i utmärkt skick. Tidningar tryckta på papper framställda av trämassa var betydligt

billigare, men av betydligt sämre kvalitet. Till en början blandades trämassa och lump, vilket gav ett mer hållbart papper, men särskilt för tidningspapper övergick man snart till att nästan enbart använda trämassa.¹¹⁰ Det var detta billiga papper som gjorde att tidningarna fick så stor spridning i samtiden men samtidigt har varit svåra att bevara för eftervärlden. Redan 1873 beskrev *Svenska Familj-Journalen* tekniken och påpekade då ”att på sednaste tiden råmnet för papperet i våra större tidningar nästan uteslutande består af trämassa, och det är en allmänt känd sak, att det samma är så skört, att det knappt kan handteras”.¹¹¹ I *Svensk Kemisk Tidskrift* gjordes liknande iakttagelser 1909, och här noterades även att de ”flesta nutida tidningar torde väl också om en hundra år knappast tåla handtering”.¹¹² Innehållet i tidningarna gjorde alltså att de inte var lika intressanta att läsa i efterhand, formaten att de var besvärliga att lagra, och papperet att de nästan inte gick att bevara. 1800-talets nya tidningar var i flera avseenden ämnade för nuet, nästan lika flyktiga som det muntliga talet: ”The fleeting currency of news, the ephemerality of the papers, rendered them more like speech acts and less like print artifacts.”¹¹³

Att det regelbundna tidningssamlandet hörde till det förflutna framgår av att det alltså kom tillbaka – men som en fritidssyssla utöver det vanliga. Det var i en tid när samlandet på tidningar övergått från vardaglig rutin till ”intellektuell sport” som benämningen ”pressofili” lanserades. Gamla tidningar prisades för sin förmåga att ge inblick i svunna tider, men samlandet på dem var nu snarast att betrakta som en vetenskap, helt skild från det tidiga 1800-talets samlande. Att tidningar sparades för eftervärlden hörde inte längre till det normala. Tidningen hade en gång haft mycket gemensamt med boken – nu hade de två medieformerna gått helt skilda vägar.

Tidningar som papper

Som en massproducerad vara, med en förväntad livslängd räknad i dagar eller timmar, kan den moderna tidningen ses som en av konsumtionssamhällets mest typiska produkter: kastad och utbytt så snart ett nytt nummer publicerats. Detta är dock inte hela sanningen. Många konsumenter bevarade sina tidningar långt efter att de förlorat sitt nyhetsvärde. Tidningen kunde då tillskrivas helt andra värden, inte som läsning, men som papper. För sekelskiftets läsare var mediets materialitet mycket påtaglig. Tidningar var inte bara text och bild utan även papper. I annonsen för den nystartade tidningen *Dagstelegrafen* år 1875 påtalades pappersvärdet redan i reklamtexten. Prenumeranterna betalade ett ”Oerhört billigt pris” och ”Ensamt tidningens papper som makulatur är af högre värde”.¹¹⁴ Andra tidningar använde en annan retorik, men lockade också med låga priser. En del av dem kostade bara tre till fyra kronor att prenumerera på – per år. Kring år 1900 motsvarade det priset på 100 cigaretter eller tre kilo torkat fläsk.¹¹⁵

Det låga priset bidrog till tidningarnas spridning, men knappast till att man bevarade dem. Som massproducerad och billig färskvara utgjorde tidningen snarast det ideala skräpet. Historikern och skräpforskaren Susan Strasser menar att skräp är något som hör 1900-talet till. Äldre samhällen präglades ofta av brist och där tog man till vara och återanvände föremålen. Matrester från gårdagen stoppades i grytan på nytt dagen därpå. Trasiga föremål kunde användas som leksaker. Ben, metaller och glas köptes upp av samlare som sålde vidare till fabriker. Gamla utslitna textilier blev till lump som blev till papper. Till sparsamheten bidrog även att många föremål var hand- och hemgjorda som användarna hade känslomässiga band till. Masstillverkade produkter var lättare att kasta, och en del av dem gjorda för att kasseras långt innan de förbrukats.¹¹⁶

Att människor decennierna kring sekelskiftet 1900 brydde sig om och återanvände massproducerade och i någon mening förbrukade

tidningar är något av en paradox: en förindustriell mentalitet inom ett område där den nya tidens industriella konsumtionslogik var som mest extrem. Som Marshall Berman har konstaterat kan man förstå det som att 1800-talsmänniskan fortfarande kunde ”minnas hur det var att leva, materiellt och andligen, i världar som alls inte var moderna”.¹¹⁷ Tidningar fanns i överflöd, men läsarnas vanor var ännu präglade av en bristkultur. I hushållsspaltarna inskräpades sparsamhetsniten gång på gång: ”Ingenting bör man förslösa eller tanklöst kasta bort, ty det mesta, vad man kallar ’lump’ kan få en riktigt god och besparande användning i hemmet och hushållet.”¹¹⁸ Gamla tidningar hörde till de föremål som hade flest användningsområden.

Föremål som förbrukats förflyttas vanligen i rummet, från synliga utrymmen till mer dolda, eller från insidan av huset till utsidan.¹¹⁹ Men föremålen kan också lagras på olika mellanstationer. Sterne noterar exempelvis att gamla datorer som inte används men som fortfarande fungerar gärna ställs undan i garderober eller källare. Man har ingen användning för dem, men vill heller inte göra sig av med dem.¹²⁰ För lästa tidningar kunde möbler för tidningsförvaring fungera som en liknande mellanstation. I Nordiska museets samlingar finns flera varianter bevarade från decennierna kring sekelskiftet 1900. Här finns hemvävda tidningshållare att hänga på väggen, tidningsställ i järn, tidningshyllor i trä och tidningskorgar av rotting, daterade från 1880-talet och därefter. En del av dem mäter bara några centimeter och har tillverkats som dockskåpsmöbler.¹²¹ I förvaringsmöblerna lades tidningar som lästs men som kunde läsas igen, använda men inte förbrukade och avsides placerade men ändå tillgängliga.

Till skillnad från flertalet datorer undanställda i förrådsutrymmen fick de mellanlagrade tidningarna ofta nya användningsområden redan efter en kort tid. Läsvärdet ersattes därmed av pappersvärdet. Detta kunde innebära en ytterligare förflyttning, från

läsrummet till köket, och från mannens domäner till kvinnans. Den hushållsrådgivning som tipsade om användningen av tidningspapper kunde också ge anvisningar om hur kvinnan skulle förhålla sig till mannens tidningsläsning. Under rubriken ”Råd till hustrun” meddelade universalrådgivaren *Fråga mig om all ting!* (1883) följande:

Klaga aldrig öfver att er man är mera intresserad af tidningarna, än, som förr, af ett samtal med er. Göm dem ej för honom eller låt barnen rifva sönder dem; blif ej vid misshumör, då budet aflemnar dem, utan gå gladt och vänligt och lemna honom dem. Hvad vore mannen utan sin tidning, denna civilisationens hjälpreda [...]¹²²

Den föreställda tidningsläsaren var som regel en man. Också för kvinnan antogs tidningen vara en del av vardagens rutiner – men då ofta i form av tidningspapper att använda i hushållet.¹²³ Könsuppdelningen kan emellertid inte göras alltför skarp. Anvisningarna om hur man tillvaratog gamla tidningar publicerades vanligtvis i hushållsspaltarna som vände sig till läsande kvinnor. Många kvinnor läste tidningar under 1800-talets andra halva, samtidigt som användningen av tidningspapper var så mångskiftande att ingen kunde undgå att komma i kontakt med det.

När förläggaren Smiths marknadsföringsmetoder skildrades i August Strindbergs *Röda rummet* (1879) beskrevs vilken stor spridning en annons kunde få. Beskrivningen synliggjorde samtidigt flera av tidningspapperets användningsområden. Annonsen för den debuterande författaren letade sig in i alla möjliga sammanhang: ”det fanns icke något av livets förhållanden under vilket de icke träffat på detta namn på en bit tryckt papper; fruarne fingo det i

¹²² I slutet av 1800-talet började även dockor att läsa tidningar. Dockskåpsmöblemanget speglade inredningstrender i mänskliga bonader där tidningsställ blev vanliga under samma tid. Foto: Nordiska museet.

matkorgen om lördagarne, pigorna buro hem det från hökarboden, drängarne sopade upp det från gatan och herrarne buro det i nattrocksfickan” – i nattrocksfickan bars det papper som användes på avträdet.¹²⁴ Exemplet illustrerar pappersbrukets vardagliga karaktär och hur tidningsbladen kunde sättas i rörelse. Just rörelsen, att tidningar vandrade från hand till hand, från plats till plats, innebar också att man ibland inte kunde veta vem som tidigare haft tidningen i handen, och var. Precis som böcker från biblioteket misstänktes gamla tidningar kunna sprida sjukdomar.¹²⁵ Tidningspapper användes mycket ofta som omslagspapper i butiker och torgstånd. Men hur lämpligt var det egentligen att slå in köttbitar i tidningsidor som okända personer fingrat på? Författaren till *Fråga mig om all ting!* avrådde bestämt från all pappershantering av detta slag. Varje handlare ”bör anskaffa rent papper för detta ändamål, och det tryckta papperet kan ej räknas som rent.” I rådgivaren syns emellertid också en rad klassmarkörer. En anledning till att tidningspapper var olämpligt som omslagspapper var att trycksvärtan gärna färgade av sig på kundens vita handskar.¹²⁶

Tidningar som lästs och förvarats i hemmen hade passerat genom färre händer och här var återanvändningen som regel problemfri. Ändå var det viktigt att de hölls rena i väntan på användning: ”Först och främst bör man förvara tidningarna på ett dammfritt ställe”, skrev *Bonniers månadshäften*.¹²⁷ I hushållet kunde tidningen exempelvis användas som skydd av olika slag. När man skalade grönsaker kunde några lager tidningar läggas på köksbordet för att hålla bordsskivan ren, och högst upp ovanpå skåpen kunde tidningar bredas ut för att samla upp damm. Yllestrumpor, hattar och mössor kunde beströs med kamfer och peppar samt svepas in i tidningspapper för att hålla malen borta. Viktigt var då att tidningarna var relativt nya, ”ju färskare trycksvärtan är, ju bättre, ty det är just lukten av denna, som malen sky”.¹²⁸ Att trycksvärtan höll malen borta var uppenbarligen en kunskap som delades av flera. I

Lantmannens uppslagsbok rekommenderades biodlare att använda samma metod för att skydda tomma halmkupor och vaxkakor mot mal.¹²⁹

Tidningspapper hade även en isolerande funktion. Under första världskrigets bränslebrist innehöll hushållspalterna flera tips om koklådor och ”kokning i papper”. Risgrynsgröt tillagades med fördel på detta vis, först fick den koka 15 minuter på spisen och därefter lindades grytan in i 10 till 12 lager tidningspapper.¹³⁰ Koklådor fungerade på liknande sätt, genom att grytan placerades i en trälåda fylld med isolerande tidningspapper.¹³¹ Mer udda framstår uppmaningen att i sängen placera två till tre tidningar mellan lakan och filt för att bibehålla ”en angenäm värme hela natten”.¹³² När tidningarna brukades i dessa sammanhang fick de delvis andra producenter. Läsarens tidning producerades av redaktörer och skribenter, husmoderns och biodlarens av pappersbruk och tryckeri.

Att tidningar var läsning i ena stunden och pappersark i nästa innebar att det inte alltid var lätt att veta hur de skulle hanteras. Tidningar tillskrevs olika värden i olika sammanhang. Hur de betraktades och användes kunde ibland avslöja vem man var – och vilket århundrade man kom ifrån. När Hans Fallada kontrasterade den moderna storstaden Berlin mot den gammalmodiga landsbygden i 1920-talsskildringen *Varg bland vargar* (1937) var det bland annat hanteringen av gamla tidningar som fick illustrera kulturkrockarna. Herr von Studmann har just anlant från Berlin och tagit tjänst som förvaltare på det eftersatta godset. Det första han måste lära de okunniga pigorna är hur man putsar fönster:

’Ni ska få både sprit och putsskinn’, sa Studmann. ’Och om man inte har något skinn, så tar man en gammal tidning – se här...’ Han tog en gammal tidning från högen och putsade. ’Var så god och se, om den inte är blank nu...?’

’Det var läntidningen!’ ropade Hartigskan hånfullt. ’Den samlas för att bindas in! Där får inte fattas ett enda nummer!’

’Åh, jasså! sa Studmann förläget[.]¹³³

Närmare etthundra år skiljde mellan berlinarens mediehantering och godsets. I detta fall var det den klassmässigt överordnade som misstog samlarobjektet för ett stycke papper att använda i hushållet. Om det inte vore för den konservativa godsherrens instruktioner hade Hartigskan förmodligen varit med på noterna.

Återbruket av tidningspapper tycks ha pendlat mellan att ses som nyttigt sparsamhet och problematiskt fattigdomsbevis. I *Skånska Dagbladets* söndagsbilaga ”Hemmet” 1905 kunde man visserligen läsa att det för husmodern gällde att ”vara sparsam i det minsta, att icke anse något så värdelöst att det ej i någon form kan komma till användning”.¹³⁴ Men i samma årgång kunde man även läsa ett humoristiskt stycke där en krönikör gjorde sig lustig över detta sparsamhetsnit. Att lägga gamla tidningar under mattorna mot golvdrag och att klä in skafferihyllorna med dem liknades vid att göra korb av gamla galoscher.¹³⁵ Också tidningstapeter kunde betraktas på detta sätt. Under andra halvan av 1800-talet och i början av 1900-talet klistrades tidningspapper ofta upp på väggarna som ett första isolerande och utjämnande lager på vilka de riktiga tapeterna kunde fästas. De som inte hade råd med riktiga tapeter fick nöja sig med bara tidningspapper.¹³⁶ De tidningsklädda väggarna kunde därmed ses som ett tecken på att hemmet var fattigt, rent av osunt och att livsföringen var oordnad. Lagg märke till tidningstapetens betydelse i följande vers från en nykterhetstidskrift år 1900:

Hans hem, det såg som fähus ut,
Där rymdes sorg och tråkigheter.
I hvarje ruta satt en klut,
Och tidningspapper var tapeter.
Det var en osund, trång kabyss,
Där slagsmål förekommo äfven.
Om hustrun skulle ha en kyss,
Så gaf han alltid den med näfven.¹³⁷

Tidningspapper kunde användas i de mest skiftande sammanhang, men helst i de mer undanskymda regionerna – i koklådan, på avträdet, högst upp på skåpen, inne i garderoberna. Att klä hemmet i gamla tidningssidor var att visa upp för mycket. Kanske var det också att ge de återanvända tidningarna för stor plats. När tidningen användes för andra syften än läsning var det i regel som ett föremål att förbruka och sedan kasta bort eller elda upp. På avträdet användes och kastades papperet i samma handrörelse, använd i köket kastades tidningen tillsammans med de potatisskal den skulle samla upp. Uppklustrade synliga på väggen sparades tidningarna lite för länge. I takt med att gamla tidningar förlorade i värde fick de som hanterade dem också en lägre status.¹³⁸ Kring år 1900 befann sig gamla tidningar på gränsen mellan nyttighet att ta till vara och skräp att kasta bort. *Skånska Dagbladets* krönikör konstaterade ironiskt: ”Det är mycket möjligt att det fins [sic] en gräns för gamla tidningars användbarhet, men helt säkert är att forskningen ännu inte har lyckats upptäcka den.”¹³⁹ Helt säkert fanns alltså en gräns, i varje fall för vissa. Kaminen och sophinken var nu på väg att bli gamla tidningars ideala slutdestination.

Tidningar som avfall

Susan Strasser har påpekat att människors anammande av den moderna konsumtionskulturens avfallsvanor skedde stegvis. En stor del av den amerikanska befolkningen blev en del av ”the empire of the ephemeral” under 1920-talet, men vissa av dem långt tidigare, medan andra höll fast vid gamla vanor längre.¹⁴⁰ Ett tecken på att tidningar hörde till de varuslag som förbrukades och kastades i allt snabbare takt är att de dök upp som skräp i tidens stadskildringar, exempelvis i Martin Kochs *Arbetare* (1912):

Överallt ligger avskräde och smuts, äggskal, bleckburkar, trasor, ett virrvarr av lämningar efter människors vägar här. Ett stycke tidningspapper, genomdränkt av regn och torkat av sol, glider fram

varande franc-kursen, förklarar guvernören för Banque de France i en skrivelse till konseljpresident Ramadier.

Enligt förhållande var det president Auriol, som förmådde Ramadier att begära förtroendevotum och på så sätt i varje fall förlänga regeringens liv, då presidenten själv ville ha tillfälle att diskutera läget med de olika partiledarna.

Beskyllningar och motbeskyllningar angående regeringens sätt att behandla krisen utväxlades på fredagen mellan höger- och vänstertidningarna i Paris. De förstnämnda säger att arbetarnas representanter övergivit regeringen medan vänstern påstår att regeringen förrätt arbetarnas ståndpunkt.

Hundratusentals arbetare demonstrerade lugnt på 1 maj och buade endast när general de Gaulles namn nämndes. En socialistisk talare kallade de Gaulle "en Bonaparte".

hjärtligare. Det skulle kanske hjälpa om svenskarna kunde få det stackars tilltalsordet "ni" så inarbetat, att det inte låter som ett skällsord. — Thulin.

DE BERÖMDA ZEISSVERKEN i Jena, som beslagtogs av ryssarna, håller nu på att uppmonteras i Moskvas utkanter, avslöjar en tysk arbetare.

— Jag är absolut övertygad om att något underligt djur lever i Loch Ness, säger Mc Killop. Det simmar fram med utomordentligt stor hastighet och förorenar sådan oro i vattnet, att det sannolikt har kolossala proportioner". — UP.

FALUNOL

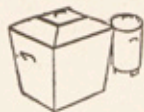
Färdiglagad rödfärg beredd av bästa Falu-rön efter beprövat recept.

AKTIEFABRIK JOH. OHLSSONS TEKN. FABR.
Tel. 25 68 81 STOCKHOLM 1 Tel. 25 68 82
RIKSSAMTAL 25 88 09

FOLKHUSHALLNINGEN

Ni tror att det kvittar men det kvittar inte alls

- nämligen var Ni gör av Ert pappersavfall

Den nu pågående pappersinsamlingen bygger på att varje hushåll tillvaratar allt sitt pappersavfall så att det på nytt kan komma till användning. Det är för sent att ta vara på det sedan det en gång hamnat i soptunnan. Där går det bokstavligen upp i rök.

Om däremot alla gamla tidningar o. dyl. kommer med i uppsamlingsbilarna återgår det till pappersbruket och blir på nytt papper. Detta skickas sedan till utlandet och på så sätt bli vi i stånd att upprätthålla vår import.

Hjälp till att **spara papper**

1. TIDNINGEN MELLAN INFORMATIONS- OCH AVFALLSHANTERING 61

med ett ryck, när vinden rör sig, och lägger sig stilla, när vinden stannar – svävar åter vidare för en ny stöt, tills det fastnar i en buske och går till ro.¹⁴¹

Spåren av kastade tidningar kan också beläggas i säkrare källor. Undersökningar av Stockholms soptunnor visar ett förändrat avfallsbeteende omkring år 1900. Under 1800-talet bestod stadens hushållsavfall mestadels av aska, latrin och matavfall. En del av det dumpades, annat användes som svinfoder. Denna form av avfallshandling blev emellertid problematisk när spåren av den nya tidens konsumtionsvanor började dyka upp i tunnorna, i första hand bleckburkar, glas, porslin – och en stor mängd papper.¹⁴² I sina memoarer reflekterade renhållningsdirektör Karl Tingsten över vad avfallet berättade om de människor som gjort sig av med det:

nog kunna soporna förtälja en hel del med avseende på människors levnadsförhållanden m.m. ej blott i olika städer och länder utan även i olika delar av samma stad. De tala om fattigdom och rikedom, sparsamhet och slöseri, lägre och högre kulturell ståndpunkt. Att stockholmssoporna ge ett kraftigt utslag för rikedom och slöseri, behöver väl knappast framhållas.¹⁴³

Avfallets nya beståndsdelar behövde hanteras på nya sätt. Under 1900-talet har avfallet sorterats och återvunnits, men också bränts och dumpats. I takt med att svenskarna blev ett av världens mest tidningsläsande folk blev avfallshandling i hög grad en fråga om pappershantering. På 1930-talet utgjorde papper 45 procent av

År 1947 var det en medborgerlig plikt att bidra till insamlingen av gamla tidningar. Från *Aftonbladet* 2/5 1947.

Gamla tidningar staplade i Stockholms hamn för export till Tyskland år 1918. Foto: Stadsmuseet, Stockholm.

stockholmshushållens avfall (i vikt), på 1960-talet 65 procent.¹⁴⁴ I USA, där tippning i *landfills* varit en vanlig strategi för att hantera avfallet, beräknades 13 procent av volymen i avfallshögarna år 1990 utgöras av tidningar.¹⁴⁵ Sammanpressade i de nära nog lufttäta högarna lagras de för eftervärlden utan att åldras märkbart. För avfallsarkeologerna blir tidningarna viktiga källor när annat avfall ska dateras.¹⁴⁶

Framförallt i Tyskland, men i viss utsträckning även i Frankrike, Storbritannien och USA, medförde första världskrigets bristår att en mer organiserad pappersinsamling tog fart.¹⁴⁷ Dessförinnan hade tidningspapper sorterats ut ur avfallet bland annat i Stockholm. Papperet såldes vidare till pappersbruk i Sverige, men en del av det gick också på export till Tyskland.¹⁴⁸ Mer storskaliga pappersinsamlingar drogs igång först efter nästa världskrig. År 1947 förklarade tidningsannonser att ”Allt papper är värdepapper”. De husmödrar som av gammal vana kastade tidningen i soporna fick nu veta: ”Ni tror det kvittar men det kvittar inte alls – nämligen var Ni gör av Ert pappersavfall.” Gamla tidningar blev nu ett medel i försöken att uppnå handelsbalans. Insamlat papper skickades till pappersbruken och blev nytt papper, som kunde säljas till utlandet, ”och på så sätt bli vi i stånd att upprätthålla vår import”.¹⁴⁹ Tidningar som lästs blev värdefulla på nytt, men inte som del av samlingar och inte som pappersmaterial att använda i hushållet – utan som råvaruresurs. Som förbrukade färskvaror hade gamla tidningar blivit viktiga för landets ekonomi.

Från samlingsvolym till pappersinsamling

Vad en tidning är, vad den innehåller och hur den har använts, skiljer sig som synens betydligt mellan olika tidsperioder. Tidningarnas materialitet, innehåll och hur de har hanterats har förändrats i relation till varandra, men sådana förändringar tar tid. Vanor ändras bara långsamt, läsares såväl som tryckares. I ett längre perspektiv

måste omvandlingen ändå sägas vara dramatisk. I början av 1800-talet innebar tidningens ideala karriärväg att den samlades, indexerades och bands in. Nya produktionsmetoder för papperstillverkning, tryckning och nyhetsförmedling omvandlade tidningarna från små bokliknande skrifter till blad i storformat med ett myller av små dagsfärska texter tryckta på papper av dålig kvalitet. De moderna tidningarna var tänka att kastas så snart ett nytt nummer hade utkommit – en svårslagen uppvisning i planerat åldrande långt innan detta begrepp hade lanserats. På sin väg mot avfallshinken kunde tidningen emellertid komma till användning som pappersprodukt. Som tapeter och isolering har en del 1800-talstidningar levt kvar på väggar och under golvbrädor in på 2000-talet. De allra flesta tidningar hamnade ändå, förr eller senare, i sophinkar och kaminer – fram till att elspisar, gas- och oljepannor gjorde tidningen överflödigt också som braständare. För den organiserade avfallshanteringen ställde de först till problem: tidningspapper (och annat lyxavfall) var en svårtuggad föda för de grisar som fick sig avfallet serverat. När pappersåtervinningen successivt blev mer regelbunden visade sig gamla tidningar vara värdefulla på nytt, som pappersråvara och exportinkomst. Sedan dess har inga friska människor samlat tidningar på hög. Ändå är det inte säkert att gamla tidningar är helt värdelösa – tidningarnas karriärvägar kan ibland vara mycket oförutsägbara. När Richard Wallace, den ökända *hoardern*, slutligen gått med på att göra sig av med sina 25 lastpallar tidningar hörde en arkivfirma av sig och ville ta hand om dem. För dem var samlingen mycket värdefull.¹⁵⁰

Efter denna översiktliga informations- och avfallshistoria är det dags att besöka ett antal platser och personer som kan ge närmare besked om hur billiga tidningar i massupplaga hanterades i vardagen och kom att påverka läsvanorna. Förutsättningarna i landet kunde se mycket olika ut. Storstadens borgerliga män fick snabb tillgång till en mängd tidningar, också utländska. För allmogen på

landsbygden var läsutbudet till en början mer begränsat. Nästa kapitel behandlar storstadskaféer och sockenbiblioteket som två platser där tidningar hanterades i 1800-talets Sverige.

Kloaker och smutsfilter: Medieflöden på kafé och sockenbibliotek

Lördagen den 11 juli 1868 slog Blanchs Café för första gången upp portarna för stockholmsspubliken. Det som mötte de talrika gästerna var ett överdåd av lyx, utsmyckningar och avancerad komfort. Platsen för kaféet, med namn efter ägaren Theodor Blanch, var bottenvåningen i ateljébyggnaden i nordvästra hörnet av Kungsträdgården. Serveringslokalen utgjordes av en enda stor långsmal salong. Gästerna satt vid utplacerade småbord och i ena änden av lokalen fanns en veranda av glas och järn från vilken en orkester spelade. ”Allting lyser af förgyllningar”, berättade korrespondenten i *Nerikes Allehanda*. Till det exklusiva hörde även en anordning för ”fullständig luftvexling”. Enligt Mauritz Rubenson i göteborgska *Handelstidningen* hade inredning och utsmyckningar kostat sammanlagt mellan tjugo och tjugofem tusen kronor. Kypare klädda i frack och vit halsduk serverade ”goda varor”. Och: ”Kommer der till, att man på ett sådant ställe får tillfälle att läsa en mängd in- och utländska tidningar.”¹⁵¹

Tre år senare togs ett annat initiativ för att ge människor tillfälle att läsa. Den 20 augusti 1871 samlades några män i skolhuset i Äspö, någon mil öster om Trelleborg, för att starta ett sockenbibliotek. Enligt protokollet från detta första möte hade församlingspastorn blivit uppmärksam på intresset för en biblioteksfören-

ing i socknen och därför kallat till möte för att diskutera saken. De närvarande beslutade att välja en styrelse med första uppdrag att utarbeta ett förslag till föreningens stadgar. Till ordförande valdes pastor L. P. Holmberg. I styrelsen invaldes därutöver riksdagsman Per Nilsson, skollärare A. Ohlsson, bokbindare J. Tullberg, samt bonden Nils Jönsson. Arbetet med stadgarna skulle inledas ”ofördröjligen” så att ”ifrågavarande nyttiga inrättning måtte så fort möjligt komma till stånd”. Den 3 september antogs stadgarna och Äspö hade nu ett eget sockenbibliotek – vilket ”förvaras i ett af socknens skollärares boningsrum och står under hans närmaste vård”.¹⁵²

Att ge fler människor möjlighet att läsa var inte alltid välkommet. Om läsning ändå erbjöds fick det inte ske okontrollerat. Vad som betraktades som lämplig läsning var som regel beroende av läsarnas kön, ålder och klass. Den välbärgade och företrädesvis manliga publiken på Blanchs Café ansågs i högre grad kunna välja läsning själva. I Äspö och på andra sockenbibliotek var det däremot andra som valde ut lektyren. Under 1800-talet ökade utgivningen av såväl böcker som tidningar, många av dem spridda i billiga upplagor och tillgängliga för alla samhällsklasser. En del debattörer upplevde detta som ett allvarligt problem. En röst i klagokören talade om ”litterär öfverproduktion” och ”mångskriveri och mångläseri”.¹⁵³ Problemet med denna mångfald var att ”det onda ligger bredvid och midt uppi det goda och lockar lika mycket som detta, ja väl mera”.¹⁵⁴ Eftersom den obildade massan var oförmögen att hantera informationsöverflödet krävdes någon som hade förmågan att sortera ut det goda och stänga ute det onda. Sockenbibliotekens tillskyndare ansåg att de själva var rätt personer att skilja det uppbyggliga från det farliga och smutsiga.

När rädslan för smutslitteraturen uppmärksammats har det ofta handlat om kampanjen mot Nick Carter och annan populärkultur åren kring 1910. En ”smutsflod” av osund litteratur och film ansågs då svepa med sig ungdom och lägre klasser, med osedlighet, krimi-

nalitet och upproriskhet som följd.¹⁵⁵ Anklagelserna om att en del tidningar var att betrakta som ”smutsblad”, med en journalistik som ägnade sig åt ”smutskastning”, var emellertid vanligt förekommande också under 1800-talet. Benämningarna användes om många olika publikationer, men som godtemplartidningen *Reformatorn* påpekade år 1895 var det ofta radikala, liberala eller socialistiska organ som åsyftades: ”Man talar om ’smutslitteratur’ och ’smutspress’ och menar då hvarje bok eller tidning, som påpekar missförhållanden eller väcker själfständig tankeverksamhet.”¹⁵⁶ Att undersökande journalister i USA bara några år senare fick beteckningen *muckraker* – dyngspridare – låg helt i linje med denna karaktäristik. Under svenskt 1800-tal kunde oönskade tidningar beskrivas som ”unkna afträden af förskämda wätskor, samlade i cyniska hjernors osunda atmosfer”.¹⁵⁷ En annan tidning sades ägna sig åt en ”oafåtlig smutskastning” och vara läst av ”den enfaldiga, fåkunniga och obildade publik, som endast ur denna smutsiga källa, denna publicistiska pöl, hämtar sina underrättelser”.¹⁵⁸ Tidningen *Fäderneslandet* beskrevs kort och gott som ”en kloak”, medan signaturen Jörgen (Georg Lundström) fick kritik för den ”litterära afföring” han lät publicera i *Figaro*.¹⁵⁹

Som Dominique Laporte visat har strävan efter språklig och litterär renhet historiskt löpt parallellt – och inte sällan sammanfallit – med ansträngningarna att hålla undan fysiska sopor och exkrementer. Ordning, renhet och skönhet har setts som civilisatoriska ideal som styrt bedömningen av både texter och människors leverne. Ofta har oönskade texter dömts ut med hjälp av begrepp från avfallshandlingens, hygienens och sanitetens värld, precis som i exemplet ovan.¹⁶⁰ Att sortera bort den osunda och smutsiga litteraturen från den goda och uppbyggliga var en form av medialt renhållningsarbete.

I detta kapitel undersöks å ena sidan hur landsbygdens sockenbibliotek antogs kunna fungera som ett reningsfilter för textflödet

som riktades mot de lägre klasserna, å den andra sidan hur en ”kloak” som *Fäderneslandet* samtidigt kunde flöda fritt på storstadens fashionabla läsplatser. Platserna är valda för att belysa hur medier brukades och reglerades på skilda sätt beroende på vem som utgjorde publik. Kaféet och biblioteket var mycket olika men är båda centrala för förståelsen av läsandets möjligheter och begränsningar under 1800-talets andra halva. Det jag är intresserad av är hur läsare och läsning på kafé och sockenbibliotek konstruerades både genom platsernas mediering och genom platsernas sätt att organisera mediekonsumtion. Utgångspunkten är Blanchs Café och Äspö sockenbibliotek, men jämförelser och kompletterande utblickar görs även till andra serveringslokaler och sockenbibliotek eftersom spåren av läsning inte alltid är så lätta att följa. Blanchs Café blev omskrivet och avbildat både i samtiden och i senare tillbakablickar. Äspö sockenbibliotek har lämnat färre avtryck, men sockenbiblioteket som institution var ett återkommande ämne i såväl tidningsdebatt som i officiella handlingar under 1800-talets andra halva.¹⁶¹

Även om det naturligtvis finns mer material att leta fram är det slående att skildringarna av storstadens kaféläsare är både rikare och så många fler än texterna om landsbygdens biblioteksbesökare. I exempelvis de boulevardtidningar som Erik Edoff studerat tycks skildringar av tidningsläsning på lokal närmast ha varit en egen genre.¹⁶² Detta faktum säger inte bara något om möjligheterna att bedriva läshistoria utan också något om vilka möjligheter dåtidens människor hade att bestämma över sin läsning. De manliga storstadsbor som dokumenterade sin egen och andras kaféläsning bidrog samtidigt till att definiera vilka roller kaféernas tidningsläsare kunde inta. Sockenlångtagarna hade inte samma möjligheter att definiera sig själva, vad och hur de skulle läsa beskrevs och föreskrevs i huvudsak av andra. Makten över skrivandet var således också en makt över läsandet.

Kaféet i storstaden

I Sverige etablerades kaffehusen under 1700-talets förra halva, redan då med ett utbud av kaffe, te och tidningar. Under seklets senare del kom flera kaffehus att omvandlas till krogar med mat- och spritservering. I början av 1800-talet började sockerbagarna att servera kaffe. Det från franskan lånade ”café” lanserades på 1830-talet och antyder varifrån inspirationen hämtades: det ”egentliga kafélifvet” hittade man enligt Claës Lundin på ”de efter parismonster inrättade” Blanchs Café, Rydbergs kafé och Berns Salonger.¹⁶³

Många stockholmare bodde trångt och många bodde ensamma eller inneboende. För framförallt ogifta män – som utgjorde tre fjärdedelar av stadens manliga befolkning kring seklets mitt – blev stadens serveringslokaler platser där man intog sina måltider, umgicks och läste tidningar.¹⁶⁴ I skildringar av utelivet i 1800-talets Stockholm gjorde man en åtskillnad mellan olika typer av serveringar – även om en del, likt Rydberg med såväl restaurang som kafé, omtalades med flera benämningar. Restaurangerna stod främst bland matserveringarna, och finast var Hotell Rydberg, Kung Karl och Royal. Näst därefter kom källarna, och flottast bland dem var Operakällaren. Andra källare var Hoppet, Norges Vapen och Iduna. Konditorierna och kaféerna – ibland omtalade som schweizerier – tillhörde en egen kategori. Den ”obestridliga hedersplatsen” intog här Blanchs Café. Därefter omnämndes ofta De la Croix och Strömparterren.¹⁶⁵

För engelska förhållanden har Robert D. Altick lyft fram kaffehusen och pubarna som helt centrala för spridningen av den periodiska litteraturen. Vid 1800-talets mitt erbjöd vissa näringsställen i London och Manchester så många som fyrtioalet tidningar och tidskrifter.¹⁶⁶ I Stockholm framgår tidningarnas betydelse för att locka kunder av att tidningsbeståndet gärna betonades i annonserna. Liksom Blanchs Café annonserade Berns och Strömparterren om sina utländska tidningar. Nya Kaféet på Norra Smedjegatan

framhöll att man erbjöd "Nya tidningar, ett godt Piano", och ett kafé på Holländaregatan skrev att "Morgon- och afton- och munt-rationstidningarna finnas att tillgå". År 1878 satte kaféet och källaren Runan in en annons i *Figaro* där serveringens alla trettioåtta tidnings- och tidskriftstitlar räknades upp.¹⁶⁷ Utöver mat, dryck och tidningsläsning erbjöd en del kaféer olika typer av underhållning. På Blanchs Café spelade dagligen en orkester, under vissa perioder bland annat utländska damorkestrar, och i slutet av 1870-talet gjordes ett försök med varietéunderhållning.¹⁶⁸

Många stockholmare – företrädesvis män – spenderade mycket tid på kaféer och källare. Stamkunder hade ofta sitt eget bord eller sin egen hörna och ibland kunde de betrakta hela lokalen som sin egen och vara avvisande gentemot nykomlingar. Och den som tagit stamkundens bord fick helt enkelt räkna med att behöva flytta på sig.¹⁶⁹ Flera serveringslokaler var indelade i smårum där återkommande sällskap hade sitt eget rum – som Berns "Röda rummet" i romanen med samma namn. Blanchs Café bröt mot denna ordning genom sin öppna serveringslokal, kanske just för att undvika att enskilda kunder lade beslag på bestämda platser.

När kaféet öppnade var Kungsträdgården nyligen omgjord. I en artikel efter invigningen spåddes torget i framtiden "blifva för höst och vinter hvad Djurgården är för vår och sommar".¹⁷⁰ Kaféet blev emellertid populärt också på sommaren, med uteservering och musik som besökare i parken kunde lyssna på gratis.¹⁷¹ Inom några hundra meter utspelade sig mycket av Stockholms förnäma uteliv under seklets andra halva. På Kungsträdgårdens östsida låg källaren du Nord och ytterligare österut mot Berzelii park låg Berns salonger. I sydväst mellan Kungsträdgården och Gustav Adolfs torg låg

Liksom flera andra kaféer och restauranger framhöll Källaren Runan sina tidningar i annonserna. Just denna var införd i *Figaro* 27/10 1878.

F. UHNER, & Co.
Stockholm, Stadssmedjegatan 5.
Obs. Små prover af Möbelyger och Filtar utlemnas till påseende, äfven till landsorten.

Hvar och en som med endast

70 öre

prenumererar på illustrerade veckotidning "Svenska Tidningar" från 1ste Oktober till årets slut erhåller en

Premieplanch

(3 fot hög och 2 $\frac{1}{2}$ fot bred) omfattande 16 porträtt af de förnämsta männen i det rysk-turkiska kriget. Porträtten äro på smakfullt sätt graverade och genom en af krigsemler och bladverk sammansatt ornamentsram förenade till ett helt.

Obs. Prenumeration å tidningen sker å närmaste postanstalt. Stockholm i Oktober 1878.

Red. af Svenska Tidningar.

På Fahlerantz & Co's förlag har nyss utkommit å 2: 75.

J. D. VALERII

Visor & Sångstycken

Ny uppl. Med förf. porträtt.

Undertecknad

emottager uppdrag till köp och försäljning af Stads-, Landt-, Bruks-, Skogs- och andra Egendomar; anskaffar penningelån i Banker, Kassor och hos enskilda; åtager sig uppdrag till försäljning och köp af alla slags värdepapper och aktier, allt mot billigaste provision, och vågar jag med bestämdhet tillförsäkra en och hvar ett prompt och i allo redbart fullgörande af erhållna uppdrag.

Stockholm i Augusti 1878.

V. Johansson,
29 B Drottninggatan 29 B.

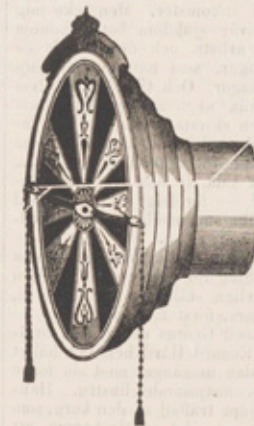
Klosterns Aktie-Bolags

välkända tillverkning af såväl galvaniserad som svart prima Jernplåt till taktäckning finnes i alla dimensioner i ständigt lager hos undertecknad och upptages ordres af såväl bruket, hvars adress är Born och Kloster, som af

J. O. Sjöberg,
Gamla Jernvägen.

Jernrör
Rördelar, Kranar m. m.
för Gas, Vatten och Ånga,
billigast hos
A. Rundqvist & Co,
39 Regeringsgatan 39.

Obs. Post- och Telegrafadress är endast
Jernboden, Nr 3 Reg

J. W. M.
12 Lilla 1

Axel Liljeström,

9 Regeringsgatan 9.

försäljer i parti och minnt till de billigaste priserna sitt väl sorterade lager af

Speerier, Konserver,
Delikatesser, Fruktar,
Viner, Oljor.

Varorna äro direkt importerade samt af utmärkt beskaffenhet och säljas med garanti. Ordres från landsorten, åtföljda af remissa eller autogliga referenser, expedieras med omgående. Varorna levereras fritt vid jernvägs- eller ångbåtsstation. Priskuranter skänkas på begäran.

Tandläkaren

ROLAND MARTIN,

Stockholm, Riddarhustorget 18,

insätter artificiella Tänder

efter alla, enligt nyare tidens upplifningar, brukliga metoder.

Uti

Pappers- & Konsthandelns

N:o 40 Mister-Samuelsgatan,

hörnet af Drottninggatan,

Visitkort från 1: 75 för 100.

Förelöfningskort.

Adresskort.

Bröllopskort och Bröllopsbref.

Sorgkort m. m., hvilket allt skyndsamt och billigt effektueras.

AV

Enär bref och requisitioner, brevlingar, komma i andra händer och våra annons-clichéer, hvarigenom yttes vi anhålla, att bref till oss måtte ad dast till vår nedanstående Firma. Lik samhet skänkes åt våra patent- och

Aktiebolaget KU

Kungliga operan med Operakällaren. På Gustav Adolfs torg hittade man Hotell Rydberg och därifrån promenerade man raskt till De la Croix och Strömparterren på Norrbro. Förutom att sitta på lokal var en viktig del av utelivet just promenerandet. Kungsträdgården och Norrbro var vanliga flanörstråk för den som ville titta på folklivet – vackra kvinnor inte minst – och därtill visa upp sig själv. För flanören var gatan en scen och de som passerade förbi del av ett skådespel. Flanören var en iakttagare som följde det yttre skeendet, men som mera sällan ingrepp i vad han betraktade.¹⁷²

Sockenbiblioteket i landsorten

Samtidigt som ungarlar med små bostäder i Stockholm använde kaféerna och källarna som vardagsrum fick Äspö sockenbibliotek som var utan egen lokal inhysas i skollärarens privata bostad. Äspö socken i Wemmenhögs härad ligger på Söderslätt, nästan så långt söderut i landet man kan komma. I mitten av 1800-talet fanns här omkring 300 invånare och år 1856 gick 17 gossar och 16 flickor i socknens folkskola.¹⁷³

Boksamlingar i anslutning till kyrkor och skolhus hade funnits länge, om än inte överallt. Böckerna var ofta skänkta, gamla och med ett innehåll som de flesta hade svårt att ta till sig – exempelvis vetenskapliga skrifter på främmande språk.¹⁷⁴ Med 1842 års folkskolestadga gjordes ett försök att få fler bibliotek till stånd. Prästerna fick nu ansvar för att ”uppmuntra” inrättandet av sockenbibliotek: ”För underhållande af de i skolan förvärfade kunskaper och synnerligen för befrämjande af sann kristelig bildning åligge det prästerskapet att uppmuntra till inrättandet af sockenbibliotheker samt dertill tjänliga böcker föreslå.”¹⁷⁵

Sockenbiblioteken skrevs in i folkskolestadgan utan någon egentlig politisk diskussion.¹⁷⁶ Efter hand kom de emellertid att väcka stora förhoppningar om folkets upplysning, fostran och förkovran. Att förhoppningarna inte motsvarades av några större framgångar

i praktiken ledde snarast till att anhängarna intensifierade sin agitation för att inrätta fler bibliotek. År 1859 skickade justitiekanslern ut ett cirkulär till domkapitlen om vilka åtgärder som vidtagits i stiftet för att uppmuntra och stödja inrättandet av sockenbibliotek. I *Posttidningen* ägnades en artikelserie åt de allt annat än tillfredsställande svaren. Karlstads och Lunds stift var de enda som fick godkänt. I Lunds stift hade 140 av 426 församlingar inrättat, eller var i färd med att inrätta, sockenbibliotek. Från en del stift rapporterades att befolkningen klarade sig bra med kommersiella lånebibliotek och tidningar. Skribenten i *Posttidningen* menade emellertid att lånebibliotekens romanlitteratur inte lämpade sig för folkbildning och att tidningslitteraturen inte skulle tillåtas att operera ”utan motvigt”. Från andra stift meddelades att det ibland fanns ett visst motstånd från allmogen mot sockenbiblioteken. På Gotland sade sig folk ”hafva nog af de vanliga religiösa böckerna”.¹⁷⁷

Biblioteksinrättandet tog fart först under 1850-talets senare del – bland annat som en följd av justitiekanslerns cirkulär – ofta då med hjälp av gåvor eller anslag från sockenstämmorna. Biblioteken var frivilliga, för socknarna såväl som låntagarna. En del bibliotek drevs av föreningar med medlems- och låneavgifter, men med kommun- och kyrkostämmorna som ytterst ansvariga, samtidigt som skollärarna ofta fick agera bibliotekarier. År 1871 fanns drygt 1 500 sockenbibliotek i landet.¹⁷⁸

I brist på någon lämplig lokal fick en skollärare förvara och sköta om biblioteket i Äspö. Skolans betydelse framgår också av att det var i skolhuset som biblioteksföreningens årsmöten hölls. En av alla skillnader mellan sockenbiblioteket och kaféet var att det förra var en plats för förvaring och utlåning av texter, men inte som kaféet en lokal där man läste. Hur sockenbiblioteken såg ut – eller borde sett ut – finns sällan beskrivet annat än genom negativa exempel. En boksamling ”glömd på någon vind” var inget riktigt sockenbibliotek, inte heller ”några få gamla trasiga skräpböcker i

en hylla i sockenstugan”, eller tidskriften *Läsning för folket* ”qvarhållen inom sakristians lås och bom”.¹⁷⁹ En eller ett par bokhyllor placerade i sockenstugan, kyrkan, skolan, prästgården eller lärarbostaden tycks ofta ha tjänat som bibliotek.

Själva läsningen förutsattes äga rum i låntagarnas hem, särskilt under vinterkvällarna när många hade mer tid över.¹⁸⁰ Till vissa delar påminde denna hemläsning säkert om det läsideal som Eric Johannesson har undersökt i avhandlingen *Den läsande familjen* (1980). Försök gjordes att ”flytta in familjeläsningens ritualen i bondens stuga”. Den skånske godsägaren Carl Adan von Nolcken uppmanade bonden att samla de sina omkring sig för att läsa högt: ”Det går då så wäl an, att fruntimren fortsätta med deras stilla arbete, och husets söner och drängar tälja eller skära något mindre träarbete, under det Husfadren tager fram från sin hylla någon bok, ur hwilken han en timmas tid uppläser ett eller annat wackert och nyttigt stycke för den samlade familjen.” Johannesson menar emellertid att von Nolckens beskrivning sannolikt var ett ideal snarare än verklighet för de skånska bondfamiljerna.¹⁸¹

Sockenbiblioteken synliggjordes på flera sätt. På världsutställningen i Wien 1873 ställde svenska ecklesiastikdepartementet ut ett Schwedische Volksbibliothek bestående av 332 inbundna titlar rekommenderade av landets folkskoleinspektörer.¹⁸² Förläggare försökte slå mynt av uppmärksamheten kring biblioteken genom att ge ut skrifter som *Nytt Sockenbibliothek* och genom att annonsera om böcker särskilt lämpliga för sockenbibliotek.

Ungkarlläsare och allmogeläsare

Beroende på vem man var, vad och i vilken ålder ansågs man efterfråga, klara av och lämpad för olika typer av läsning. I Stockholm kunde en sådan kategorisering sammanfalla med kategoriseringen av olika serveringslokaler och deras publiker. Ett nyöppnat kafé hade inga stamkunder, men med tanke på lokalens påkostade

Till Blanchs Café sökte sig den välbärgade Stockholmspubliken för att dricka, samtala, lyssna på musik och läsa tidningar. Ur *Ny Illustrerad Tidning* nr 33 1868.

elegans bör Blanchs Café främst ha lockat en välbärgad publik. En bild i *Ny Illustrerad Tidning* från augusti 1868 visar kaféet när det gästades av det pågående lantbruksmötets ”in- och utländska notabiliteter” – som det ser ut för att dricka och läsa tidningar.¹⁸³

På bilden syns både män och kvinnor. En läsplats förbehållen kvinnor var under 1860- och början av 1870-talet Läsesalongen på Drottninggatan, med ett stort utbud av tidningar, tidskrifter och böcker.¹⁸⁴ I annonser framhölls emellanåt att ett kafé var ett ”Dam-Café” eller att det fanns ”Enskild matsal för Damer, med ingång

till höger i porten”.¹⁸⁵ Annars var det på konditorierna med servering av bakverk som kvinnorna höll till, medan kafé- och källarlivet var en angelägenhet främst för männen.¹⁸⁶ August Strindberg skildrar söndagen för en typisk kafébesökare i sin dikt ”Landsflykt” från 1876:

Gent mot kyrkan under oprahuset
hemlös ungarl på kaféet bolmar,
ängslig, feberhet från gårdagsruset
vänder tidningsblad i stora vålmar.¹⁸⁷

Som Maja Larsson har beskrivit sågs 1800-talets många ungarlar ofta som ett samhällsproblem. Ogifta män var en samling individualister som var rastlösa och oansvariga, ytliga och inriktade på kortsiktiga nöjen. Genom att stå utanför familjen ansågs de hota samhällets gemenskap. Den rädsla som länge funnits för samhällets lägre skikt kom därmed att innefatta ungarlar också ur de högre klasserna.¹⁸⁸ En ensam tidningsläsare på Operakällaren var emellertid inte utsatt för samhällets regleringsförsök på samma sätt som befolkningsskikt längre ner i samhällshierarkin. Att bota bakfylla med tidningsläsning var kanske inte acceptabelt i alla läger, men satt man på Operakällaren var man herre över sin egen läsning. För andra skulle läsningen ha helt andra syften.

Exakt vilka det var som betalade årsavgiften och använde sig av sockenbiblioteket i Äspö är svårt att veta. Att 19 personer betalade medlemsavgift första året nämns i protokollet, men det finns inget medlemsregister bevarat och lånejournalen anger inte alltid låntagarnas yrke. Klart är emellertid att styrelsen utgjorde den lokala eliten. Prästen, riksdagsmannen och skolläraren var maktens representanter och på ett eller annat sätt överordnade övriga sockenbor. I lånejournalens kolumn för yrke syns snickare, skomakare och bönder.¹⁸⁹ Tillsammans med snickarna, skomakarna och bönderna i övriga landet utgjorde de ”allmogen”.

Att nya grupper tillägnar sig nya medier upplevs ofta som pro-

blematiskt. Kritiken av mångläseriet kring sekelskiftet 1800, konsumtionen av skönlitterära häftesserier på 1830- och 1840-talen, och spridningen av film och ungdomsböcker i 1900-talets början är exempel på hur nya mediebruk har uppfattats som hot mot samhällsordningen.¹⁹⁰ Som Caroline Sumpter har noterat har det ofta varit samma argument som återkommit då kritiker opponerat sig mot läsvanor i olika tider. Oavsett vem som läst vad och på vilka sätt har situationen just nu alltid uppfattats som särskilt alarmerande.¹⁹¹

Under tidigare århundraden var det till stor del kyrka och stat som kontrollerade undervisning och informationsspridning. Under 1700- och 1800-talen ökade tillgången på tryckt material med andra avsändare och syften än kyrkans och statens. Redan före folkskolans införande 1842 var läskunnigheten om inte allomfattande så i varje fall utbredd. Många menade emellertid att folkskolan bidrog till en ökad läslust. För de läskunniga och läshungriga öppnade böcker och tidningar en ny värld – av möjligheter och hot.¹⁹²

När läsare och läsning diskuterades i seklets mitt var det ofta i termer av problem som måste åtgärdas. Antingen läste människor för lite, eller så läste de för mycket, eller fel saker på fel sätt. I 1800-talets England betraktades sådant mediemissbruk som en sjukdom som måste botas av kritiker som kunde ordinera god litteratur.¹⁹³ Också i Sverige var en lösning att erbjuda kontrollerad läsning som inte hotade ordningen – i tidskrifter lämpliga för familjen eller genom sockenbibliotek.¹⁹⁴ Man fick emellertid gå varsamt fram. En insändarskribent i folkskollärartidskriften *Föreningen* 1861 menade att biblioteken kunde ”blifva till oberäknelig skada, såvida man ej vid dess inrättning och vidmakthållande går tillväga med all den försigtighet, som sakens vikt fordrar”.¹⁹⁵ Att sockenbiblioteken skulle främja ”sann kristelig bildning” skrevs in redan i folkskolestadgan och återkom sedan både i debatten och i bibliotekens stadgar.¹⁹⁶

Läsning för folket innehöll flera gånger listor på litteratur lämplig för sockenbibliotekssamlingar. I de inköpsrekommendationer som trycktes i årgången 1858 gjordes en tydlig uppdelning mellan läsare av olika kön och ålder. Äldre manspersoner ansågs efterfråga läsning i historia, geografi, biografi, reseskildringar och skrifter om jordbruksskötsel, samt *Läsning för folket*. Yngre män föredrog – eller rekommenderades – läroböcker, särskilt i aritmetik, samt ”afhandlingar af humoristiskt innehåll”. Gossar och flickor läste folksagor och illustrerade berättelser, och äldre kvinnor skrifter i religiösa ämnen.¹⁹⁷ Vikten av att rätt person fick rätt läsning framgår också av insändaren i *Föreningen* som varnade för att oerfarna ynglingars roman- och tidningsläsning kunde verka demoraliserande och leda till att ungdomen ”blifva en inbilsk politisk kanstöpäre [sic] i stället för en anspråkslös, idog arbetare”.¹⁹⁸

Ett motsatspar som var viktigt i sammanhanget var bildning och halvbildning. Nils Runeby som har undersökt hur begreppen användes under 1800-talet menar att bildning användes för att beskriva insikt, moralisk resning och en realistisk strävan. Sann bildning var beroende av en persons plats i samhället och halvbildning innebar både ytliga kunskaper och ”snedvridna sociala anspråk”.¹⁹⁹ I en artikel i *Tidskrift för hemmet* 1877 förklarade domprosten C. W. Linder skillnaden mellan bildning och halvbildning. Mot en sann bildning stod den osanna, dåliga och ofullständiga. Till bildningen hörde kunskap, men framförallt insikt och förädling. Noggrannhet, ordning och stadga ställdes mot hafs, oordning och flyktighet, och allvar, helgjuttenhet och mognad ställdes mot ytlighet och torftighet. Att vara bildad var också att vara ödmjuk, att inse sin begränsning, och att rätta sig därefter: ”Han kan ej rå med allt, ej ens mycket, och därför tager han väl vara på litet.”²⁰⁰ Allmogen var inte nödvändigtvis halvbildad, men om den läste för ivrigt och försökte höja sig över sin klass kunde den bli. Sockenbiblioteket var ett instrument för att säkerställa att så inte blev fallet.

Kanske var kaféernas läsare inte tillräckligt många, eller så läste de på ett sätt som inte hotade stabilitet och säkerhet. Hur kafébesökarna läste, hanterade och tillägnade sig tidningar är svårt att veta. I skönlitteratur och andra betraktelser finns emellertid flera kaféläsare beskrivna. Ett gemensamt drag i dessa skildringar är att läsningarna ofta inte alls stämmer överens med samtida bildningsideal. Litteraturens läsare frossade i tidningar, men läste samtidigt slentrianmässigt och förstrött, på ett sätt som med domprost Linders ord kan beskrivas som hastigt, flyktigt och ytligt. Ett exempel är Oscar Patrik Sturzen-Beckers skildring av flanören. Stockholmsflanörens liv består av inrutad sysslolöshet där just tidningsläsning utgör en viktig hållpunkt. Frukost äter han på De la Croix, där han ”begär Dagbladet, hvars alla annonser han med punktligaste noggrannhet genomtråkar”. Flanören tar del av tidningen på samma sätt som han betraktar gatans skådespel: han intresserar sig för allt, och lägger vikt vid intet. Under lunchen på Malmens läser han samma annonser återigen. Till kvällsteet blir det mandelbröd och *Aftonbladet*.²⁰¹ Också August Blanche beskrev livet för Stockholms välbeställda dagdrivare på detta sätt, om än i mer fördömande ordalag. I en roman från 1847 heter det att: ”De slå sig ned på ett kafé och ögna på dagens tidningar, förbigående med stolt förakt alla uppsatser, som synas vara af längre, besvärligare och allvarligare innehåll.”²⁰²

I skildringarna av kaféernas och källarnas läsare var det emellertid inte bara den dagdrivande flanören som utmärktes av denna flanöristiska läsart. I August Strindbergs Giftasnovell ”Måste” (1884) framställs magister Blom som läsaren för vilken tidningen blivit vana och ritual, och samtidigt saknar den aura av allvar som bildningsapostlarna gärna ville ge läsningen. Samma tid varje kväll sitter han på samma källare, vid samma bord, alltid med kräftor, brännvin och tidningar framför sig. Innan han sätter sig till bords hämtar han Posttidningen och Dagbladet, ”och så sätter han sig på

Dagbladet, bryter ut och in på Posttidningen och lägger den till vänster om sig på brödkorgen”. Blom är ungarl och vanemänniska och inget tycks kunna rubba hans cirklar: ”När han ätit tre kräftor, tar han en halva och läser utnämningarne i Posttidningen. Så har han gjort i tolv år och så kommer han alltid att göra.”²⁰³ Men så händer plötsligt något som förändrar hans vanor. Magister Blom träffar en kvinna, gifter sig och sätter aldrig mer sin fot i källaren. Kvällarna med kräftor och tidningsläsning hörde ungarllivet till, och nu är han inte längre ungarl.

De begrepp med vilka tidningsläsningen och kaféläsarna beskrevs antyder en idealtypisk läsart i 1800-talets föreställningsvärld: på kaféerna sades man ”fördrifva tiden med att läsa tidningar”, en ungarl sades ”flyktigt, som han brukade, genomögna dagens tidningar”, en annan ”tog en tidning, läste ett par rader och kastade bort den”, och en av De la Croixs stamgäster benämndes ”tidningsslukaren”.²⁰⁴ Flanören var på så sätt en informationshanterare av mycket speciellt slag: ”Ständig vaksamhet kan upprätthållas blott till priset av likgiltighet.”²⁰⁵ Flanören gav sig gladeligen ut i textflödet – men de flesta texter tycktes rinna av honom direkt. Typiskt är att det nästan alltid var män som beskrevs på detta sätt. När kvinnors läsning skildrades var det som regel i hemmiljö.²⁰⁶ Eva Helen Ulvros har i sin avhandling undersökt borgerliga kvinnor i Sydsverige mellan 1790 och 1870. I de brev och dagböcker som ligger till grund för studien nämns både bok- och tidningsläsning. Ulvros reder inte ut de eventuella skillnaderna mellan mediebruket, men visar ändå att flera kvinnor och deras familjer återkommande läste tidningar och tidskrifter vid 1800-talets mitt.²⁰⁷ Också i hemmet tenderade emellertid männen att ta över, som i Victoria Benedictssons *Pengar* (1885): ”Farbrodern låg på soffan och läste en tidning, frun satt bredvid och stickade strumpa.”²⁰⁸ Som Ulvros påpekar var läsning i hemmen under 1800-talet ofta liktydigt med högläsning. I annat fall hette det att man läste ”tyst för sig sjelf”.

Högläsningen innebar att också kvinnor fick del av det lästa, men det var vanligtvis en man som läste och valde läsning.²⁰⁹

Den flanöristiska läsarten skiljer sig mycket från vad som har beskrivits som en kvinnlig läsart. Enligt Lisbeth Larsson – vars historiska belägg är något oklara – karakteriseras kvinnors läsande av ett ”uppslukande”, att de ”ger sig hän”, stänger ute världen och njuter – en distanslös läsart som kallats ”bovarysm” efter Flauberts bekanta romanfigur.²¹⁰ Också män kunde vara engagerade i sin läsning, men behöll ändå distansen. Så skriver Harald Wieselgren om en läsare att ”Ifrig tidningsläsare och antecknare ur spalternas innehåll, satt han dagligen vid kaffedags på sin bestämda plats på ett af hufvudstadens finare kaféer med en helst fransk eller engelsk journal framför sig”.²¹¹ En manlig läsare var enligt idealet välinformerad, antecknade och begrundade.²¹² August Blanche skildrar en sådan läsare i romanen *Första älskarinnan* (1848). Kammar skrivare Fridolf Alm sitter där på Norges vapen med ett tidningsblad i handen. Alm är en allvarlig tidningsläsare som ”genomläste noga” och sökte ”förblifva bildad och dygdig”.²¹³ Dessa skillnader till trots hade de föreställda manliga läsarna också mycket gemensamt med de föreställda kvinnliga: de var båda mångläsare som i första hand läste för nöjes skull. Tidningsslukaren och romanslukerskan hade båda ett respektlöst förhållande till texten, den ene nonchalant, den andra okontrollerat distanslöst.

För kaféernas läsare hade tidningar blivit en vana, något man konsumerade tillsammans med mat och dryck och som man inte kunde leva utan, men där de enskilda texterna inte alltid tycktes betyda så mycket. De läsare som skildrades ”ögnar” och bläddrar,

Föreställningen om att tidningsläsning i första hand var en manlig syssla överensstämmer knappast med verkligheten – men den spreds i alla möjliga sammanhang, också exempelvis i privata porträttfotografier. Foto: Nordiska museet.

tittar förstrött igenom sidorna, men fördjupar sig sällan i något särskilt.²¹⁴ De mediala representationerna av storstadens tidningsläsare bidrog till att det etablerades ett konkurrerande bildningsideal enligt vilket det viktiga var att följa med sin tid, och att visa att man följde med genom att läsa tidningar. Precis som för vaxdockorna på Svenska Panoptikon blev tidningen en del av rekvisitan för människor som ville visa sig moderna, en självklarhet i stads- och kafélivets konsumtionskultur.

Ännu under 1800-talets andra halva existerade alltså den extensiva mångläsningen – i varje fall som ideal betraktat – parallellt med den intensiva långsamläsning som Rolf Engelsing menat förlorade i betydelse under 1700-talet.²¹⁵ Olika läsarter hörde samman med olika platser, olika läsare och olika texttyper. De som försökte reglera folkets läsning ville främja en långsam och noggrann läsning av ett begränsat antal utvalda skrifter. Detta ideal krockade därmed med en hastig genomläsning av tidningar som kom med ständigt nya nummer. På Blanchs Café var läsningens förgänglighet till och med inskriven i de instruktioner som reglerade personalens mediehantering: ”Gamla tidningar tillvaratages och förvaras hvarje slag för sig tills de under hand behövas för serveringsrums och köksräkning.”²¹⁶ När tidningarna var lästa omvandlades de till pappersark att använda i mathanteringen.

Till skillnad från kaféernas tidningskonsumtion var sockenbiblioteket i Äspö en statsangelägenhet och en del av samhällets styrsystem. På samma sätt som fängelset, skolan och kasernen syftade läsfrämjandet till att skapa disciplin genom övervakning och kontrollerat självstyre.²¹⁷ ”Det torde icke vara tvifvel underkastadt att det är lättare och angenämare att styra bildade [...] än att styra obildade. [...] Lättast bör väl den blifva styrd som lärt att styra sig sjelf”, argumenterade en biblioteksförespråkare i statstidningen 1859.²¹⁸ En rad åtgärder vidtogs för att kontrollera att läsningen bidrog till en ”sann kristelig bildning”. På en överordnad nivå gav

När Operakällarens besökare gestaltades i vax på Svenska Panoptikon var tidningar en självklar del av rekvisitan. Vaxdockorna föreställde bland annat riksdagsman Liss Olof Larsson, professor Axel Key, riksantikvarie Emil Hildebrand och bibliotekarien Harald Wieselgren. Foto: Stadsmuseet, Stockholm.

landets folkskoleinspektörer råd om lämplig läsning medan landshövdingarna rapporterade tillbaka hur biblioteken användes. På en lokal nivå bestämdes bokinköp och låneregler av en styrelse dominerad av riksdagsmannen, prästen och skolläraren. Läsningen kontrollerades rumsligt genom att man var tvungen att gå hem till skolläraren för att få låna. Tidsligt kontrollerades den genom att man bara fick låna på söndagar i samband med gudstjänsten.

Till den sanna bildningen bidrog inte bara innehållet i de böcker som lånades ut utan också reglerna för lån och medlemskap.²¹⁹ Genom sättet att skapa ordning har biblioteket flera likheter med

fängelset.²²⁰ Även om sockenbiblioteket i Äspö inte drevs professionellt på samma sätt som större national- och stadsbibliotek kan ett snarlikt reglemente iakttas även där: som låntagare fick man lära sig ordning och reda. Den som inte betalade den årliga avgiften vid föreningsmötet i januari eller senast fjorton dagar därefter uteslöts ur föreningen och vid eventuellt återinträde skulle utöver årsavgiften en ny inträdesavgift betalas. En bok åt gången fick lånas och som längst en månad. Den som inte återlämnade boken i tid fick böta 50 öre, efter två månader kostade det en riksdaler och efter tre månader blev man utesluten ur föreningen. Skadad bok skulle ersättas med vad den hade kostat att köpa och binda in.²²¹ Den varsamma hanteringen kan jämföras med hur tidningar hanterades på kaféer och källare, där bladen konsumerades ihop med mat och dryck och en viss oaktsamhet hörde till själva läsakten.

Till bibliotekets föreningsform hörde valprocedurer och revisorernas genomgång av räkenskaperna. Pappersåldern innebar inte bara böcker och tidningar att läsa utan också stadgar, protokoll och journaler för att reglera och registrera. Prästen förde protokollet och skolläraren antecknade låntagarna i en särskild utlåningsbok. Hur det lästa tolkades var svårt att kontrollera, men blotta medlemskapet inskräppte vikten av att följa regler, passa tider och att vara aktsam med böckerna man lånat – just vad som menades med sann bildning.

Kaféläsning och biblioteksläsning

De flesta såg det som positivt att fler människor läste, men menade samtidigt att läsningen skulle regleras, och att läsarna skulle vägledas och fostras till att läsa på rätt sätt. Först efter att läsarna inhämtat en boklig bildning var de redo att möta tidningar och tidskrifter.

När inrättandet av tidningscirkular – organiserade sampränumerationer av flera tidningar och tidskrifter – diskuterades i pressen i 1860-talets början menade en kritisk röst i den kyrkliga tidningen

Wäktaren att den stora massan av folket ännu inte var redo för tidningsläsning. Innan folket inhämtat ”de första elementerna af wetande och erhålla en sjelfständig bildning” skulle de inte lockas att ta del av ”det brokiga wirrwarr och mångahanda” som tidningspressen utgjorde, särskilt som många tidningar intagit tvivelaktiga ståndpunkter i sedliga och religiösa frågor.²²² Folket skulle utbildas i att välja det bättre innan de tilläts att välja alls. Den till tidningscirkular betydligt mer positiva *Föreningen* var inne på delvis samma tanke: ”Inrättandet af sockenboksamlingar bör, såsom regel *föregå* bildandet af tidningscirkular.”²²³ Till en del kan reservationerna kring tidningsläsning – liksom läsningen av häftesserier – förklaras av den periodiska utgivningsformen. Med ständigt nya nummer och med ett skiftande innehåll var det svårt att säkerställa att läsningen verkligen bidrog till sann kristen bildning. I *Posttidningen* skrev man att till sockenbiblioteken borde inköpas skrifter ”i hvilka ämnen i hvarje tome [band eller del av bokverk] äro afslutade, så att det icke beror på slumpen om man erhåller fortsättningen på en påbörjad läsning”.²²⁴ Okontrollerad slump fick inte bestämma vad som lästes. Det korta formatet i tidningarna bidrog dessutom till att göra bildningen ytlig.²²⁵

De listor på böcker lämpliga för sockenbibliotek som togs fram av bildningsvänner och skolinspektörer dominerades av praktiskt inriktade skrifter om jordbruk och slöjd, allmänreligiösa skrifter, historia, geografi och reseskildringar, biografi och naturkunnet.²²⁶ I arkivet efter Äspö sockenbibliotek finns ingen fullständig bokförteckning bevarad, men i lånejournalen framgår vilka skrifter som faktiskt lånades ut – vilket är nog så intressant. I stora drag överensstämmer litteraturen i Äspö med den rekommenderade. Till de oftast utlånade titlarna hörde Anders Fryxells *Berättelser ur svenska historien*, Arvid August Afzelius *Svenska folkets sagohäfder* och årgångar av *Läsning för folket* – verk som också förekom i folkskoleinspektionens inköpsförslag. Andra böcker som förekom både i

Sockenbiblioteket byggde på att erbjuda ett kontrollerat läsurval. En begränsning som gjorde läsningen i Äspö lättare att kontrollera var att periodiska skrifter till stor del valdes bort. De två tidskriftstitlar som erbjöds kom från en säker avsändare: *Läsning för folket* och *Ur folkens häfder*, båda utgivna av Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande.²³⁰ Sockenbiblioteket i näraliggande Slågarp hade ett större tidskriftsurval. Förutom *Läsning för folket* tillhandahölls *Förr och Nu*, *Arbetarens vän*, *Tidning för jordbruk* och *Tidning för trädgårdsodling*. Tidskrifternas popularitet antyds av att det i första hand var tidskrifter som nämndes när man lämnade inköpsförslag på bibliotekets årsmöte.²³¹ Med ständigt nya nummer var det emellertid viktigt att tidskriftsinnehållet var noga utvalt. Att så var fallet försäkrade utgivaren av *Förr och Nu* i sin anmälan. Tidskriften skulle erbjuda en verkligt lärorik och underhållande läsning ”hvilken föräldrar och uppfostrare alltid och utan tvekan tryggt kunna lemna äfven i ungdomens händer”.²³²

Kontrollen över läsningen försvårades emellertid när successivt allt fler prenumererade på och läste tidningar på egen hand. Att sockenbiblioteken inte kunde ersätta tidningsläsningen utan på sin höjd erbjuda ett alternativ stod efter hand klart för många debattörer. Begäret efter nyheter var starkt och tidningar var spridda över hela landet, menade en skribent i *Läsning för folket* 1871. ”De som börjat med att läsa tidningar en gång i månaden, skola snart försöka få dem en gång i veckan och skola längta efter att få dem hvarje dag.”²³³ Inköpen till sockenbiblioteken hade svårt att tävla med tidningar som erbjöd en ständigt ny läsning. I Slågarpsbibliotekets *Förr och Nu* hette det att en utebliven nyhetstidning ”vore för en nutidens människa något högeligen plågsamt, ett så urmodigt tillstånd skulle han knappast kunna sätta sig in i”.²³⁴

Att sockenbiblioteken aldrig blev någon succé skylldes just på den utbredda tidningsläsningen. I sina femårsrapporter från 1800-talets andra halva rapporterade landshövdingarna återkommande

om hur intresset för biblioteken minskade och att ”hågen för läsning överflyttats på allmänna tidningar”.²³⁵ Verner Söderberg konstaterade i en översikt 1901 att tidningarnas omväxlande och lättlästa innehåll gjorde att bibliotekens bokbestånd hade svårt att locka.²³⁶ Tidningsläsningen i Äspö är det svår att veta något om, men att bibliotekslånen minskade kraftigt redan efter några år framgår av lånejournalen. År 1873 gjordes sammanlagt 136 lån, 1876 bara 13.

Avslutning

Blanchs Café och Äspö sockenbibliotek fungerade som noder där delar av mediasystemet sammanstrålade. Platserna fick emellertid olika funktioner och de medier som tillgängliggjordes på kaféet var helt andra än de som fanns på biblioteket. När både producenter och konsumenter av medier ökade i antal blev systemet alltmer decentraliserat. Mängden av böcker och tidningar blev svår att överblicka, och det var besvärligt att hålla rent när ”det onda ligger bredvid och midt uppi det goda”. Sockenbiblioteket kan ses som ett försök att centralisera systemet och filtrera flödet. Beläget i huvudstadens mitt och med en publik som betalade för sig kunde Blanchs Café erbjuda ett bredare och i viss mening ofiltrerat medieurval. För kaféernas föreställda läsare var tidningar en självklarhet. Man läste många, men inte alltid så noggrant; man bläddrade och ögnade medan man åt och drack, pratade och tittade på folk. Sockenbibliotekens låntagare skulle läsa mindre, men med större allvar. Sockenbiblioteket tycks dock ha varit viktigare som medial diskussionsfråga än som fysisk plats för litteratur. Att frågan diskuterades i tidningar som biblioteksläsningen på samma gång skulle utgöra ett alternativ till säger något om projektets svårigheter: tidningar hade en så viktig roll i mediasystemet att man var beroende av dem för att varna för tidningsläsning och rekommendera bokläsning. Den ökade tidningsläsningen försvårade kyrkans

och statens kunskapskontroll; floden av texter innebar att förämningarna brast.

Det kan förefalla paradoxalt att landsbygdens allmoge skulle fostoras till ordning och sedlighet samtidigt som den mest förnämsta stockholmspubliken på kaféer och restauranger inte hade något emot att sticka näsan i en "kloak" som *Fäderneslandet*. Tar man fasta på tidens idéer om den bildade publiken kan detta synas mindre märkligt. Som Anna-Maria Hällgren konstaterat fanns under 1800-talets andra halva en utbredd föreställning om att observationerna av det usla och förkastliga kunde frambringa det goda, om det skådades på rätt sätt och av rätt person. Den obildade massan saknade denna iakttagelseförmåga, men om de fostrades till det rätta skådandet kunde de hindras från att dras ned av den smuts de bevittnade.²³⁷ Snarlika tankar återfanns hos dem som ville föra ut läsning till folket. Stegvis skulle de introduceras för olika typer av texter. Först skulle de få läsa sedliga och uppbyggliga böcker, längre fram var de rustade att ta del av tidningar med ett mer okontrollerat innehåll. Utifrån denna tankegång kan kafépubliken antas ha tillhört de bildade med förmågan att ta del av det låga utan att själva förfalla.

Samtidigt kan det emellertid konstateras att i varje fall de föreställda kaféläsarna inte riktigt läste på det sätt som bildade läsare förväntades. De läste glupskt eller förstrött, uttråkat eller ivrigt, i berusat tillstånd eller i bakfullt. Aldrig någonsin framgår att dessa läsare drog sig för att komma i kontakt med vad andra benämnde smutspress – tvärtom. Flera av de förnämsta kaféerna och restaurangerna annonserade i tidningar kända för sin "literära afföring". I salar som lyste av förgyllningar och till tonerna av en damorkesters musik kunde man be kypare i vita halsdukar om tidningar som andra beskrev som "unkna afträden af förskämda wätskor". Kaféernas läsare var antingen obekanta med vad de fick i händerna eller, mer troligt, ansåg sig stå över dylikt moraliserande. Inom den

garbologiska forskningen konstateras ofta att "one person's trash is another's treasure".²³⁸ Detta gällde också för tidningsläsare, om än inte alla. Det var i första hand ett privilegium för en manlig storstadspublik att hantera litterär avföring utan att själv besudlas.

För dem som ville säkerställa folkets bildning och sedlighet var det som synes ett problem att tidningar innehöll ett "wirrwarr och mångahanda". Just detta utgjorde också ett bekymmer för dem som av olika skäl ville följa med i allt vad som skrevs om ett visst ämne, en särskild person eller händelse. Virrvarret gjorde det svårt att hitta vad man sökte. Nästa kapitel undersöker hur klippbyrån i det läget fungerade som sökmotor.

Klippbyrån: En sökmotor 1900

Sommaren 1905 strejkade Stockholms sophämtare. Renhållningsdirektören Karl Tingsten berättade i sina memoarer långt senare att arbetarna varit svåra att komma överens med och blivit ”allt mer påträngande beträffande kravet på avtal”.²³⁹ Flera tidningar sympatiserade emellertid med de strejkande, samtidigt som de riktade kritik mot verkets ledning. I andra tidningar klagades det på överfulla avfallskärl och högarna med hästspillning som hopat sig på gatorna. För verkets ledning blev det i detta läge uppenbart att en förbättrad avfallshantering också krävde en effektiv krishantering – vars första steg var att kartlägga och analysera den kritik som framkommit i tidningarna. För detta ändamål anlätade man klippbyrån Argus, som sammanställde rapporterna lätt överskådliga i en klippbok.²⁴⁰ Till klippbyrån kunde vem som helst – med tillräckliga ekonomiska resurser – skicka in sökord, och få tillbaka alla tidningsartiklar där dessa ord nämndes.

Tidningar som läggs på hög svämmas över och vållar besvär på samma sätt som sopkärl som inte töms, och liksom soporna kan högarna av tidningar innehålla sådant som är värt att återvinna och bevara. På sopstationen i Lövsta utanför Stockholm lät Tingsten inrätta ett sopmuseum med föremål som böcker, tavlor och husgeråd, ”vilka rätta plats ingalunda är bland det så att säga legitima avfallet”.²⁴¹ Kring år 1900 var tidningarna så många att ingen

enskild läsare hade möjlighet att på egen hand sortera ut ur det massiva textflödet vad som eventuellt kunde vara av värde. I detta läge blev klippbyråernas professionella läsare för värdefullt tidningsinnehåll vad Lövstas sopsorterare var för illegitimt avfall. Deras uppgift var att särskilja användbar och säljbar information från allt det kringliggande bruset. Klippboken med strejknyheter var i den meningen ett sopmuseum i miniatyr, en säker plats där värdefull information räddades från att likt resten av tidningarna hamna i brasan eller i avfallskärnen.

Decennierna kring sekelskiftet 1900 var det fler än Stockholms Renhållningsverk som använde sig av de tjänster som klippbyråerna tillhandahöll. Till kundkretsen hörde Oscar II, Selma Lagerlöf, Svenska Utrikesdepartementet – och många fler.²⁴² *Dagens Nyheter* beskrev fördelarna så här år 1898: "En industriman blir därigenom à jour med alla nyare företeelser på hans område, en konstvän samlar pressens uttalanden om hans prestationer, en skriftställare får recensionerna öfver sina arbeten, en affärsman låter tillsända sig reklamer och uppsatser af ekonomiskt innehåll o.s.v."²⁴³ Som en motsvarighet till våra dagars "googla" lanserades på engelska uttrycket "the romeike habit" efter klippbyrån Romeike & Curtice, vilket avsåg vanan att hålla sig "thoroughly informed through the medium of newspaper clippings".²⁴⁴

Om inrättandet av sockenbibliotek representerar ett ordningskapande på en samhällelig makronivå utgör klippsamlandet ett exempel på ett vardagligt ordnande på mikronivå. Klippbyråerna är intressanta som presshistoriska studieobjekt just eftersom de synliggör andra och nya sidor av tidningsmediet, tidningarnas karriärvägar och de sociala protokoll som etablerades omkring

Strejken 1905 visade på ett mycket påtagligt sätt att avfallshanteringen var beroende av en effektiv informationshantering. Foto: Stockholms stadsarkiv.

Alla arbetare afskedade.

Entreprenören för Heby—Enköpings järnväg afskedade på måndagen alla arbetare, då öfverenskommelse ej kunnat träffas angående daglönen. Arbetarna fordra 9 timmars arbetsdag och 4 kronors dagaflöning samt allt ackordsarbets borttagande, då entreprenören fordrar 10 timmars arbetsdag och ackordsarbete som vanligt förut.

Lönenedsättning och strejk.

Hernösand den 22 maj. Strejk har i dag proklamerats af timmerrullarna vid Utansjö cellulosaafabrik på grund af att bolaget beslutit nedsättning i föregående års ackordspris. Strejken omfattar 30 man.

SV. ARGUS, INT. BYRÅ FÖR TIDNINGSURKLIPP STOCKHOLM, VII.

Allm. Tel. 123 23.

Insändaren Aguedet.
24/5 1905.

Fria uttalanden. Renhållningssystemets brister.

Hr redaktör!
Anhålls om plats i eder ärade tidning för följande:
Under den närmaste tiden få stockholmarna ett utmärkt tillfälle att lära kanna bristerna i det renhållningssystem, hämnings-systemet, som är tillämpadt här i staden. De nattliga gästerna i våra våningar harva strejkat. Vår nattro kommer visserligen ej att störas af de bekanta vagnarnas buller, men vi få i stället behålla våra tarm-uttömningar längre tider än vanligt i våningarna och detta just nu vid den varma årstidens början. De tålmodiga stockholmarnes luktsinne får nu tillfälle att följa jäsningsprocesserna i tunnorna. "Verket" anmodar oss också välvilligt att själtva transportera tunnorna ned på gårdarna, för att åstadkomma en utställning, som helt visst ej kommer att sakna sitt intresse i hälsövärdshänsända. Flertalet stockholmare komma nog att taga saken lugnt. En och annan, som vid resor i främmande land lärt känna tillvaron af det s. k. vattenklosettsystemet, kommer möjligen att fråga sig: hvarför har man här hos oss stannat på en så primitiv ståndpunkt i denna hälsövärdfråga? Forskar man närmare efter, skall man finna, att stadens fäder energiskt och systematiskt motarbetat fackmännens förslag att införa en tidsenlig anordning af renhållningen. Det har tjänat till intet, att fackmännen uppvisat det grundlösa i farhågan för förening af vattendragen, där aflöpsledningarna mynna. Jag hänvisar till professor Richerts anförande vid Nordiska teknikermötet 1897. Man har hänvisat på den nationalförlust vi skulle

skulle den strejk, nämligen börjat, kunna omatlamma stadens fäder i deras uppfattning af vattenklosettsystemet, så hafva dessa arbetare gjort en stor insats i vår utveckling som civiliserad nation, en insats, för hvilken vi ej kunna vara dem nog tacksamma.

Stockholmarna.

En frivillig renhållningskår.

Hr redaktör!
Tillåt mig genom eder ärade tidning få för allmänheten framlägga nedanstående förslag:
Till följd af den strejk, som för närvarande pågår bland stadens renhållningspersonal, förete våra gator och gårdar en bedröglig anblick, som bättre passar för ett Mukken eller Söul än för den fagra Målarrottningen. Smuts och damm flyga omkring och intränga i porer, ögon och näsa, och det sistnämnda organet plågas af den stank, som fyller luften. Det ruskiga tillståndet förvarras dag efter dag, och kommer så plötsligen sommarvarmen och gör sitt intåg, så blir tillståndet outhärdligt och ur hygienisk synpunkt högst betänkligt. Något måste göras och göras med det snaraste.

Jag föreslår, att herrar ur de teke kroppsarbetande klasserna af hufvudstadens invånare bilda en frivillig renhållningskår.

Förutom att det obehagliga och hälsövärdliga tillståndet på gårdar och gator härigenom skulle bringas till ett slut, så skulle det icke skada om den kroppsarbetande delen af samhället finge se, att äfven officerare och underofficerare, tjänstemän af alla slag, handlande, apotekare och studerande kunna uträtta ett kroppsarbete, när sådant af omständigheterna kräfvos — något som åtminstone från socialistiskt håll icke medgifves.

Något hinder för beräkandet af en måttlig timpenning åt den frivilliga renhållningspersonalen synes icke föreligga, men aflöningen skulle naturligtvis icke emottagas af nämnda personal, utan afses för ett allmännyttigt ändamål, förslagsvis för paupes bonteux.

Insändaren har frågat sig för hos renhållningsverket om detta eventuellt vore villigt åtaga sig arbetets fördelning och ledning samt tillhandahållandet af materiel, och härpå har erhållits gynnsamt svar.

Skulle renhållningsstrejken icke hafva upphört till onsdag middag den 24 maj, kommer annons att i aftontidningarna sända dag utfardas med upplysning å den person (de personer), till hvilken (vilken) annalan om inträde i den frivilliga renhållningskåren bör göras, äfvensom å andra nödiga detaljer.

SV. ARGUS, INT. BYRÅ FÖR TIDNINGSURKLIPP STOCKHOLM, VII.

Allm. Tel. 123 23.

Stockholms Aguedet.
24/5 1905.

En frivillig renhållningskår.

Från en aktad insändare har följande

dem. Klipp inklistrade i böcker och arkiverade i lådor antyder att tidningarnas ideala karriärvägar inte kan tas för givna. I det mediasamhälle där gamla tidningar vanligtvis blev papper och skräp efter bara någon dag kunde enskilda texter få ett förlängt liv och värdesättas långt efter publiceringsdatumet. Och när läsarna gavs möjlighet att prenumerera på klipp om ämnen de själva valt var inte ens tidningens massmediala karaktär självklar. Även om tidningarna gick ut i massupplaga var det inte säkert att läsarna tog del av identiska texturval. Klippbyråerna kan ses som informationshanterande instanser belägna mellan tidningsredaktion och läsare. De intervererade i tidningarnas förväntade livslopp, utvecklade egna sätt att läsa och ordna texter och förändrade många läsares relation till mediet. I detta kapitel undersöks på vilket sätt tidningarna omvandlades i händerna på klippbyråernas professionella läsare. Hur fungerade dessa byråer, och varför blev det viktigt för personer och organisationer att anlita dem?

En metodologisk utgångspunkt för kapitlet är att klippbyråerna kan förstås som pappersbaserade sökmotorer. Analogin mellan klippbyråer och sökmotorer fungerar här som ett redskap som gör det möjligt att urskilja strukturella likheter mellan informationshanteringen i papper och digitala söksystem hundra år senare. Som Markus Krajewski hävdar, i sin analys av kortkatalogen i papper som dator, kan medvetet använda analogier och metaforer ”open our eyes to more than denotation: they produce a surplus of meaning that stimulates thought”.²⁴⁵ Analogin som analysverktyg behöver emellertid inte innebära att man bortser från olikheter – dessa kan tvärtom framträda desto tydligare tack vare den jämförelse som görs.

Papperet satte andra ramar än den digitala tekniken, och automatiserade processer har en annan kapacitet än en manuell hantering. Ändå finns en grundläggande likhet mellan de båda söksystemen. Precis som Anton Tantner vill jag emellertid undvika en

teleologisk historieskrivning där den äldre tekniken ses som en primitiv föregångare vars potential realiserats först med den digitala tekniken på 1990-talet.²⁴⁶ Snarare ser jag de båda teknikerna som jämbördiga storheter, utformade för att hantera sin tids överflödsproblematik, och samtidigt som två instanser i en betydligt längre historia av informationshantering. Båda söksystem hanterade snarlika överflödsproblem, och båda erbjöd likartade lösningar – men med olika tekniker. En jämförande undersökning av det återkommande gör det möjligt att identifiera också det partikulära, och tvärtom. Att undersöka klippbyråerna med hjälp av den digitala sökmotorn som tankemodell synliggör nya aspekter av den gamla tekniken – samtidigt som våra dagars informationshantering historiseras.

Helt nytt är inte detta grepp. Det är inte många som har fördjupat sig i klippbyråernas verksamhet, men i de studier som finns noteras ofta att byråerna har mycket gemensamt med dagens digitala söksystem. Ellen Gruber Garvey skriver exempelvis att klippbyråerna omvandlade pressen till en informationsdatabas genom att göra enskilda texter flytt- och sökbara och möjliga att klassificera på flera olika sätt. Klippbyråerna och klippsamlandet utgör därmed ”the foundations of more recent filtering of information via digital methods”.²⁴⁷ Richard Popp skriver på samma tema att byråernas sökarbete kan förstås i termer av *data mining*, och att annonser och artiklar om enskilda personer (som skadat sig, gift sig, fått barn, köpt hus) köptes av företag som ägnade sig åt *target marketing* (av exempelvis försäkringar, husgeråd, barnprodukter).²⁴⁸ Ambitionen här är emellertid att arbeta med analogin mer systematiskt, för att uppmärksamma hur klippbyråerna automatiserade informationshanteringen, gjorde informationssökning till en del av vardagen, individanpassade nyhetsflödet – och samtidigt riskerade att placera enskilda användare i en filterbubbla.

Klippbyråerna agerade på det globala planet. De största hade lokalkontor på flera kontinenter, andra samarbetade med byråer i

andra länder, samtliga klippte såväl inhemska som internationella tidningar. Samtidigt är det inte helt lätt att spåra deras arbete i efterhand. Några svenska företagsarkiv från perioden har inte gått att lokalisera. Analyserna som följer bygger istället på svenska och utländska tidningsrapporter där byråernas arbete beskrivs, samt på arkivet efter en av deras kunder, svenska Utrikesdepartementet. Inledningsvis redogörs för klippbyråernas etablering under 1800-talets andra halva och hur de marknadsförde sig gentemot presumtiva kunder. Därefter beskrivs den professionella läsart som byråernas anställda utvecklade. Hur klippbyråerna omvandlade massmediet tidning till individanpassade informationspaket undersöks därefter. För att få inblick i hur en enskild organisation använde tidningsklippen i sin verksamhet beskriver jag etableringen av Utrikesdepartementets pressavdelning. Avslutningsvis diskuteras några av de informationsproblem som tidningsklippandet genererade.

"Vem var den vakt vars öga allting såg?"²⁴⁹

Klippbyråns historiska ursprung är mytologisk i flera avseenden. Vilken som var den första byrå, och när den grundades, råder det delade meningar om. I Anke te Heesens grundliga historieskrivning (som sannolikt är den mest vederhäftiga) är byråen Argus de la Presse och året 1879. Henry Romeike, som drev den konkurrerande byråen Romeike & Curtice, hävdade däremot att det var han som var först – år 1879 eller 1881. Skapelseberättelsen är nästintill identisk i båda versioner dock. I Argus fall handlar den om adelsmannen Comte François-Gaston-Auguste de Chambure som lägger märke till hur pariskonstnärer som haft utställning står vid tidningsständer och bläddrar igenom alla tidningar för att se om deras namn

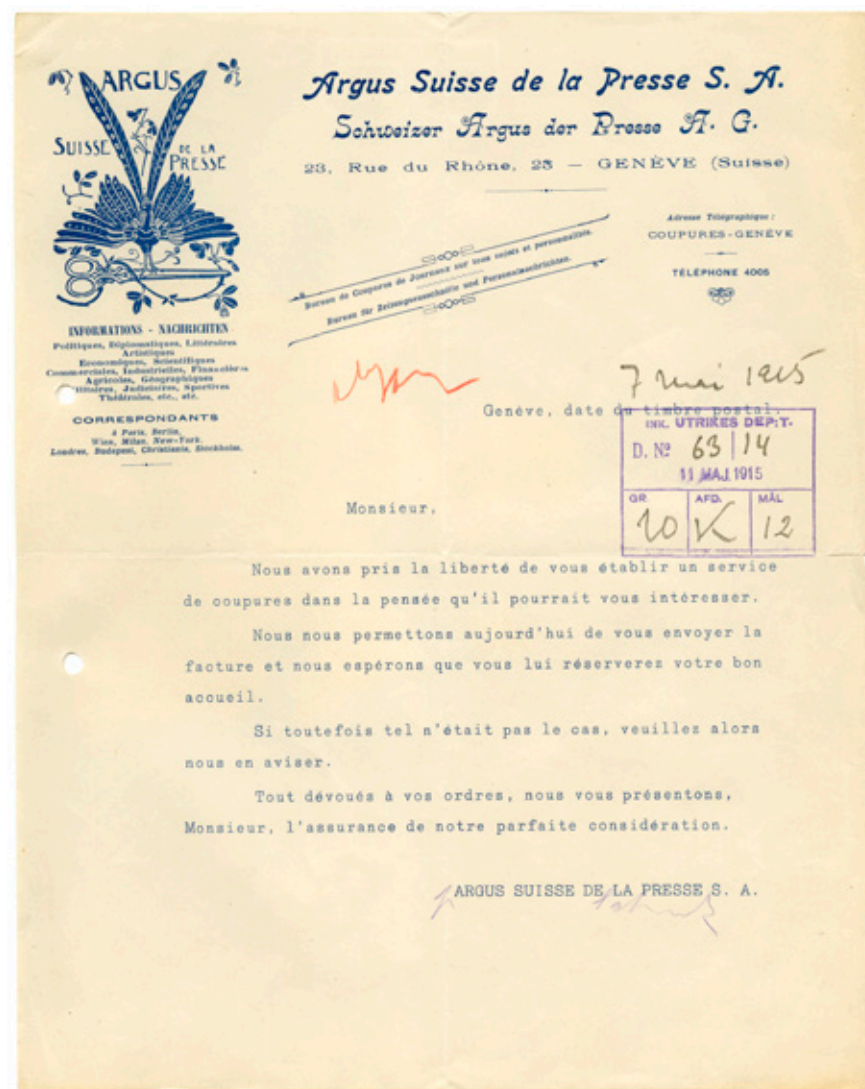
²⁴⁹ Argus ögon menade sig se allt, överallt. Reklam-broschyr i Utrikesdepartementets arkiv, Riksarkivet.

står nämnda i recensionerna. Därifrån fick han idén att starta en byrå som agerade som läsarnas ställföreträdande bladdrare. I den andra versionen är det istället Romeike som i Paris betraktar hur konstnärerna söker igenom tidningarna efter sina namn. Därefter grundar han sin klippbyrå – men enligt vissa källor gör han det i London.²⁵⁰ Att slå fast exakta datum är emellertid mindre viktigt i detta sammanhang. Byråerna etablerades under 1800-talets sista decennier som ett svar på masspressens framväxt, med ständigt nya tidningstitlar med ständigt ökande sidomfång. Klippbyråerna blev här en hjälp att sortera i pappersflödet.

Argus kom att höra till de mer välkända byråerna, i varje fall i Europa. Företaget etablerade tidigt kontor i flera länder. Stockholmsavdelningen startade 1898.²⁵¹ Namnet såväl som den visuella marknadsföringen anspelade på den grekiska mytologins jätte med hundra ögon. Enligt en vanlig version av myten blir Argus indragen i ett äktenskapsdrama: Zeus förälskar sig i prästinnan Io; hustrun Hera blir svartsjuk och förvandlar Io till en ko – och sätter Argus att vakta över henne, alltid med ett öga öppet. Zeus anlitar då Hermes som först söver Argus med sitt flöjtspel, och därefter hugger huvudet av honom. Hermes samlar upp de hundra ögonen och låter fästa dem på påfågeln stjärtfjädrar.²⁵² På en av klippbyråns reklambroschyrer syns en ängel stående på en jordglob, med en sax i handen och med vingar av påfågelfjädrar. En annan reklambild visar en påfågel med utsträckta fjädrar, sittande på en stor sax.²⁵³ Ingenting undgick jättens ögon, och företaget som klippte tidningar framställde sig på samma vis.

I klippföretagets retorik framhövdes den allseende blicken också genom de listor på ämnen som man sade sig kunna bevaka. Dessa

Utrikesförvaltningar och ambassader var viktiga kunder för klippbyråerna kring sekelskiftet 1900. Försäljningsbrev i Utrikesdepartementets arkiv, Riksarkivet.

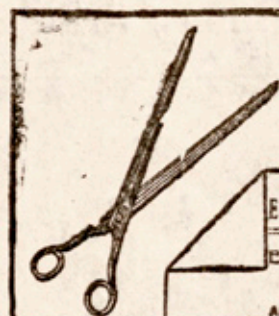

gav intryck av att ingenting undgick Argus ögon: politik, diplomati, litteratur, konst, ekonomi, vetenskap, marknadsföring, industri, finans, jordbruk, geografi, militär, juridik, sport, teater" etc., etc.". Den globala utblicken underströks även av listan på lokalkontor: Paris, Berlin, Wien, Milano, New York, London, Budapest, Christiania och Stockholm. Konkurrenten Romeike & Curtice, som snart flyttade huvudkontoret över Atlanten, angav på motsvarande sätt att man fanns på plats i London, Paris, Bryssel, Berlin, Wien, New York, Ottawa och Sydney.²⁵⁴ En annons för företaget Observer, med bas i Wien, hävdade att man bevakade "alla betydande tidningar i världen som utkommer på tyska, franska, engelska och ungerska".²⁵⁵ Svenska Telegrambyråns avdelning för pressurklipp hade inga kontor utomlands, men kunde ändå lova sina prenumeranter tidningsurklipp "om alla frågor i både in- och utländska pressen".²⁵⁶ Att en annan av byråerna tog sig namnet Atlas (på samma gång en kartbok och en mytologisk jätte) är ingen slump: med hjälp av klippbyrå kunde prenumeranterna se världen i papper.²⁵⁷

Svenska Telegrambyråns avdelning för pressurklipp bytte senare namn till AB Pressurklipp och idag verkar företaget under namnet Cision.²⁵⁸ Liksom andra aktörer i branschen sysslar de företrädesvis med digital omvärldsbevakning. Och i de digitala miljöerna är det hörseln som registrerar vad som händer: "Social media monitoring methods can be seen as 'listening solutions' that help organizations listen, interpret and respond to what people are saying online."²⁵⁹ Kring år 1900 var det istället synen som vägledde retoriken. Strävan efter att se och skaffa sig överblick präglade 1800-talet i alltifrån Jeremy Bentham's panoptikon och kameraögats till synes objektiva

Svenska Telegrambyråns avdelning för pressurklipp annonserade regelbundet om sina tjänster, här i *Svenska Dagbladet* 11/6 1905.

FEUERHERD

SVENSKA TELEGRAMBYRÅN.

AFDELNING FÖR PRESSURKLIPP

2 Brunkebergstorg 2

Allm. Tel. 1 58 --- Rikstel. 12 09

SVENSKA TELEGRAMBYRÅN.

AFDELNING FÖR PRESSURKLIPP

2 Brunkebergstorg 2

Allm. Tel. 1 58 --- Rikstel. 12 09

SVENSKA TELEGRAMBYRÅN.

AFDELNING FÖR PRESSURKLIPP

2 Brunkebergstorg 2

Allm. Tel. 1 58 --- Rikstel. 12 09

Titelgransknings

Svenska Pressen

Den

5.4.1905

Tidningsurklipp om alla frågor i både in- och utländska pressen erhålles från Svenska Telegrambyråns Afdelning för Pressurklipp.

Paris

3.1905

Tidning

4.1905

utställ-

galler.

arna — noga ta-

februari — har

, ett en omfat-

betagifvare och

grenar af vart

ig. Och nu ser

odebrottet skulle

nda. Med rätt

det nämligen,

rtiell arbetsmed-

örande fackför-

as vid Helsing-

nt vid Helsing-

Käppar & Paraplyer.
Reseffekter.

Otto Bergholm & Co.,
Herrekipering,
37 Upplandsgatan 37.
Allm. Tel. 168 09.

Sexårig specialtillverkning af Patentgiggen. Finäna omdömen från bland andra herrar högre militärer. Ny illustrerad pris-kurant med delvis nya modeller sändes på begäran.

Engelska Giggfabriken, Åstorp.

seende, till ballonguppstigningar och esplanadsystem. Tidningsredaktioner kunde beskrivas som observatorier och världsutställningar som panoramor över den moderna civilisationen. Fågelperspektivet sågs som ett ideal, med en åskådarposition som var upphöjd och distanserad, men som samtidigt föreskrev uppmärksamhet.²⁶⁰ ”Seendet var fundamentet till all *kunskap* om världen”, sammanfattar Anna-Maria Hällgren tidens åskådningspedagogik.²⁶¹

De som satt centralt placerade i klippbyråernas informationsnätverk hade förmodligen den bästa utsikten. Romeike själv berättade ofta vad han tyckte sig se. År 1896 uttalade han sig exempelvis om vem som var världens mest omtalade person, beräknat utifrån hur många klipp hans anställda hade samlat om respektive person:

”The German kaiser takes first rank,” said Mr. Romeike. ”For the past ten years he has been the most talked of man in the world, and I think that next to him comes Queen Victoria, though of late, in consequence of his marriage and approaching coronation, the young czar of Russia has absorbed a greater proportion of the popular attention.”²⁶²

Det speciella med Romeikes position var att han kunde dra slutsatser om tidningarnas innehåll utan att behöva läsa dem – det tog hans anställda hand om. Han själv behövde bara räkna hur många artiklar som klippts ut om respektive person. Räkning ersatte läsning på ett sätt som först senare blev utgångspunkten för en vetenskaplig textanalys – och där fågelperspektivet än idag sägs utgöra kunskapens fundament: ”distance, let me repeat it, *is a condition of knowledge*”.²⁶³ Redan några år efter Romeikes uträkningar försökte sociologen Alvan Tenney emellertid göra distansläsning till vetenskap. Genom att räkna hur mycket spaltutrymme som tidningarna ägnade olika ämnen menade han att man skulle kunna förutsäga ”the social weather”, det vill säga ”the exact relation, which may obtain between press attention and public action”.²⁶⁴ Enskilda klippssamlare i seklets början satt sällan på en position där total

överblick var möjlig. Ändå kunde tidningsklippen ge dem en möjlighet att urskilja konjunkturen lite grann från ovan. I klippbyråernas egen retorik framställdes saken emellertid mer storstilat: ”you may say that the press of the whole world is at the command of our clients”.²⁶⁵

Till den upphöjda position som Henry Romeike och hans kollegor satt på hörde att de kunde avgöra vilka tidningar som var mest inflytelserika. Den ranking de gjorde och som bestämde vilka tidningstitlar de prioriterade har mycket gemensamt med det sätt som Googles sökresultat rankas på (i varje fall under företagets första år, därefter har algoritmerna blivit mer komplexa). Googles Page-Rank-algoritm bygger på att de sidor får företräde som flest andra sidor länkar till.²⁶⁶ Motsvarande länkar var mycket vanliga i pressen kring år 1900: tidningar refererade till, kommenterade och lånade texter av varandra (i en omfattning som först på senare år har kunnat utforskas, tack vare storskalig digitalisering och digitala metoder).²⁶⁷ Detta nätverk av textlån och referenser var svårt att överblicka för vanliga läsare, men för professionella storläsare framträdde det desto tydligare. ”We have many striking illustrations of how things are copied from one newspaper to another”, förklarade Romeike för amerikanska *The Sun* år 1891, och nämnde särskilt att en artikel från just *The Sun* nyligen kopierats i tidningar ”all over the country”.²⁶⁸ År 1922 lät *New York Herald* Romeikes byrå räkna antalet referenser till de stora New York-tidningarna under en månads tid. Ett intyg som försäkrade att *Herald* var den mest citerade tidningen använde man sedan i sin egen marknadsföring. I intyget förklarade Romeikes byrå på samma gång tidningsklippandets premisser: ”To maintain the degree of service required by our thousands of clients, it is necessary for us to cover the representative press of the entire country and therefore ‘The Herald’ can take a justifiable pride in appearing at the head of this list – which indicates it is the most widely quoted newspaper published.”²⁶⁹ Nätverket

av referenser tidningarna emellan kunde endast tidningsredaktörer och personer som Romeike överblicka, och hade de inte resurser att prenumerera på och klippa allt som gavs ut valde de ut de titlar som flest andra tidningar refererade. Nu som då hanteras ett informationsöverflöd med hjälp av urval och ranking.

Föreställningen om att klippbyråerna gjorde "hela världen" tillgänglig för inspektion på hemmaplan byggde på det outtalade grundantagandet att allt som var verkligt och värt att veta fanns på papper. I sin analys av juridikens mediehistoria visar Cornelia Vismann hur lagstiftning och byråkrati länge agerade utifrån devisen att det som inte fanns i akter inte heller fanns i världen. Att sammanställa akter, distribuera dem och konsultera dem, skicka dem vidare och arkivera dem, har varit (och är till stor del fortfarande) ett pappersarbete som tillhört byråkratiernas kärnverksamheter. Världens mångfald är svår att hantera, särskilt på avstånd, men den som utgår ifrån att "reality is what is found in files" har det genast lättare.²⁷⁰ Tanken att världen kan överblickas och kontrolleras från skrivbord bygger på att världen har antagit en form som gör att den kan skickas i kuvert och läggas i mappar. Pappersmedier framstår här som idealiska "immutable mobiles", Bruno Latours beteckning för vetenskapliga och byråkratiska tekniker som på samma gång fixerar data och gör den flyttbar, och därmed tillgänglig för inspektion på andra platser.²⁷¹ När masspressen växt sig stark blev tidningsklippen en del av byråkratins pappersregim. Opinioner och händelser värda att ta notis om blev i och med det identiska med dem som tidningarna rapporterade om. Det förklarar varför den som sorterade tidningsklipp kunde uppleva det som att han eller hon hade hela världen i sin hand.

Maskinläsning

Någon enstaka gång nämns att det var en man som utförde sök- arbetet på klippbyråerna, men det vanliga var att läsningen sköttes

av "ladies under the guidance of male experts".²⁷² I en annons införd av Svenska Telegrambyråns avdelning för pressutklipp år 1917 erbjöds en plats åt en "Ung flicka, 17–18 år, vaken och intelligent med god arbetsförmåga och snabb uppfattning".²⁷³ Svenska texter som ger inblickar i de anställdas förhållanden är annars svåra att hitta. I England och USA, där dessa byråer var fler och större, beskrevs de anställdas villkor emellertid ofta i pressen. Inte minst förekom klippbyråerna i de rådgivningsspalter som diskuterade möjliga arbetsplatser för unga kvinnor. I *Myra's Journal* hette det år 1889 att Romeike & Curtice kunde erbjuda unga kvinnor arbete "of a quasi-clerical kind".²⁷⁴ En annan tidskrift menade dock att eftersom arbetet inte krävde några särskilda kvalifikationer var det många unga kvinnor som sökte platserna, med låga löner som resultat.²⁷⁵

Att unga kvinnor på detta sätt fick anställning som tidningsläsare var en del av en större rörelse. 1800-talets kontor hade varit en manlig domän. Kontorsarbete sysselsatte relativt få, och en högre utbildning var ofta ett krav. Kring sekelskiftet 1900 växte kontoren, samtidigt som arbetet blev alltmer mekaniserat. Eftersom många av de nya kontorsgöromålen betraktades som okvalificerade anställdes unga ogifta kvinnor att utföra dem. I praktiken var långt ifrån alla kvinnor okvalificerade. Många hade exempelvis tagit kurser i maskinskrivning och stenografi, andra hade goda språkkunskaper.²⁷⁶ Ändå hade de en svag ställning på arbetsmarknaden, och fick hålla till godo med vad som erbjöds. De var billiga att anlita, och de enformiga arbetsuppgifterna ansågs dessutom passa kvinnor särskilt väl: att utföra stillasittande rutinsysslor överensstämde med kvinnans natur.²⁷⁷ Bakom skrivmaskinen blev sekreteraren ett med skrivverktyget, en *typewriter* betecknande både maskinen och människan. Snabb och felfri maskinskrift krävde att skrivandet automatiserades till en kroppslig reflex. Stenografblockets noteringar och fonografrullens tal skulle överföras till handrörelser och maskinskrift utan att sekreteraren själv lämnade

några spår i texten. Handböcker tipsade om hur man gick till väga under rubriker som ”Making your body an efficient machine”.²⁷⁸

Det var i en sådan kontorskontext som den kvinnliga tidningsläsaren gjorde entré. Precis som på många andra kontor var arbetet på klippbyråerna uppstyckat i mindre delmoment. En förman delade ut arbetsuppgifter och bestämde vem som skulle läsa vad. De som läste klippte inte, utan markerade vad som skulle klippas. Andra hade till uppgift att klippa ut texterna, klistra upp dem på pappersark och förse dem med stämplat som angav datum och tidningstitel. På en sista arbetsstation sorterades och skickades klippen till kunderna.²⁷⁹

Att läsa tidningar på löpande band var i hög grad en stillasittande rutinsyssla. Men det betyder inte att det var ett okvalificerat arbete. Beskrivningarna av hur arbetet gick till uttrycker inte sällan en häpenhet inför läsarnas förmågor, vilka tycktes ”almost miraculous to onlookers”.²⁸⁰ Minneskapaciteten hörde till det som fascinerade mest: de anställda kunde inte sällan hålla tusentals namn och sökord i minnet.²⁸¹ Att memorera så många söksträngar som möjligt var en av förutsättningarna för att arbetet skulle gå snabbt. En annan förutsättning var att de anställda utvecklade tekniker för höghastighetsläsning.

Att företagsnamnen ofta refererade till seendet är ingen slump: arbetet krävde skarpa ögon och ett specifikt sätt att med blicken navigera över tidningssidorna. Med övning och vana utvecklades en synförmåga helt anpassad efter informationssökningens krav: ”Even eyeballs need to be infrastructurally grooved.”²⁸² ”Läsning” är egentligen fel ord för att beskriva vad det handlade om. Ofta talades istället om tekniken i termer av ”glancing” och ”scanning”.²⁸³ En tidningssida skannades vanligen från övre vänstra spalten till nedre högerspalten. Hela tiden gällde det att stämma av de tryckta orden mot de sökord som memorerats. Vissa av de anställda fokuserade främst på rubrikerna och hoppade systematiskt över alla

annonser. En sökträff innebar att ”the eye halts a moment to see if there is anything of value in the item”.²⁸⁴ De verkligt skickliga tycktes emellertid kunna ta in hela sidan på en och samma gång. Det hela framstod som så anmärkningsvärt att en facktidskrift för optiker skrev om saken. En intervjuad kvinna fick förklara att hon bara behövde kasta ett snabbt öga på tidningssidan för att se de memorerade sökorden direkt: ””They stand right out’, said she laughingly, ’just as if they were printed in bold black type and all the rest was small print. I couldn’t help seeing them.””²⁸⁵ Med en sådan förmåga var det inte konstigt att vissa av kvinnorna kunde arbeta sig genom så många som tvåhundra tidningar om dagen.²⁸⁶

Det informationsöverflöd som vanliga läsare inte maktade med hamnade bokstavligen på de professionella läsarnas bord. All information kan vara potentiellt intressant – för någon, men sällan för alla. För den som är intresserad av något specifikt framträder den övriga informationen emellertid som ett brus som gör det svårt att identifiera och lokalisera vad som kan vara av intresse. Informationsvärdet behöver såtillvida inte bestämmas enbart vid informationskällan (exempelvis av tidningsredaktionen), också mottagarens preferenser styr. Vad som skiljer information från brus är förekomsten av en observatör (organism eller maskin) med förmågan att igenkänna något som värdefullt.²⁸⁷ Den professionella läsaren var expert på sådan igenkänning. Vad som fascinerade optikerna år 1892 var att ett brusfilter tycktes ha blivit en del av läsarens öga: värdefull information ”stand right out”.

Den professionella läsaren hade emellertid flera likheter med den som läste för nytta eller nöje på sin fritid. Få läsare läste och läser hela tidningen och den moderna dagstidningen är helt anpassad efter detta. Tidningssidan är gjord för att ögnas i ett sökande efter nyckelord och rubriker som för ett ögonblick kan fånga intresset. Tidningsläsningen utmärks såtillvida av ett irrande med blicken, avbrutet av korta stunder av mer koncentrerad läsning: ”impatience

is the state of mind of the newspaper reader”.²⁸⁸ Under 1800-talets andra halva uppfattades detta vara en nyhet, ofta kontrasterad mot en föreställd bokläsning där hela textinnehållet ägnades odelad uppmärksamhet. Paul Valéry benämnde tidningsläsningen ”telegrafism”, en läsning där läsarna inte ”läste” i traditionell mening utan endast ”såg” orden.²⁸⁹ Andra tyckte sig se hur ett distraherande brus frestade på uppmärksamheten också i andra sammanhang. Vitalis Norström pekade 1910 ut storstaden med sin myllrande befolkning, sina snabba kommunikationer och nya medier som utmärkande för vad han benämnde ”masskultur”: ”I allt detta ligger en impuls till spänning af uppmärksamheten på yttre ting, som är något alldeles säreget för vår tid.”²⁹⁰ Georg Simmel skrev på samma tema att storstadsmänniskan utvecklade en blaserad attityd för att hantera de många intrycken – det gick helt enkelt inte att ta in dem alla.²⁹¹ Att tidningen, ofta uppfattad som en storstad i papper, skapade läsare som ögnade och i stor utsträckning inte läste alls tycks därför logiskt.²⁹²

Samtidigt som klippbyråns läsare hade mycket gemensamt med vanliga tidningsläsare var deras läsning målsökande på ett sätt som gör att den snarast påminner om den funktionella läsart som Mike Esbester menar utmärkte användningen av tidtabeller, formulär och andra vardagstexter: ”the reader had to search for individual details, ignoring irrelevant information rather than reading everything”.²⁹³ Det funktionella läsandet påminde om det funktionella skrivandet som sekreterare var sysselsatta med. Karaktäristiskt för detta skrivande var att sekreteraren skulle överföra information från ett medium (stenografblocket, fonografrullen) till ett annat (maskinskrift), utan att bry sig om informationens betydelse. En vanlig skrivmaskinsövning kunde exempelvis gå ut på att skriva av långa listor på bokstavskombinationer helt utan semantisk innebörd.²⁹⁴ På motsvarande sätt hade den professionella läsaren i uppgift att identifiera sökord i tidningstexter utan att egentligen läsa

dem. Den professionella läsningen utgjorde i någon mening en ”optisk teckenigenkänning” av ordbilder där den semantiska innebörden var irrelevant för själva sökoperationen. Sekreteraren som skrivande maskin ägde sin motsvarighet i läsaren som sökmotor.

Carolyn Marvin konstaterar i sin analys av kvinnliga telegraf- och telefonoperatörer under 1800-talets andra halva att tidens populärkultur ”metaphorically identified women with technological objects, both of them properly under male control”.²⁹⁵ Förutom att konservera traditionella könsidentiteter i en tid när allt annat framstod som nytt kan konstruktion av kvinnokroppen som en halvautomatisk sökmaskin förstås som en retorisk strategi som syftade till att framställa klippbyråerna som objektiva informationshanterare. Ken Hillis, Michael Petit och Kylie Jarrett skriver om Google att företaget alltid försökt osynliggöra den mänskliga arbetskraften bakom sökalgoritmerna och istället betonat teknikens neutralitet.²⁹⁶ För en sökmotor som gallrar och ordnar i användarnas ställe gäller det att framhäva den teknik som gör den effektiva sökningen möjlig. Samtidigt osynliggörs ofta dess verksamma komponenter, eftersom sökresultatet inte ska framstå som styrt, allra minst av krafter som kan uppfattas som mänskliga, och alltså subjektiva. Vad det än gällde – ”the press cutting agency forwards it with fine impartiality”.²⁹⁷

Klippbyråernas läsare och webbens sökmotorer hanterar liknande informationsproblem, men på olika sätt. Grundproblemet utgörs av att informationen som användarna vill åt är utspridd, på ett otal servrar och tidningssidor. Först måste informationen alltså lokaliseras. Jämfört med en modern sökmotor var klippbyråns sökmetod emellertid uppdelad i betydligt färre steg. För att göra information online möjlig att hitta krävs en *crawler* som följer och förtecknar webbadresser och länkar och som kopierar innehållet. Innehållet indexerades för att det ska gå snabbare att leverera ett sökresultat. En enskild sökning sker gentemot index, inte mot webben

så som den ser ut i sökögönblicket. De listor som en sökning genererar presenterar inte det eftersökta innehållet direkt, utan länkar till sidor vars innehåll indexerats och som matchar sökfrågan. Eftersom webbinnehåll kan uppdateras och försvinna snabbt är det inte säkert att den sida som indexerats är identisk med den som sökträffarna sedan länkar till.²⁹⁸ På klippbyrån började datainsamlingen redan när man valde vilka tidningar och tidskrifter man skulle prenumerera på. Varje dag anlände färskas tidningsbuntar som distribuerades bland de anställda läsarna. De tidningar de sökte igenom kan sägas motsvara sökmotorns index – de utgjorde inte tidningspressen som helhet, utan ett utsnitt som gjorde det totala tidningsbeståndet hanterbart. De tidningar som urvalet innefattade läste klippbyråns anställda i fulltext, men med sökorden i bakhuvudet redan när läsningen påbörjades. Därmed behövde de endast markera platserna för de texter där sökorden verkligen återfanns. Ibland gjordes en enkel uppmärkning direkt av den som läste, exempelvis genom att sökord ströks under med färgpenna. Sidorna med markeringar och understrykningar lämnades därefter över till dem som klippte, sorterade och levererade sökresultatet.²⁹⁹

Vissa byråer höll ett lager av gamla tidningar och erbjöd sig att söka bakåt i tiden – men detta hörde till undantagen.³⁰⁰ Där den digitala sökmotorn rutinmässigt sorterar fram både gammalt och nytt (eftersom webben i vissa avseenden påminner om ett arkiv) var klippbyråns sökarljus i första hand riktat mot det allra senaste. Klippbyråerna gjorde informationsflödet hanterbart, men de var samtidigt samma flödes fångar, upptagna av nyheterna för dagen. Dessutom fanns materiella begränsningar som gjorde textmassan till en ändlig resurs. Texterna kopierades inte utan prenumeranten fick alltid sin text i ”original”. Klippbyråerna prenumererade ofta på flera exemplar av samma tidning, men om många kunder använde samma sökord kunde det ändå vara svårt att tillgodose allas behov.³⁰¹

Det finns alltså flera viktiga skillnader mellan sökteknikerna kring år 1900 och idag. Vad som utmärkte sökningarna redan då var emellertid föreställningen om att man sökte efter och levererade ”information”. Information var små avgränsade enheter av vetande som kunde efterfrågas, sökas fram, skickas och systematiseras.

De små tingens värld

Klippbyråernas globala överblick vilade på en praktik där tidningspressen styckades upp i sina minsta beståndsdelar. Sekelskiftet 1900 var de storskaliga projektens tid, men det var först genom att urskilja och systematisera de små detaljerna som världen kunde överblickas och kontrolleras. Enligt Carlo Ginzburg etableras ett ”teckentydande paradigm” under 1800-talets andra halva. Till teckentydarna räknar han bland andra konsthistorikern Giovanni Morelli, Sigmund Freud och Sherlock Holmes. Som många andra under samma tid intresserade de sig för små och tillsynes obetydliga detaljer och spår – exempelvis öron, felsägningar och cigarraska. En analys av de små detaljerna kunde avslöja ”en djupare verklighet som är oåtkomlig med andra metoder”.³⁰²

Intresset för de små detaljerna förenade emellertid fler än dem som var upptagna med det som antogs vara dolt ”under ytan”. Under sina föreläsningar i början av det nya århundradet förklarade Ferdinand de Saussure att man endast kunde förstå hur språk fungerade om man beaktade deras minsta beståndsdelar – tecknen – och hur de skiljde sig från varandra.³⁰³ Bibliotekarien Melvil Deweys klassifikationssystem, som gjorde det möjligt att indexera all världens böcker med hjälp av en sifferskala från 0 till 9, hade då redan kommit i allmänt bruk. Deweys patenterade kortregister med lösblad insatta i kortkrubba, först framtaget för att organisera bibliotek och boksamlingar, spred sig snabbt till bank- och företagssektorn där det bland annat användes för kundregister.³⁰⁴ Den

belgiske bibliografen Paul Otlet tog hjälp av systemet i sina försök att indexera all känd fakta i "the Universal Book", en gigantisk kortkatalog.³⁰⁵ Några år in på 1900-talet utvecklade de schweiziska publicisterna Karl Wilhelm Bühner och Adolf Saager snarlika idéer och argumenterade för att den vetenskapliga kunskapen endast kunde överblickas och föra mänskligheten framåt om man först isolerade varje atom av fakta och inordnade dem i en "världshjärna" bestående av ett lösbladsregister. Precis som Otlet såg de den bundna boken som vetandets fiender, eftersom den gjorde det svårt att hitta vad som efterfrågades.³⁰⁶ På område efter område återfanns samma upptagenhet vid fragment, detaljer och upphackade smådelar. "För en stor ande är ingenting smått", hävdade Sherlock Holmes mycket tidstypiskt i *A study in scarlet* (1887).³⁰⁷ Att denne mästardetektiv även var en samlare av tidningsklipp kommer inte som en överraskning.³⁰⁸

De småsaker som sekelskiftets vetenskapsmän och systembyggare förtecknade och samlade kom allt oftare att gå under benämningen "information". Begreppet information omvandlades under 1800-talet, från att vara något man tillägnade sig när man blev och var informerad (och alltså formad, bildad), till att bli en extern och abstrakt enhet betecknande någon typ av fakta eller uppgift som kunde lyftas ur sitt sammanhang och samlas, systematiseras eller beräknas. Med Geoffrey Nunbergs formulering åsyftade det nya informationsbegreppet "not the instruction derived from books, but the content of books from which instruction is derived".³⁰⁹ När information på detta sätt separerades från tillägnandet fick det också ett egenvärde att samla den på hög. Att besitta information handlade då mindre om förståelse och mer om att ha den förtecknad och lagrad, med möjligheten att vid behov konsultera den. Detta innebar också att information blev en vara att köpa och sälja.

Klippbyråerna etablerades just under denna begreppsomvandling, och bidrog säkert till att den nya innebörden av ordet fick

spridning. Att Romeike & Curtice marknadsförde sig som en "Press Cutting and Information Agency" var mycket tidstypiskt: deras affärsidé var att sälja texter som lyfts ur sitt sammanhang.³¹⁰ I artiklarna som beskrev företagets affärsmodell nämndes information gång på gång som den vara som såldes. Om en nystartad byrå 1893 hette det att den var "a department for supplying newspaper cuttings and general press information".³¹¹ En företrädare för en annan byrå berättade att man till kundkretsen räknade privata och offentliga institutioner, som "collect all the information possible on their particular interests, and file it away for future reference".³¹² Klippbyråerna omvandlade tidningen till en informationsbärande som kunde delas upp i sina minsta beståndsdelar.

Med Marshall McLuhan kan den moderna tidningen beskrivas som "en mosaik av icke sammanhängande skärvor i ett fält som hålls ihop av tidningens datum".³¹³ Eftersom tidningarna var redigerade i textblock staplade på varandra var det lätt för klippbyråernas anställda att klippa isär och arrangera dem i nya konstellationer. Tidningar processade av klippbyråer 1900 har därmed mycket gemensamt med nya medieobjekt etthundra år senare. Enligt Lev Manovich är det framförallt fyra egenskaper som utmärker våra dagars nya medier: numerisk representation (de består av digital kod); modularitet (de är uppbyggda av separata delar, i sin tur uppbyggda av separata delar, uppbyggda av separata delar); automatisering (de separata delarna kan sättas ihop och manipuleras automatiskt); variabilitet (som innebär att kombinationen av smådelar inte är fixerad utan kan varieras på många olika sätt).³¹⁴ Det är detta som gör att en webbsida kan se olika ut exempelvis beroende på var i världen man befinner sig när man öppnar den, vilken dator, telefon och webbläsare man använder och vilka sidor man besökt tidigare. I princip finns inte *en* webbsida utan en uppsättning separata element som sätts samman på nya sätt beroende på datorns tekniska prestanda, inställningar och surfhistorik. Digitala medier

är därför inte ”massmedier” i ordets strikta bemärkelse. Men inte heller tidningsinnehåll kring sekelskiftet 1900 uppträdde alltid i massmediets form.

Enligt den klassiska definitionen når massmedier ett stort antal människor samtidigt med samma innehåll – ”som hagelbössor med avsågad pipa”.³¹⁵ Innehållet är massproducerat och standardiserat och sändaren riktar sig till en masspublik snarare än till enskilda individer.³¹⁶ Massmedieforskningens pionjärer noterade redan på 1950-talet att mediala opinioner ofta spreds via olika mellanhänder. Elihu Katz och Paul Lazarsfeld konstaterade i sin studie *Personal Influence* (1955) att forskningen borde uppmärksamma ”the sequence of events and the variety of factors which ’intervene’ between the mass media stimulus and the individual’s response”. Vad de syftade på och var intresserade av var emellertid hur massmediala idéer cirkulerade och påverkade i interpersonella nätverk, medan föreställningarna om massmedier som sådana hölls intakta.³¹⁷

Den tryckta tidningen uppvisar alla massmediets kännetecken, men det innebär inte nödvändigtvis att läsarna tog del av innehållet i den form som producenten hade bestämt. Klippbyråernas kunder fick sig tillsänt ett tidningsinnehåll som var anpassat efter den enskildes önskemål. Ingen fick del av samma klippurval, om de inte också skickat in samma sökord. Den pappersbaserade informationen var inte numeriskt kodad och möjliggjorde inte helautomatisk manipulation. En förutsättning för den individanpassade klippförmedlingen var däremot tidningssidans grafiska modularitet, och pappersmediets möjlighet till variabilitet. Från klippbyråns perspektiv var innehållet på den tryckta tidningssidan endast temporärt fixerat. Inför tryckning sattes varje bokstav, rad och text för sig, staplade i kolumner och monterade till en hel siduppställning. Med en sax i handen var det enkelt att klippa isär sidan igen, och hätta ihop bitarna i helt nya kombinationer. Tidningen omvandlades därmed från massmedium till individanpassat medium.

Våra dagars nya medier, deras egenskaper och uppbyggnad, har enligt Manovich bidragit till att databasen som kulturell form kommit att dominera över den sammanhållna berättelsen, exempelvis i roman- eller spelfilmsformat. De små moduler som digitala medier består av låter sig enkelt ordnas i stora datasamlingar där de kan sökas, listas, grupperas och kategoriseras – på ständigt nya sätt.³¹⁸ Innehållet är inte standardiserat enligt en massmedielogik. Varje användare kan – i princip – klicka sig fram på egen hand och komponera sitt eget flöde genom att kombinera och välja bort. Kring sekelskiftet 1900 var medieteknikerna och innehållet ett helt annat, men en upptagenhet vid databasens centrala ställning återfanns redan då.³¹⁹ ”Indexing is one of the features of our age”, hette det exempelvis om ett nytt tidningstregister år 1894; andra beskrev perioden som ”an age of timetables”.³²⁰ I båda fallen åsyftades informationssamlingar som skulle konsulteras snarare än läsas från början till slut. Att sammanställa och ordna sådana informationsfragment var en viktig del av tidens kunskapsprojekt. Världen och vetandet skulle kartläggas och kontrolleras och detta krävde att man samlade in och förtecknade, listade och arkiverade. Systematiken förutsatte att världens mångfald sönderdelades i sina minsta beståndsdelar, som därefter ordnades i sökbara arkiv.³²¹ Mycket ofta innehöll sådana arkiv tidningsklipp.

Diplomaten som klippssamlare

Ett av de största klipparkiven i Sverige upprättades av Utrikesdepartementet. På Riksarkivet finns idag 375 hyllmeter av departementets tidningsklipp bevarade, från 1900-talets början fram till 1960-talet. För att få inblick i hur en enskild storsamlare gjorde tidningsklippen till en del av sin vardagliga verksamhet kommer Utrikesdepartementets klippssamlande att belysas närmare.

Att diplomater bevakar sin omvärld hör till uppdragets natur: de samlar in information, analyserar, håller uppdragsgivaren under-

rättad, agerar budbärare och representerar.³²² Den feedbackloop i vilken diplomaten utgör en nyckelaktör är helt beroende av de kommunikationsmedier som förbinder departementet och omvärlden. Den handskrivna depeschen var länge den dominerande kommunikationsformen, antydd redan i namnet på Gustav III:s utrikesförvaltning: ”Kabinetttet för utrikes brevväxlingen”. Under 1800-talet tillkom telegrafrapporten som ett komplement till den vanliga posten.³²³ Och kring sekelskiftet 1900 framstod departementet på vissa områden som en *early adopter*: ”Skrivmaskinen betraktades i andra verk och i domstolarna med stark misstro och fick absolut inte användas för viktigare saker. I UD var den stadd på snabb frammarsch.”³²⁴

Men att svenska diplomater också skulle bli storsamlare av tidningsklipp var i det närmaste otänkbart. Inför en omorganisation av departementet 1906 fick tidigare utrikesministern Alfred Lagerheim i uppdrag att se över vilka krav man borde ställa på en modern utrikesförvaltning. Frågan om kommunikationsteknikernas betydelse för diplomatin var så viktig att den avhandlades redan i betänkandets inledning. ”Under den äldre tiden”, hävdades det, utgjorde diplomaternas rapporter regeringens enda egentliga källa för politiska underrättelser, ”och en mycket god sådan”. Under det senaste seklet hade världen emellertid förändrats med snabba kommunikationer såsom telegraf och telefon, järnväg och ångbåt. Dessutom hade en masspress etablerats.

Pressen skyndade att med erkännansvärd energi draga fördel af de nya kommunikationsmedlen och såg sig småningom i stånd att vida snabbare och fullständigare, än hvad diplomaterna kunnat, tillhandahålla allmänheten nyheter af alla slag, särskilt politiska. I fråga om dessa har emellertid snabbheten i meddelanden alltmåra blifvit hufvudsak. Riktiga och oriktiga underrättelser, fakta och rykten blandas ständigt tillhopa.

Enligt Lagerheims analys innehöll pressrapporterna för mycket brus och han drog därför slutsatsen att en utrikesförvaltning inte kunde sätta sin tillit till tidningarnas rapporter om vad som hände runt om i världen. ”Behovvet måste fyllas på annat sätt. Och detta är som förr blott ett: att hålla egna politiska agenter i den utsträckning som landets intressen kräfvat och dess ekonomiska tillgångar medgifva.”³²⁵ Slutsatsen tycks emellertid ha varit förhastad. Att tidningarnas ibland oriktiga underrättelser och rykten hade utrikespolitisk betydelse var redan ett faktum.

Anledningen till att Utrikesdepartementets organisation utreddes 1906 var att unionen med Norge hade upplösts året innan. Och konflikten med Norge hade visat att den utländska pressopinionen kunde vara mycket viktig. Vad som föranledde den akuta konflikten 1905 var norrmännens krav på att få inrätta egna konsulater, något som svenskarna inte ville gå med på. Utan en egen representation i utlandet hade norrmännen små möjligheter att via traditionella diplomatiska kontakter vinna stöd för sin sak hos Europas stormakter. Den utländska pressen kunde de emellertid använda. Våren 1905 bildade ett antal norska industrimän, politiker och vetenskapsmän en upplysningskommitté i syfte att sprida den egna ståndpunkten i utländska tidningar. Tillsammans skrev och översatte de pamfletter och artiklar och bjöd in utländska korrespondenter att rapportera från Christiania. Trumfkortet skulle visa sig vara Fridtjof Nansen, polarfararen som redan var ett etablerat namn på kontinenten och med goda kontakter i pressen och politiken.³²⁶ I mars 1905 skickades han iväg till London, där han inrättade sitt högkvarter på en av stadens klubbar. Med sitt sociala nätverk lyckades han komma till tals med såväl diplomater och regeringsföreträdare som ledande journalister: ”Aviserne er som de er gale for at få interviewer”, rapporterade han hem till Norge.³²⁷ Artiklarna spreds och översattes i tidningar över hela Europa.

Ottomanska riket, Ryssland, Tyskland och Storbritannien.³³⁰ Först 1908 övervägde den svenska ledningen att följa i samma spår. Den som fick i uppdrag att utreda frågan var departementets nyanställda arkivarie, Torvald Höjer. Höjer var historiker, docent och redaktör för *Historisk Tidskrift*. Trots att hans avhandling handlade om medeltida kloster var han helt på det klara med pressens betydelse för den samtida politiken. År 1908 rapporterade han i *Historisk Tidskrift* från den internationella historikerkonferensen i Berlin, där Martin Spahn föreläst om tidningar som historiska källor. Höjer skrev i sitt referat att i ”vissa afseenden äro tidningarna öfverträffliga som historiska källor. Sin viktigaste egenskap ha de i den stora känslighet, hvarmed de reagera för de första förebuden till en politisk förändring, en ny rörelses framträdande.”³³¹ Denna idé präglade även hans utredning om Utrikesdepartementets behov av tidningar.

Höjer menade i sin rapport att kontakterna mellan departementet och pressen hittills hade varit sporadiska och illa genomtänkta. Eftersom ingen var ansvarig för frågan och medarbetarna var upptagna av sådant som ansågs mer angeläget hade tidningsläsningen och presskontakterna inte prioriterats. Nyhetstelegram hade exempelvis lämnats över till den yngste medarbetaren på handelsavdelningen, som inte hade tid att läsa dem. Höjer noterade även att ambassadörerna ute i världen inte skickade så många utförliga rapporter längre. Istället skickade de tidningsklipp, men dem var det alltså få som läste. En konsekvens var att kabinettet i Stockholm ”utan orättvisa kunna betecknas såsom ganska illa underrättadt i de flesta af de stora utrikespolitiska frågor som upptaga samtidens intresse”. Slutsatsen som Höjer drog var att hanteringen av pressen ”icke motsvara de fordringar som man äger rätt att ställa på ett modernt utrikesdepartements samarbete med och tillgodogörande af pressen”.³³²

En pressavdelning skulle handha alla kontakter med journalister, och bistå de andra avdelningarna när de kommunicerade med pressen.

Den skulle systematisk granska alla inkommande tidningar, pressklipp och telegram, distribuera dem till berörda avdelningar och organisera ett särskilt klipparkiv. De stora ambitionerna till trots var Höjer återhållsam i sina krav – två heltidsanställda behövdes, samt ett kvinnligt biträde som kunde bistå med att sortera tidningsklippen. Samtidigt föreslog han att alla nyanställda på departementet skulle tjänstgöra en tid på pressavdelningen innan de gick vidare till andra positioner.³³³ Höjer, som även bidrog till att inträdeskraven för unga diplomataspiranter skärptes, betonade flera gånger ”den vana vid tidningsläsning, som naturligen bör ingå i en modern diplomats utbildning”.³³⁴

År 1909 blev Höjers planer verklighet. Även om pressavdelningen var liten blev den snabbt en centralnod för departementets kontakter med omvärlden. Avdelningen stod i kontinuerlig förbindelse med svenska korrespondenter utomlands som förbundit sig att plantera svenskvänliga artiklar i utländska tidningar, man samarbetade mer flera svenska redaktioner och man började lägga upp ett klipparkiv för att göra tidningarnas händelsebeskrivningar sökbara.³³⁵ Efterlämnade arkivhandlingar visar att departementet anlidade såväl svenska som utländska klippbyråer – och att de fick abonnemangserbudanden från ännu fler.³³⁶ För klippbyråerna blev ambassader och utrikesdepartement mycket viktiga kunder. Romeike förklarade redan år 1891 att ”We keep foreign Ministers informed of what the newspapers say of them and their countries. We inform many of our foreign Consuls as to what is said about them in their absence.”³³⁷ Departementet i Stockholm anlidade bland annat Argus, Svenska Telegrambyråns avdelning för pressurklipp, Durrant’s Press Cuttings (London), samt Berliner Literarisches Bureau.³³⁸

När klippen placerades i ett arkiv som gjorde dem sökbara för den som behövde sätta sig in i ett ämne innebar det även att tidningarnas dagsfärska texter fick ett förlängt liv. Av klipparkivet att

döma var det händelser av vitt skilda slag som intresserade Utrikesdepartementet. Från de första åren har separata arkivposter upprättats för Sven Hedin, engelska flottbesöket 1912, Prins Wilhelms skilsmässa 1913, spionaffärer, marockofrågan, dansk politik, bondetåget i utländsk press, Panamakanalen – och hundratals andra ämnen.³³⁹ Samtidigt som posterna visar bredden i departementets intressen antyder förteckningen hur svårt det var att skapa systematisk ordning i en ständigt skiftande pressrapportering.³⁴⁰ På flera av klippen finns handskrivna anteckningar där avdelningschefen meddelat korta analyser och rekommendationer: borde en enskild artikel bemötas eller kunde den ignoreras? Inte minst handlade det om att försöka ta ställning till en enskild publikations potentiella genomslag och betydelse för opinionen. Exempelvis uppmanades man att hålla ögonen på Sven Hedins inlägg om att Sverige borde ansluta sig till Trippelalliansen (mellan Tyskland, Österrike-Ungern och Italien) i den tyska tidskriften *Die Grenzboten*. Själva tidskriften var det få som läste, men den refererades ofta i den ledande dagspressen. En artikel om korruptionen inom svensk byråkrati i *Hamburger Echo* bedömdes vara mer harmlös: ”Socialisttidning. Ingen åtgärd!”³⁴¹

Det var säkert ingen tillfällighet att det var arkivarien som fick i uppdrag att utreda och revidera departementets kommunikativa strategier. Som en lagringsplats som speglade kontorsarbetet på departementets övriga avdelningar utgjorde arkivet den perfekta utsiktspunkten när det gällde att identifiera förändringar i informationsflödet: allt som skrevs, skickades och mottogs hamnade förr eller senare i arkivet. Inom banksektorn betraktades vid samma tid motsvarande arkiv som organisationens ”hjärna”.³⁴² Att diplomatposten plötsligt innehöll en stor mängd tidningsklipp var enkelt att uppträcka för den som hade i uppgift att arkivera handlingarna. På 1930-talet, vid sitt inträdestal i Kungl. Vitterhetsakademien, förklarade Höjer med samma klarsyn vad det nya arkivbeståndet

innebar för den moderna historikern. Telegrafer, telefoner, skrivmaskiner och tidningar hade förändrat statsförvaltningens arbete, och lämnat efter sig en ny typ av arkiv: ”i stället för medeltidens med stor möda sammanställda itinerarier träda moderna tidningsnotiser eller rent av tågtidtabeller.”³⁴³ Höjer försökte övertyga historikerna om att de behövde ta hänsyn till de nya källorna om de ville förstå modern historia, med samma argument som han en gång använt för att göra diplomater till tidningsläsare. Om de ville hålla sig uppdaterade om vad som hände i omvärlden behövde Utrikesdepartementet göra genomgången av tidningar och tidningsklipp till en del av sin vardagliga verksamhet.

Informationsproblem

Nya informationsteknologier är ofta förknippade med drömmar och mardrömmar om möjligheten till perfekt och friktionsfri kommunikation.³⁴⁴ Som vi sett var det många som framhävde klippbyråns med en övertygelse om att fulländad kommunikation nu var inom räckhåll: klippbyråns var en allseende sorteringsmekanism som gjorde det möjligt att läsa av hela världen. I praktiken är informationsteknologier emellertid långt ifrån perfekta. De lagrar och överför information – men också brus.³⁴⁵ De gör mer information tillgänglig, men informationsmängden kan samtidigt skymma sikten och begränsa perspektiven. Ofta lanseras de som tekniker för att lösa överflödsproblem, men deras effektivitet bidrar samtidigt till att överflödet ökar ännu mer.³⁴⁶ Flera av dessa informationsproblem präglade klippbyråns kring år 1900.

Hela världen blev knappast synlig bara för att man prenumrerade på tidningsklipp. Allt fanns inte att läsa i tidningar, och inga klippbyråer kunde läsa världens alla tidningar. I mytologin var jätten Argus med hundra ögon en *vakt* som vakade över Io. Klippbyråns med samma namn var en vakt som istället reglerade tillgången till information. David Manning White konstaterade i en

av de första artiklarna om *gatekeepers* att "the traveling of a news item through certain communication channels was dependent on the fact that certain areas within the channel functioned as 'gates'".³⁴⁷ Vissa nyheter sorterades bort, andra släpptes igenom. Digitala sökmotorer har ibland betraktats på samma sätt, som gränsvakter med en förmåga att både inkludera och exkludera.³⁴⁸

Att klippbyråerna endast klippte ett begränsat urval av tidningar framgår i vissa fall av de listor som trycktes i deras reklamutskick. Av den lista som Berlinbaserade Dr Max Goldschmidt Büro für Zeitungsausschnitte skickade ut och som finns bevarad i Utrikesdepartementets arkiv framgår att man höll ett hundratal tyska tidningar och tidskrifter. Men med det geografiska avståndet minskade antalet titlar drastiskt. Endast sex italienska tidningar bevakades, och fyra engelska. De opinioner och texter som den svenska pressen tryckte fick representeras av *Aftonbladet* och *Dagens Nyheter*. De flesta av världens länder och språkområden fanns inte representerade alls, och de länder som faktiskt fanns med på listan representerades i allmänhet bara av några få titlar.³⁴⁹

Samtidigt var det grindvaktsfunktionen som gjorde klippbyråernas tjänster efterfrågade. Många prenumeranter anlidade dem just för att slippa ta del av texter de inte var intresserade av. En av Facebooks högsta chefer förklarade år 2010 att "People don't want something targeted to the whole world – they want something that reflects what they want to see and know".³⁵⁰ Detta hade klippbyråernas grundare räknat ut mer än etthundra år tidigare. Precis som idag var de flesta främst intresserade av sig själva: "There are few people who are interested in the movements of others", förklarade Romeikes kompanjon mr Curtice år 1900.³⁵¹ Det vanligaste var att prenumeranterna ville ha alla artiklar som nämnde deras eget namn, men en del hade mer specifika önskemål. Vissa ville bara ha de texter där de framstod i fördelaktig dager: "Only give me what is kind and useful."³⁵² Den filterbubbla som användarna

därmed placerades i var självvald, till skillnad från den som användare av digitala medier hamnar i och som de själva ofta har svårt att kontrollera. Icke desto mindre innebär detta texturval att "personalized news feeds [...] are becoming a primary news source".³⁵³ Andra prenumeranter var emellertid mer hårdhudade. En Lord Randolph Churchill bad Romeike & Curtice att endast få del av texter som uttryckte kritik mot honom.³⁵⁴ Men Churchill var en ovanlig prenumerant.

Även om det personliga urvalet blev ensidigt skämtades denna självvalda filterbubbla ofta bort med hänvisning till människors fåfänga. Värre var det med den snedvridning som läsaren själv inte var medveten om. Att höga politiker och statsmän inte hade tid att läsa tidningar var allmänt känt. För att exempelvis hålla påven informerad gick man till väga "på samma sätt som med suveräner och strängt upptagna politiker: man gör tidningsurklipp".³⁵⁵ Och här kunde urvalet få stora konsekvenser. År 1909 meddelades exempelvis att de tidningsklipp som tyska utrikesdepartementet försett kejsar Wilhelm med endast hämtats från tidningar "hvilkas åsikter anses som 'korrekta' ur den officiella synpunkten". De som ansvarat för urvalet hade därmed "kunnat missleda kejsaren genom att endast lämna honom sådana tidningsklipp som återspeglar deras egen politiska mening", med följderna att läsningen "blifvit tämligen ensidigt upplysande". När han nu blivit medveten om denna snedvridning hade han beordrat att sex departement skulle göra urvalet oberoende av varandra, och klippa tidningar av alla politiska åskådningar – även de socialistiska "som hittills aldrig kommit för kejsarens ögon". När han på detta sätt spräckt håll på filterbubblan förutspåddes det "göra mer än något annat för att bryta ned skrankorna mellan härskaren och hans folk".³⁵⁶ Huruvida professionella klippbyråer valde bort klipp av politiska orsaker är inte känt, men att rollen som gatekeeper gjorde dem potentiellt mäktiga är uppenbart.

Två variabler är särskilt viktiga när söksystem ska utvärderas: deras precision och deras ”återkallelse” (*recall*). Precision refererar här till andelen relevanta artiklar i sökresultatet. Återkallelse avser den andel av det totala antalet relevanta texter som sökningen tar med i resultatet.³⁵⁷ Relevans kan definieras på flera sätt. *Relatedness* tar fasta på den ämnessässiga överensstämmelsen mellan sökfråga och resultat. En ämnessakkunnigs bedömning kan avgöra detta, men när söksystem rankar resultat efter relevans är det snarare ordförekomst och frekvens som räknas. Ett näraliggande synsätt kan i praktiken vara det som mäter hur bra söksystemet är på att presentera det resultat som det är programmerat för att leverera. En annan bedömning tar snarare fasta på hur användbart resultatet är för brukaren.³⁵⁸ De för sökfrågan relevanta texterna som sökningen missar benämns ofta *false negatives*, medan irrelevanta texter som tas med i resultatet benämns *false positives*. I klippbyråernas fall är det inte meningsfullt att försöka beräkna precision och återkallelse, däremot kan förekomsten av *false negatives* och *false positives* säga något intressant om den sökmetod som användes och hur känsliga fångstverktygen var.

De kvinnor som sökte efter texter där sökorden återfanns hade som regel inte tid att bry sig om det semantiska innehållet. Återfanns ordet i texten var det en sökträff, oberoende av om texten verkligen handlade om det som prenumeranten intresserade sig för eller ej. Detta kunde leda till att kunderna fick tidningsklipp som var helt irrelevanta. Ellen Gruber Garvey refererar ett exempel där en astronom angett i sökformuläret att han ville ha alla klipp som berörde solförmörkelser, ”solar eclipse”. De flesta av de klipp han fick tillbaka handlade emellertid om en kapplöpningshäst, med namnet Solar Eclipse.³⁵⁹ Ett annat fall visar hur nya ord kunde skapa förvirring om vad som egentligen eftersöktes. På 1890-talet prenumererade den engelska sporttidningen *Cycling and Motoring* på alla klipp om den senaste flugan ”automobilism” – men fick istället

en mängd klipp om arméns mobilisering.³⁶⁰ Digitala sökmotorer försöker ofta undvika dylika felträffar genom att ta hänsyn till sökhistorik och annat. Ändå är det lätt att tekniken spelar användaren ett spratt.³⁶¹

Eftersom sökresultatets relevans ytterst avgörs av användaren kan man även urskilja *false positives* av ett annat slag. Att inte sälla tillräckligt bland tidningar som ofta kopierade varandras texter kunde leda till att urvalet reproducerade det brus som prenumeranterna ville slippa. Den erfarenheten gjorde bland andra tidigare utrikesministern och dåvarande envoyén i London Carl Lewenhaupt som år 1900 fick i uppdrag att utvärdera klippbyråernas tjänster. I sin rapport till Utrikesdepartementet i Stockholm skrev han:

När H.M. Konungen ankom till England sistlidne vår erhöj jag prof på notiser om Hans Majestäts mottagande härstädes från ett par agenturer, men jag fann dem vara utan allt intresse, emedan de alla voro varianter af ungefär samma artiklar, som jag redan läst i de store tidningarne, och jag ansåg att intet ändamål kunde vinnas genom att erhålla kanske hundra artiklar af samma innehåll utklippata ur olika tidningar.³⁶²

För den svenska diplomaten, som var van att kommunicera via sammanfattande depescher, framstod mängden av nästintill identiska kopior som ett meningslöst informationsbrus. Fallet med sökträffen vars informationsinnehåll Lewenhaupt redan var bekant med tydliggör samtidigt skillnaden mellan olika relevansbegrepp: ”In terms of relatedness, this document ranks highly. In terms of usefulness to the user, its value is zero because it brings no new information.”³⁶³ Hundra varianter av samma nyhet gav inga andra insikter än dem han redan skaffat sig genom att ta del av de ledande tidningarna. Andra prenumeranter hade möjligen dragit en motsatt slutsats. De många tidningsklippen om den svenske kungens Englandsbesök kunde också tolkas som ett exempel på hur vissa

historier blev virala och spreds till helt nya publikker. Fridtjof Nansens genomslag i den europeiska pressen 1905 skulle visa hur betydelsefull denna viralitet kunde vara. Nansen lät publicera sina originalartiklar i *The Times*, och eftersom alla andra tidningsutgivare läste denna tidning spreds artiklarna snabbt till andra engelska organ och i franska och tyska översättningar.³⁶⁴ För någon som endast ville ha del av artiklarnas informationsinnehåll utgjorde dubbletterna emellertid en slags felträffar.

Det motsatta problemet, *false negatives*, är mer förrädiskt. Här rör det sig om uteblivna sökträffar när det egentligen borde ha blivit träff. I en manuell sökning kan det bero på att ett ord missats, och i en digital på att en webbsida indexerats felaktigt, eller inte alls. Om ord stavas fel kan träffarna utebli i båda fallen. För en prenumerant som verkligen trodde att byråerna klippte från världens alla tidningar var risken uppenbar att sökresultatet bara innehöll en bråkdel av de texter som han eller hon var intresserad av. Det som gör uteblivna träffar problematiska är att användaren som regel inte upptäcker felet utan tror att utebliven träff innebär att det inte finns något att hitta. Effekten påminner om den som filterbubblan skapar: den som befinner sig inne i bubblan riskerar att tolka utebliven information som att ingen information existerar. Eftersom de uteblivna träffarna är svåra att upptäcka finns det få historiska exempel från klippsamlandets värld. En av få som uppmärksammade problemet var Robert Musil. I *Mannen utan egenskaper* (1930) beskrev han hur stelbenta byråkratiska regler hamnade i konflikt med omvärlden och samtiden. När sökverktygen baserades på ett byråkratiskt tänkande riskerade de att bli mycket trubbiga.

Inom den kejsrerliga byråkrati i Österrike som Musil gestaltar fanns avdelningar för allt, även en pressavdelning som samlade tidningsklipp. För att få information om preussaren Arnheim, mannen med alla egenskaper, vänder sig byråchef Tuzzi till pressavdelningen. Arnheim hade dykt upp i snart sagt alla sammanhang, nästlat

sig in överallt, hade skrivit böcker och ofta synts i tidningarna. Men, visar det sig, i klippsamlingen hade han inte satt något spår. Klipppersonalen ”försäkrade att han ofta fick ett synnerligen gynn- samt omnämmande i deras tidningar. Men ingen var i stånd att meddela något om innehållet i hans skrifter, emedan hans verksamhet, efter vad de skyndsamt visste att förklara, inte låg inom ett område som det hörde till byråns uppgift att bevaka.” Arkiveringen av klipp var beroende av fasta och förutbestämda urvalskriterier och kategoriseringar. Arnheim som rörde sig mellan olika områden kunde inte placeras in i något bestämt fack, och då gick det heller inte att arkivera honom. Vilket, paradoxalt nog, visade att byråkrattens sökmaskineri fungerade perfekt. Om Arnheim hade funnits i klipparkivet hade han varit ett bevis på att sökkriterierna inte följts. ”Det är precis som jag sa’, konstaterade chefen för pressavdelningen belåtet och vände sig till Tuzzi, ’ingen människa vet någonting.’”³⁶⁵ Med Rachel Applegates terminologi kan presschefens tillfredsställelse med det negativa resultatet ses som en variant av *false positives*, eftersom han är ett exempel på ”users with emotional but not material satisfaction”.³⁶⁶ I detta fall får söksystemets interna logik avgöra relevansen, inte sökresultatets användbarhet.³⁶⁷

I praktiken utgjorde hela klippbyråen ett lika okänsligt söksystem som den kejsrerliga byråkratin i Österrike. Vad man sade sig leverera var information, och vad man tog för givet var att denna information fanns att hämta i tidningar. Men om det var information som efterfrågades fanns ingen anledning att söka den endast i denna tryckta form. Att det fanns mer relevant information att söka på annat håll stod klart i varje fall för vissa. Einar Modig, veteran inom Utrikesdepartementet, sammanfattade femtio år av diplomati och informationshantering i sina memoarer utgivna 1954. Där framhävde han framförallt det informationsutbyte som ägde rum på cocktailpartyn och andra bjudningar – mediala kommunikationsformer precis som tidningspressen, men med en annan bandbredd.³⁶⁸

Att inte delta i sällskapslivet var att gå miste om viktig information – och tidningsläsning var både en dålig ursäkt och ett bristfälligt substitut:

Det finns beskikningschefer som inte tycker om umgängesliv [...]. De tillbringar tiden på sitt kansli sysselsatta med att läsa och klippa artiklar ur tidningar och författa rapporter hem baserade på dem. Metoden är naturligtvis fullständigt barock. Visst måste man följa med den lokala pressen. Men den måste läsas inte bara på utan mellan raderna. Ministerns uppgift är att ta reda på sådant som inte står i tidningarna eller inte ännu hunnit dit. Hur skall han kunna göra det utan att ha bekantskaper bland folk som vet något om saken?³⁶⁹

Avslutning

Flera av företagen som har behandlats här är verksamma än idag – ofta uppköpta eller sammanslagna, men en del under sina ursprungliga namn. De tjänster de saluför bygger i första hand på digitala källor. Eftersom mer basala sökfunktioner tillhandahålls av aktörer som Google måste betaltjänsterna erbjuda mer än sökresultat. Ofta säljer de olika typer av medieanalyser och strategiska lösningar för att nå ut och påverka hur varumärken framställs och uppfattas.³⁷⁰ I vissa avseenden har de emellertid mycket gemensamt med sina föregångare på 1800-talet: ”Med Cisions omvärldsbevakning väljer du själv vilka sökord du vill bevakas och får de senaste träffarna levererade i dagliga nyhetsmail.”³⁷¹

Masspressens expansion under 1800-talets andra halva gjorde det svårt för en enskild läsare att följa med i vad som rapporterades. Klippbyråerna tog i det läget tjänst som brusfilter som sållade fram åt var och en den information de efterfrågade. Enligt byråerna själva genomsökte de såväl den inhemska som den utländska pressen, men i praktiken baserades klippleveranserna på ett begränsat antal titlar. Detta klippsamlande blev decennierna kring år 1900 en viktig del både av offentliga och privata verksamheters omvärldsbevakning.

Klippbyråerna omvandlade tidningspressen till en sökbar informationsdatabas. Sökningen var långt ifrån helautomatisk, utan helt beroende av ögon som kunde se, händer som bladdrade och saxar som klippte. Den professionella läsart som utvecklades på byråerna var samtidigt rutinartad på ett sätt som gjorde att den närmast framstod som maskinell. De som förfinat tekniken behövde inte ens läsa vad som stod i texterna, de hittade de eftersökta teckenkombinationerna ändå.

De som prenumererade på tidningsklipp fick del av ett individanpassat nyhetsflöde motsvarande det som kännetecknar digitala medier idag. Tidningen var ett typiskt massmedium som riktade sig med ett identiskt innehåll till en stor publik. Baserat på de sökord prenumeranterna skickat in omvandlade klippbyråerna massmediet till individanpassade informationspaket. De flesta läsare var främst intresserade av vad som skrevs om dem själva – precis som dem som googlar sitt eget namn idag.

När läsningen lades över på en extern grindvakt fanns risken att man inte fick del av det man borde få del av – eller att man drunknade i brus. Antalet titlar som bevakades var inte alltid så många som byråerna gav sken av och den som ville ta del av ett heltäckande sökresultat riskerade att gå miste om mycket. Eftersom klippbyråerna tog betalt för varje klipp som levererades fanns även risken att de inkluderade mer än vad som efterfrågades av kunderna. Den teknik som skulle göra informationsöverflödet hanterbart genom att reducera det resulterade paradoxalt nog i arkivlämningar som i vissa fall upptar hundratals hyllmeter.

Klippbyråerna anlätades av välbeställda kunder med särskilda behov och intressen. Att klippa ut, samla och sortera tidningstexter och bilder var emellertid en syssla som engagerade långt fler än professionella läsare och prenumeranter på tidningsklipp. Som vi ska se i nästa kapitel kunde även enskilda tidningsläsare bygga upp svällande klippinsamlingar.

En tidningsläsares dagbok

Som en idrottstokig kontorist låter sig Allan Holmströms liv bäst sammanfattas i siffror: Han föddes i Stockholm den 24 februari 1871. I oktober 1882 gick han på Operan för första gången. Den 1 augusti 1888 vann han första pris i Idrottsklubbens kapprodd med egenbyggda båten Urd. Den 5 januari 1895 gick han på Operan för 198:e gången, och det var 105:e gången han såg idolen Arvid Ödmann uppträda. År 1896 gifte han sig med Anne-Marie. De fick 3 barn åren kring sekelskiftet. Som resande pälsförsäljare 1897 tjänade han 100 kronor i månaden, plus provision, och i rollen som präst i 2:a akten av Djurgårdsteaterns uppsättning av ”Bröllopet på Ulfåsa” 1898 tjänade han 2 kronor per föreställning. När han arbetade som badmästare på Södertälje kallbadhus 1906 hade herravdelningen 5538 gäster under juni, juli och augusti, vilket var rekord. Som kontorist på Centrifugaktiebolaget i Södertälje 1910 tjänade han 20 kronor i veckan. Den 20 februari 1910 satte han brunt omslagspapper om 120 dagböcker. Nyårsdagen 1914 såg han filmen *Blodets röst* 3 gånger och före årets slut hann han besöka biograferna ytterligare 126 gånger. År 1928 betalade han 1 krona i radiolicens. I februari 1933 fyllde han 67 år, men gick i pension först 3 år senare. År 1946 avled hustrun. Samma dag som Ingemar Johansson blev världsmästare fyllde barnbarnet Lars-Erik 36 år. När Allan Holmström lade ifrån sig penna, sax och klister den 3

april 1962 hade han fyllt 491 dagböcker med siffror och anteckningar, bilder, tidningstexter och rubriker. Han avled året därpå.

Ann Blair har lanserat begreppet *info-lust* för att beskriva det samlade, sorterande och räknande som engagerat och ibland uppslukat människor genom historien.³⁷² Det är en träffande benämning på det som Allan Holmströms dagböcker uttrycker. Hans samlade framstår som en besatthet och viljan att räkna är nästan komisk. Holmströms samlar- och beräkningsiver var emellertid inte unik. Klippbyråerna och deras kunder representerar ett professionellt samlade och en sfär där den finfördelade informationen blev en vara. Men det nyhetsflöde som gjorde dagens tidning passé redan efter en dag eller några timmar föranledde också vanliga tidningsläsare att vidta aktiva minnesåtgärder. Holmströms informationslust var större än många andras, men hans samlade uppvisar samtidigt drag som genomsyrade mediekulturen mer generellt. Carlo Ginzburg, en av den historiska läsforskningens pionjärer, har argumenterat för att undersökningar av enskilda läsare kan vara nog så belysande som studier av större populationer. Ginzburgs läsare, utförligt skildrad i *Osten och maskarna* (1976), är den italienska 1500-talsmjölnaren Menocchio. Han, menar Ginzburg, var ett extremfall, men

hans särprägel hade bestämda gränser. I likhet med språket erbjuder kulturen individen en mångfald av latenta möjligheter, den fungerar som en osynlig men flexibel bur där man tillåts utveckla sin frihet på givna villkor. Osedvanligt klart och redigt gjorde Menocchio bruk av det språk som historien ställt till hans förfogande. Det är därför möjligt att i hans berättelse – i en form som är påfallande tydlig, nästan ursinnig – iaktta hur en rad olika inslag ansluter sig till varandra.³⁷³

Allan Holmström brändes inte på bål, och han behövde aldrig förklara sig på samma explicita sätt som mjölnaren. Men likt Menocchio förefaller han ändå vara en ytterlighet: en manisk samlare som

dokumenterade och satte siffror på det mesta, en man som fullkomligt frossade i tidningar och andra medier. Men frossade i tidningar gjorde storstadskaféernas läsare varje dag. Och att bygga upp stora samlingar var precis vad många av klippbyråernas prenumeranter ägnade sig åt. Det är inte svårt att kring sekelskiftet 1900 hitta klippssamlare som var ännu mer extrema – se bara på överste Wilhelm Ridderstad, han som under rysk-japanska kriget samlade 36 000 spalter tidningstext, inbundna i 30 tjocka läderband.³⁷⁴ Holmström var måhända otypisk, men i så fall på ett relativt tidstypiskt sätt. Hans dagbok samlar tidningstexter som tidens mediekultur ställde till hans förfogande och dokumenterar läsvanor som inte nödvändigtvis skiljde sig särskilt mycket från andras. Det mest unika med Holmström är att han bevarat och efterlämnat spåren av sin läsning. Klippdagboken erbjuder en exklusiv inblick i en läsares vardag genom att delar av läsningen har bevarats fysiskt och dessutom kommenterats. Jag använder den för att utforska hur mediehanteringen kunde se ut, vad i tidningen som ansågs värt att bevara, och den betydelse tidningen hade i en enskild läsares liv.³⁷⁵

Ett liv i kollageform

År 1871, när Holmström föddes, uppgick den sammanlagda svenska dagstidningsupplagan i Sverige till något hundra tusental. Kring sekelskiftet 1900 var upplagan uppe i omkring 1 miljon och vid första världskrigets utbrott i nästan 2 miljoner. År 1963, när han avled, hade den totala upplagan precis passerat 4 miljoner.³⁷⁶ Detta var, kvantitativt beskrivet, det tidningslandskap i vilket Holmström verkade. Hans dagböcker från 1877 till 1962 utgör kollage av hans egna anteckningar, texter och bilder från tidningar, fotografier, biljetter, frimärken, brev och därutöver enstaka föremål i form av pressade blommor från trädgården och medaljen från kapproddsegern 1888. Huvuddelen av materialet består av de egna anteckningarna och klippen från tidningar. Själva böckerna utgörs av

enkla linjerade skrivhäften, men Holmström har slagit omslagspapper om och skrivit årtal och dagboksnummer utanpå. Varje dagbok inleds med en eller två inklistrade bilder på aktuella personer, samt en vinjett med månaden och signaturen AH eller Allan Holmström.³⁷⁷ Han skriver med bläckpenna, omväxlande i svart, rött, blått och grönt. Dagböckerna från 1870-talet och början av 1880-talet, liksom dem från 1960-talet, är fåordiga och fragmentariska. Under åren däremellan är de mer utförliga.

I de fylligare dagböckerna skriver han varje dag, ibland bara några rader och ibland en till två sidor. Holmström skriver om vad han gjort under dagen, om vänner och familj och vad som händer i världen. Det är sällan han beskriver intima situationer och sina egna privata tankar om upplevelser och relationer. Snarare är det yttre händelser det handlar om: vädret, arbetet, vem han träffat under dagen, om hustrun och barnen gjort något särskilt, familjutflykter, arbetet i trädgården. Och, inte minst, vad som händer i kungars, statsmäns, operastjärnors, idrottsmäns och andra mediepersonligheters liv, samt nyhetshändelser i form av olyckor, krig, riksdagspolitik, upptäcktsresor, idrottstävlingar och operaföreställningar. Dessa personer och händelser skildras både i egna anteckningar och i klipp från tidningar. Ett uppslag i dagboken innehåller ibland bara en liten notis, en enstaka bild eller rubrik, men ibland så många som tio urklipp.

Lagren av anteckningar och klipp skapar olika textnivåer i dagboken. Klippen representerar det offentliga, de vanliga anteckningarna en blandning av personligt och offentligt, och anteckningar skrivna i chiffer det mer privata. Även om en dagbok förs för privat bruk kan man aldrig veta vem som kommer att läsa den. Bäst då att nedteckna de personliga hemligheterna med hjälp av ett chiffer. Chiffret är mycket enkelt, men ändå inte helt lätt att genomskåda. Språket följer vanligt svenskt skriftspråk, men varje bokstav är, med några undantag, utbytt mot en annan bokstav, eller en spegelvänd

bokstav. Holmström konstruerade detta chiffer på ett tidigt stadium. Promenaderna med Signe och festkvällar med punsch hörde till det som en ung man ville hemlighålla för snokande syskon och föräldrar, men även dåliga skolbetyg: ”Eap jeoq nubisBilyp e waliwaleq a rmiurqa”, det vill säga ”Jag fick underbetyg i matematik å svenska” (7/6 1881). Långt senare skriver han i chiffer om sin ensamhet och saknaden efter sin hustru. Det är emellertid bara en mindre del av anteckningarna som han valt att hemlighålla på detta sätt.

Holmströms dagböcker påminner mycket om så kallade *scrapbooks* som var mycket vanliga i Amerika under samma period. Också i dessa samlades texter, bilder, brev och minnen. Ofta hade de emellertid ett annat upplägg – dagboksformen tycks inte ha varit lika vanlig och de var i regel mer koncentrerade till specifika ämnen: filmstjärnor, matlagning, vetenskap, en resa et cetera, inte sällan samlade för att användas för specifika ändamål, eller som minnen av någon speciell händelse.³⁷⁸ Holmströms klippdagböcker har en större bredd och verkar inte ha tjänat något instrumentellt syfte. Tidningarna var en del av hans vardag och därför bifogade han klippen när han beskrev vad han varit med om under dagen.

I sin bok om dagboksskrivande under 1800-talet pekar Christina Sjöblad ut två huvudsakliga genretyper: å ena sidan de som beskriver det egna jaget, och å andra sidan de som blickar ut mot världen. Sjöblad noterar dagbokens släktskap med räkenskapsboken, men fördjupar sig framförallt i de dagböcker där det är själsliga tillgångar som står på spel. Kring sekelskiftet 1800 samverkade kristen självrannsakan, romantikens individualism och borgerlighetens framväxt till att skapa en dagboksgenre där huvudsaken var att undersöka och spegla det egna jaget, den egna inre utvecklingen och frågor om moral och tro.³⁷⁹ Mot detta dagboksskrivande, vanligt framförallt i de övre klasserna, stod allmogens anteckningar om sina dagliga upplevelser och vedermödor. Britt Liljevall har beskrivit några typiska inslag i genren och vilka syften de tjänade.

Väder och vind och de praktiska sysslor som utförts under dagen var viktiga att nedteckna för att exempelvis kunna beräkna tidsåtgång, sådd och skörd och så vidare. Särskilt betydelsefulla händelser och personer omskrevs som ett sätt att bevara dem i minnet. Mindre vanligt, men mer framträdande efter hand, var att skrivandet användes som ett sätt att bearbeta sorg och saknad och livets svårigheter – inte olik de överstånds dagböcker som Sjöblad studerat.³⁸⁰

Holmströms dagböcker tillhör definitivt dem som blickar ut mot världen. I övrigt påminner de en hel del om de allmogedagböcker som Liljewall refererar. Det är inte jordbrukets sysslor som beskrivs, men kortfattade noteringar om vad som utträttats och inträffat under dagen är mycket vanliga. Ibland är också sorgesamma händelser införda. Det är emellertid som minnesbank Holmströms dagbok skiljer ut sig, och det faktum att de flesta texter i hans dagböcker inte är skriva av honom själv utan klippta från tidningar. I den jagcenterade genren hade ”börens rytmer” överförts till det dagliga dagboksskrivandet, en form av bikt i skrift. Hegel konstaterade emellertid redan under tidigt 1800-tal att den moderna människan ersatt morgonbönen med tidningsläsning.³⁸¹ Detta påverkade rimligtvis dagboksvanorna. Allan Holmström var en av dem som började dagen med tidningsläsning, läsningen gjorde att han blev en del av något större, och det var framförallt sina möten med den stora världen han dokumenterade i sina dagböcker. Precis som många äldre dagböcker, och *scrapbooks* från andra sidan Atlanten, är det inte endast ett liv och en person som skildras, det är snarast en nation och en värld – så som den uppfattades från Stockholms och Södertäljes horisont.³⁸²

Bland läsare och klippare

När tidningar gjorde information till en daglig färskvara som kastades bort redan dagen därpå skapades också ett behov av att ordna

och samla tidningsinnehåll för ett mer långsiktigt bruk – i varje fall vissa delar av det. Klippböckerna var ett uttryck för en önskan att bevara ”fleeing bits of information that would otherwise be lost”.³⁸³ Där klippbyråerna tillfredsställde behoven hos mer professionella nyhetskonsumenter (kändisar, myndigheter, vetenskapsmän och andra), var textsamlandet i privata klippböcker ofta mindre instrumentellt. Här bevarades minnesvärda dikter, vackra bilder, texter med lokal anknytning och artiklar om berömda personligheter. Ändå var det ofta nyttan som framhävdes när det privata klippsamlandet kommenterades. Värdet av att samla tidningsklipp beskrevs bland annat i tidningen *Kalmar* 1891. Också den mest kritiska läsare kunde i sin tidning finna artiklar som var ”värda att bevaras och läsas om igen”, hette det. Om läsaren samlade och ordnade dessa texter i klippböcker ”skulle han efter några år ha en rikhaltig encyklopedi, utförligare och nyttigare än allt hvad som förekommer i bokform”.³⁸⁴ Boktryckare Wilhelmsson, som återkommande annonserade om sin registrator ”För Tidningsurklipp” åren kring sekelskiftet 1900, gav flera förslag på vad som kunde samlas däri: texter om vetenskapliga rön, växtodling, tänkespråk, reseskildringar, den politiska utvecklingen – men också ”märkvärdiga händelser” och poem.³⁸⁵

Samlandet av läsefrukter var från början en retorisk tradition med rötterna i antiken. Från början skrev man ner argument och retoriska formuleringar som kunde komma till användning när man själv skulle hålla tal och argumentera för något. Under århundradenas lopp förändrades samlingarnas innehåll och funktioner. Vetenskapsmän antecknade referenser till vetenskapliga verk, präster noterade passager att använda i predikningar, och vanliga läsare kunde skriva av särskilt minnesvärda dikter eller visdomsord.³⁸⁶ David Allan som undersökt så kallade *commonplace books* från 1700-talets England menar att det minskade antalet handskrivna samlingar under 1800-talet kan förklaras av att citeringsvänliga

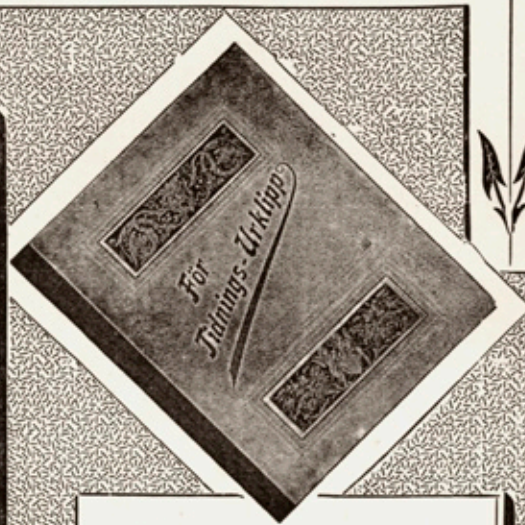
När är affärsman? — industriidkare? — läkare? — författare? — konstnär? — arbetare? — jordbrukare? — Ni vare hvad som hälst, specialist inom något område af mänskligt vetande eller icke, *tidningar* läser Ni och klipper något gör Ni också, men — **hvar** gör Ni af Edra klipp?

Att få reda på en viss värdefull uppgift, ett referat, en bra artikel, den spirituella skissen Ni särskildt satte värde på, Edra egna insändare och uppsatser — att få reda på klippen? . . . Om Ni hade registrerat dem — tid och förgärlig besparad! Men Ni hade ju ingen Registrator . . .

Nu kan ordning och reda herska i Edra papper; Ni kan gå till ert bokskåp och ta, hvad Ni vill ha, på ett ögonblick, om Ni skaffar Eder Wilhelmssons

Registrator "För Tidningsurklipp",

hvilken nu blifvit en nödvändighetssak för hvarje ordningsfull tidningsläsare. Pris 1: 50. Format stor 4:o, 100 pagin. sid. (300 spalter) och register. Klister eller flytande gummi obehöfligt. Praktband, klot med guldpresn. kr. 3: —.

Omdömen:

Nya Dagligt Allehanda:

Ett litet praktiskt album. — — — Det bästa är, att albumet gör allt användande af gummi öfverflödigt. — —

Dagens Nyheter:

— — — Det är ej blott tidningsmannen som i våra dagar samlar tidningsurklipp, det göra i regel äfven vetenskapsmän, politiker, författare, konstnärer, affärsmän m. fl. och för alla dessa, som helt säkert ha en levande erfarenhet af besväret att hålla reda på en massa lösa tidningsurklipp, bör denna bok bli välkommen, ty den fyller verkligen ett känt behof. Den praktiska boken — —

Upsala Nya Tidning:

. . . bör vara välkommen för alla som af en eller annan anledning vilja göra urklipp ur tidningarna och hafva dessa klipp på ett lätt sätt ordnade och registrerade för användning vid behof. —>

Budskapen:

. . . mycket praktisk ej blott för pennans män, utan för hvarje tidningsläsare. — —>

Sorrtegel Tidning:

Albumet gör sig aldeles ombärligt för en hvar, som vill följa med sin tid, och den klara uppställning, som förläggaren följt vid komponeringen af sin

Värdefulla samlingar till sitt

Bibliotek kan hvar och en erhålla, genom att ur alla tidningar, som ej äro kastade bort, klippa och ordna de bästa uppsatser i exempelvis följande ämnen:

1. Hälso- och sjukvård.
2. Vetenskapliga rön.
3. För hemmet och familjen.
4. Uppfostran och barn.
5. Konst och litteratur.
6. Historik och geografi.
7. Nyheter och fredsrörelsen.
8. Strän domstolar och fängelser.
9. Lefnadsbeskrifningar.

dramer och dikter då trängdes undan av romaner som inte innehöll lika många kortfattade visdomsord som var lätta att skriva av.³⁸⁷ Den ökade spridningen av tidningar borde emellertid ha inneburit en större förändring, för textsamlandet i sig minskade inte alls. Tidningarnas korta texter passade mycket bra att placera i den egna samlingen, men de klipptes ut snarare än skrevs av. Samlingarna levde alltså vidare, men i en ny form.

Klippandet och klistrandet kring sekelskiftet 1900 påminner i flera avseenden om digitala mediebruk hundra år senare. Youtube-filmerna där musiken av Wu-Tang Clan bildsatts med filmsnuttar från My Little Pony bygger på samma grundtanke som klippboken, liksom många av de mems som sprids via sociala medier. Det populärkulturella arkiv som digitala medier tillhandahåller kan enkelt samplas, klippas om och kombineras i nya former. I masspressens tidevarv gjordes detta i papper.³⁸⁸

Familjen Holmström

När Allan Holmström växte upp växte han in i en läsande gemenskap.³⁸⁹ Hans familj tillhörde inte de grupper som var nya läsare — sådana som hans far hade etablerade läsvanor sedan tidigare. Fadern August Emanuel Holmström föddes i Stockholm 1838 som son till en skeppstimmerman vid flottan. Istället för att följa i sin fars fotspår började August Emanuel som lärling hos en guldsmed. Under lärlingstiden studerade han samtidigt vid Konstakademien och skaffade sig därmed utbildning både som ciselör och guldsmed. Till hans tidiga uppdrag hörde bland annat att bistå professor Johan Peter Molin i arbetet med Karl XII-statyn i Kungsträdgården. År

 Det fanns fler klippböcker på marknaden, men Wilhelmssons bör ha varit en storsäljare. De som bevarats i arkiv och samlingar är ofta av detta fabrikat. Annonis i *Lucifer*: *Ljusbringaren*, nr 1 1902.

1875 fick han anställning vid Kungliga Myntet på Kungsholmen, och vid sidan om drev han en guldsmedsaffär i närheten. August Emanuel gifte sig och fick två barn, Allan och en tre år äldre syster, Ebba. Modern (vars namn framgår varken av dagboken eller inklistrade klipp) avled redan 1881, fadern gifte om sig några år senare och kort därefter fick Allan och Ebba en halvsystem.

Familjen Holmström bodde i en lägenhet i anslutning till Kungliga Myntet på Hantverkaregatan. Nere vid Norr Mälarstrand rodde och seglade man på sommaren och åkte skridsko på vintern. Tillsammans med några kamrater bildade Allan 1888 Idrottsklubben i Stockholm, i senare tidningsklipp omnämnd som ”Sveriges första idrottssammanslutning”. Eftersom Allan vann 150-metersloppet i klubbmästerskapen i juni 1888 (på tiden 25 sekunder) utnämndes han till ”Sveriges förste segrare i fri idrott”. Med som grundare av Idrottsklubben var för övrigt grannpojken och vännen Carl Lejdström, senare framgångsrik operasångare.

Under tonåren gick Allan i skola på Norra Latinläroverket på Drottninggatan. Trots den för tiden höga utbildningsnivån var vägen till kontoret i Södertälje knappast spikrak. Under 1890-talet och början av 1900-talet provade han på en rad olika yrken. Först som biträde i faderns guldsmedsaffär, sedan som resande pälsförsäljare, skådespelare på Djurgårdsteatern, byggnadsarbetare, grovarbetare vid en stenkross och på juteväverifabrik och som badmästare vid Södertälje Kallbadhus. År 1910 fick han plats på Centrifugaktiebolaget i Södertälje och där stannade han till pensioneringen 1936.

Tidningsläsning

Dagstidningar och tidskrifter var en del av det dagliga livet på Hantverkaregatan. Titlar som nämns i dagboken från 1880-talet är *Aftonbladet*, *Dagens Nyheter*, *Stockholms Dagblad*, *Svenska Dagbladet*, *Figaro* och *Vikingen*. Förutom att läsa tidningar skapade Allan Holm-

ström under år 1888 en egen årskrönika i form av 8-sidiga vecko-tidningsnummer där han klistrade in bilder och skrev texter om svenska och utländska kungligheter, politiker, ämbetsmän, författare, vetenskapsmän och artister. Texterna var handskrivna och undertecknade med ”Allan”, men en jämförelse med tidningsoriginalen från samma år visar att flera av texterna var hämtade från tidningar som *Budkaflen* och *Idun* och avskrivna ord för ord.³⁹⁰ Holmström hade alltså en relativt stor bredd i sin läsning – och visade tidigt att han ville mer än att bara läsa.

Utöver tidningstitlarna innehåller dagboken också flera skildringar av hur tidningar lästes. Första gången det nämns är Holmström 10 år gammal: ”Denna dag fingo vi i tidningen läsa, att Alexander II af Ryssland blifvit skjuten” (14/3 1881). Av senare anteckningar framgår att tidningsläsningen var en del av morgnens rutiner: ”Läste i Dagens Nyheter på morg. att Furst Alexander af Bulgarien blifvit tillfångatagen af konspiratörer troligen ryssar” (23/8 1886). Också andra i hushållet hade för vana att läsa tidningen på morgonen – ibland till och med högt så att alla skulle få ta del av innehållet: ”På mrg. vaknade jag vid att [hembjälpen] Anna läste högt i Dag Nyh. att en revolution utbrutit i Brasilien” (18/11 1889). Men tidningen var inte bara en del av morgontimmarnas ritualer. Vissa tidningar kom på eftermiddagen eller kvällen och även dem tog Holmström del av. När Stockholmsvalet år 1888 fick avgöras i domstol – på grund av ”Ångköks-Olles” obetalda skatt – följde han utgången med spänning och ville ta del av beslutet så fort som möjligt: ”Jag var uppe hos Ernst Andersson en stund och pratade politik, tullpolitik förstås, medan jag väntade på Aftonbladet. Därefter gick jag till Floyds kryddbod, köpte ett Aftonblad och fick läsa resultatet” (24/1 1888).

Att läsningen var beroendeframkallande och att man blev tillfälligt tillfredsställd bara när man fått en tidning i handen framgår flera gånger. Eftersom Holmström var mycket sportintresserad var

idrottsreferaten ett särskilt eftertraktat material. I juli 1886 följde han de pågående roddtävlingarna i Köpenhamn: ”Hade ingen ro förrän jag fått Dag. Nyh. [i] Kryddboden kl. 8. Der stod att kapprodden inställts till följd av storm. / Träffade Nils o Karl på gården senare. De hade Sv. Dagbladet och der stod att resultatet var [...]” (26/7 1886.) Episoden tydliggör även att läsningen var något man hade gemensamt med andra. Man lånade tidningar av varandra och berättade för andra vad man läst om. Tidningarnas nyhetsförmedling gjordes på så sätt till en del av en muntlig nyhetsspridning. En intressant händelse som belyser detta är nyheten om Sundsvallsbranden i juni 1888. Ryktet om branden spred sig som en löpeld genom Stockholm. Som så många andra försökte Holmström omedelbart att få tag i en tidning: ”Vid 6-tiden gick jag förbi Aftonbladets expedition. Der utanför stod folk i kö för att få köpa tidningen och läsa om Sundsvallsbranden. Äfven jag gick dit och stod en god stund och väntade innan jag kunde få någon tidning. Sedan jag lyckligt och väl fått den for jag med en af lilla ångslupsbolagets båtar hem. Under vägen läste jag naturligtvis om den hemska branden.” Väl hemma visade det sig att Anna också köpt *Aftonbladet*. När fru Lindström som bodde granne fick höra om branden ville hon emellertid köpa en av tidningarna för fem öre, ”och så hade jag mina pengar igen” (25/6 1888).

Liksom årskrönikan från 1888 präglas dagboken av Holmströms intresse för celebriteter. Kring sekelskiftet 1900 bidrog porträtten i illustrerade tidningar, hemma-hos-reportage och intervjuer till att göra ansikten igenkända och namn ryktbara. Celebriteterna fångade både tidningarnas och läsarnas intresse. Personer som skymtar förbi i Holmströms anteckningar och klipp är kungar och statsmän, operastjärnor och idrottsmän, ballongfarare som kapten Rolla och ingenjör Andrée, personligheter som Dreyfus, Anders de Wahl och August Strindberg, boerkrigets generaler och så vidare – personer som förekom i tidningarnas spalter och porträttgallerier.³⁹¹ Också

händelser är flitigt omskrivna och inklistrade: idrottstävlingar och operaföreställningar, riksdagsval, bränder och andra olyckor, krig och väderlek. För en tidningsläsare som Holmström tillhörde dessa personer och händelser den egna vardagen. I dagboken blandas den stora världens händelser med det enskilda livets sysslor, ibland på ett närmast komiskt vis: ”Riksduman upplöst av zaren. Revolution!!! / Jag bjöd på 11-kaffe” (25/7 1906). Eller när familjens influensa samsas med krigsrapporterna 1914: ”Maja och Gustaf sjuka! Ha ont i halsen & kräkningar. / De allierade övergå till offensiven. Tyskarna draga sig tillbaka – påstås det” (8/9 1914). En vanlig dag 1910 fortlöper så här:

Henrik Morén den gamle velociped veteranen har å nyo segrat i ”Hjälmarens rundt”.

Solsken & mulen om hvartannat d.d. Mäst dock mulen.

Brådt å expeditionen på e.m. Stor order från Australien kom i dag!

Mina ”Nemofilida” blommar nu ymnigt. De äro utmärkt vackra.

Skatte Jakobsson har vunnit 10-kampen i Malmö i går!

En svensk har vunnit Marathonloppet i Christiania.

Kallt hela dagen. En liten regnskur på kvällen.

Regn på natten. (27/6 1910)

Andra gånger var nyhetshändelserna sådana att de berörde Holmström djupt. Processen mot Dreyfus var till exempel ingenting man bara läste om – det var en orättvisa som engagerade. Rättegången fick inte bara Émile Zola i Paris och Hjalmar Söderberg i Stockholm att fatta pennan. Också i Södertälje berördes man: ”Träffade Lundin som omtalade att *Dreyfus var dömd till 10 års fängelse!!!!!!*” (10/9 1899) Dagen därpå finns en inklistrad notis med rubriken ”Dreyfus dömd”, samt Holmströms egna anteckningar: ”Det var sannt!! *Dreyfus är ånyo dömd. Denna gång till 10 års fängelse inom Frankrike.* Uselt, Skamligt!”

Tyske kejsar Wilhelm inom sorgkanter i Allan Holmströms egentillverkade tidning Nornan. Foto: Nordiska museet.

Hans Flugold van Schwerin

bern, och detta är naturligt-
vis Badsikt tal för den
tyran, till öfverdrift gån-
de absolutismens förkäm-
par. Tyskne i Schwerin
har erhållit många utmär-

kelser b.a. har han kallats till
ledamot af geografiska sällska-
pet i London, och har blifvit
de förenade rikenas kansler
för Kungastaten.

Allan
D

NORNAN.

N° 11

Lördagen den 11 Mars.

1888

Kejsar Wilhelm

Särskilt efter att han flyttat till Södertälje blev den omvärldsbevakning som tidningarna stod för av stort värde. Under åren i Stockholm kunde han ta del av många stora händelser direkt som åskådare. Operaföreställningar och idrottsevenemang besökte han ofta, han stod bland folkmassorna när tyske kejsaren kom på statsbesök 1888, när kapten Rolla begravdes 1890 och någon gång besökte han även riksdagen för att lyssna på debatterna. I Södertälje hade han inte samma möjligheter att vara på plats när stora saker utspelade sig. Men genom sin tidningsläsning kunde han ändå leva mitt i ett nyhetsflöde och göra riks- och världsnyheterna till en del av sin vardag.

Under några år kring sekelskiftet var Holmström emellanåt utan fast arbete. Den ekonomiska situationen kan ha varit en anledning till att han flera gånger gick till Södertäljes läsestuga för att läsa tidningar i 1900-talets början. Men för den som ville klippa i tidningarna var det naturligtvis bäst att skaffa sig egna. Han prenumererade inte på några tidningar under dessa år utan köpte lösnummer. Oftast köpte han den billiga *Stockholms-Tidningen*, någon gång *Aftonbladet*, *Dagens Nyheter*, *Socialdemokraten* eller *Södertälje Tidning*. Att "gå efter tidningarna" (30/11 1906) blev en ritual i sig: "Lät raka mig & hämtade tidningarna på samma gång" (28/5 1910). Att besöka rakstugan och hämta tidningar blev till en vana som bestod under i varje fall 1910-talet. Ibland hämtade Holmström även tidningar till grannar och bekanta: "Var i sta'n på morg. Köpte Sthlms Tidningen åt mig & Lundin samt Dag Nyheter åt Ståhl" (1/11 1914). Längre fram tecknade han prenumeration. I dagboken har han flera gånger klistrat in kvitton för erlagd avgift. I januari 1945 betalade han exempelvis 10 kronor för en årsprenumeration av *Stockholms Läns & Södertälje Tidning*, och i februari samma år betalade han 4 kronor för en månadsprenumeration av *Stockholms-Tidningen*. Utöver de prenumererade tidningarna köpte han lösnummer av kvällstidningarna och någon gång *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet*.

Klipptekniker

Alla 491 dagböcker innehåller inklistrade tidningsklipp, men under andra halvan av 1890-talet blir de successivt fler, och i början av 1960-talet allt färre. Holmström var i regel mycket noga när han klistrade. Först skrev han sina egna anteckningar och därefter satte han klisters längs klippens ena sida och klistrade in dem mellan anteckningarna och i marginalerna så att hans egen text gick att läsa om man vek upp klippen. På så sätt kunde enskilda dagboks-sidor täckas av klipp i flera lager men anteckningarna ändå behållas läsbara.

Dagstidningen samlade skärvor av världens mångfald. Med saxen i hand gjorde Holmström ett urval utifrån sina personliga intressen, men eftersom ett av hans intressen var just att följa med i nyhetsrapporteringen har urklippen en stor bredd: kända personer av olika slag och dagsnyheter såsom olyckor och krig, politiska händelser, väderlek, idrott och opera. Precis som i tidningen står klippen om vitt skilda händelser sida vid sida i dagboken. Holmström var på många vis flanörens antites. Där den senare mötte informationsöverflödet med distans och nonchalans var Holmström en aktiv läsare som tog texter och vad de berättade om på största allvar. I de inklistrade dagboksklippen är det inte ovanligt att han strukit under merparten av alla textrader.

På uppslaget från 25 till 28 februari år 1900 finns tre korta notiser om konstakning och skridskolopp, en om en skidtävling, en bild på skådespelaren Anders de Wahl, en kortare recension av premiären på Strindbergs *Brott och brott*, och på baksidan av recensionen en påklistrad notis om att "General Cronje kapitulerar". Några sidor längre fram står ytterligare notiser om konstakning bredvid två väderleksrapporter, en recension av operan *Mefistofeles* och en rubrik om "Théâtre Français i lågor" (5-8/3 1900). Också när världshändelserna skapade krigsrubriker finns klipp av mer vardaglig karaktär representerade. När kriget bryter ut 1914 finns många

klipp om mobiliseringar och anfall, men även senaste nytt från Södertäljefronten: ”En jätte bland rädisor” (7/9 1914). Vanligtvis är det kortare tidningsbitar som klistras in i form av notiser, rubriker och små bilder. Också recensionerna är korta, premiären av *Mefistofeles* avhandlas exempelvis på 22 rader. Enstaka längre artiklar förekommer, men då har Holmström klistrat ihop texten till en enda lång spalt som han vikt så att den får plats i dagboken.

I de dagstidningar Holmström läste och klippte kring sekelskiftet 1900 var dagsnyheterna ofta i kortformat. Rubrikerna var vanligen etiketter som inte avslöjade mer än det övergripande ämnet som texterna handlade om, exempelvis ”Operan”, eller ”En läns-skidtävling”. För att klippet skulle få någon mening måste hela texten klippas ut, det var bara där det framgick vilken opera det gällde och vad resultatet blev i tävlingen. I början av seklet fick enskilda dagsnyheter – bland annat från sportens värld – successivt mer utrymme – hela och flera spalter, större och fler bilder, och rubriker över flera spalter som försökte fånga nyheternas kärna. Holmström klippte emellertid även fortsättningsvis mindre bitar som fick plats i dagboken. Istället för hela artiklar klistrade han i större utsträckning in rubriker eller ingresser. Om simstjärnan Arne Borg skrevs det spaltkilometer på 1920-talet, men Holmström klippte bara småbilder och rubriker, och mer behövdes sällan, för av dem framgick att ”Arne Borg sätter världsrekord./Två nya svenska rekord i Stadion” (21–22/8 1921).

När han bara fick plats med de större rubrikerna började han att kommentera och summera nyheterna lite mer utförligt i sina egna anteckningar. Under första världskrigets inledningsskede fick exempelvis kriget en egen rubrik varje dag, ”Från Världskriget”, där han sammanfattade dagens nyhetsskörd. En del saker krävde dessutom en kommentar: ”Sven Hedins närvaro i Tyska armén som Kejsar Wilhelms gäst! Va’ Fan ska’ den karlen för övrigt där att göra?” (26/9 1914) Att det snabbt blev ett stillastående skytte-

gravskrig noterade han också: ”Intet nytt från Västra fronten” (9/11 1914). Personliga kommentarer blev åter vanliga under det dramatiska 1930-talet. Holmström hade ingen förståelse för nazismen och såg hoten tidigt. ”Världen är upp & nervänd”, skrev han efter Hitlers valseger (6/3 1933) och 1938 konstaterade han att ”Hela Europa – utom Norden rent vansinnigt” (15/3 1938). Även sport-händelser skrev han mycket om, men här var det siffrorna som var viktiga. Vinterhalvårets tävlingar i skidor och skridsko och sommarhalvårets löpning och simning genererade sidvis med egenhändigt utformade tabeller under 1920- och 1930-talen.

Minnestekniker

Klippen i dagboken fungerade som minnen av det Holmström varit med om eller läst om. Men i vissa fall bidrog de också till att korrigera minnet i efterhand. Särskilt i dagböckerna från 1800-talet ser en del klipp ut att vara av långt senare datum. I mars år 1878 finns en inklistrad bild med bildtexten ”Gamla Operahuset” – men det var först efter att det nya Operahuset stod klart år 1898 som det gamla huset kunde beskrivas som det ”gamla”. På samma sätt undrar man varför en inklistrad bild år 1881 har bildtexten ”Populär bild 1881” om det inte är för att den är publicerad vid ett senare tillfälle. Att texten på baksidan av bilden föreställande ”Nybroviken 1888” innehåller årtalet 1902 betyder inte med nödvändighet att den är hämtad från framtiden, men det är ändå något man kan misstänka. Märkliga referenser till framtiden återkommer på baksidan av ett klipp om kejsar Wilhelms Stockholmsbesök i juli 1895. I baksidestexten nämns årtalen 1946 och 1947. Andra gånger ser tidningsfotografierna ut att ha lite för bra upplösning,

I Allan Holmströms dagbok stod skådespelare och skidåkare sida vid sida. Här ett uppslag från februari år 1900. Foto: Nordiska museet.

25

Var te
Skif
Ruhalt

varit ja

Mark

Ena

26

Nat

(271-30

229-17

(216-30

fr

i 2

Uic

En skappa 3

27. Söndag

107

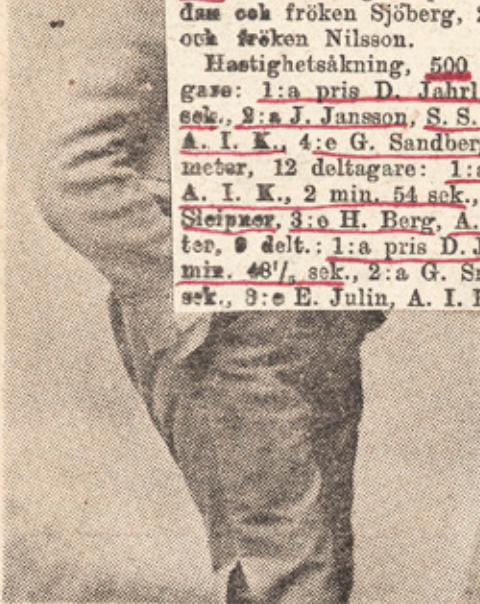
Sk

Klambning

men frisp

Konståkning, seniorer, 6 deltagare: 1:a pris, N. Lindström, Lunds skridskoklubb. 2:a J. Andréon, Upsala studenters gymnastikförening, 3:e H. Karlsson, Norrköping. 4:e H. Lindström, Stockholm. Juniorer, 8 deltagare: 1:a pris E. de Flon, Gefle. I. F., 2:a E. Hedemann-Gade, Lunds skridskoklubb, 3:e E. Viström, Stockholm. Damer, 3 delt.: 1:a pris frök. E. Sjöberg, 2:a fröken E. Montgomery, 3:e fröken P. Nilsson. Samåkning, 3 par: 1:a pris hr Soldan och fröken Sjöberg, 2:a hr Andersson och fröken Nilsson.

Hastighetsåkning, 500 meter, 13 deltagare: 1:a pris D. Jahrl, A. I. K., 54 1/2 sek., 2:a J. Jansson, S. S. K., 3:e H. Berg, A. I. K., 4:e G. Sandberg, Ö. S. K., 1.500 meter, 12 deltagare: 1:a pris D. Jahrl, A. I. K., 2 min. 54 sek., 2:a F. Sjöqvist, Sleipner, 3:e H. Berg, A. I. K., 5.000 meter, 9 delt.: 1:a pris D. Jahrl, A. I. K., 10 min. 48 1/2 sek., 2:a G. Smitt, 12 min. 6 3/4 sek., 3:e E. Julin, A. I. K., 12 min. 7 sek.

ANDERS DE WAHL i sin succésroll vid sekelskiftet: Lill-Klas i Geijerstams "Stor-Klas och Lill-Klas".

Stockholm på söndags ägde rum under de mest ogynnsamma omständigheter — under några timmar voro de täflande t. o. m. utsatta för regn.

Prislistan fick följande utseende:
1:a pris, greve E. von Rosens stora silfverpokal och silfvermedalj, frih. Gösta Åkerhielm, Stockholm, 10 tim. 50 1/2 m. 2:a pris, hr Gottfr. Berg, Stockholm, 11 tim. 12 m. 3:e pris, Alfr. Zweigbergk, Helsingfors, Finland, 11 tim. 21 m. Bronsmedalj tilldelades hr Nils Sundstedt, Stockholm.

050-8-

2-231-179

sportseger

En skridskor h Berlin eröfrade i Davos blif tillig, har i dagarna underrättat i London be

Upsala—

En länskidtävling, anordnad af Gefleborgs länsförbund, ägde rum i lördags å sträckan Ljusdal—Hudiksvall med start från Ljusdal kl. 7 f. m. Prisutdelningen gaf följande resultat:

1. Hudiksvalla damers hederspris, silfvermedalj och silfverpokal E. Wiklund, Gefle, 6 t. 38 min. 13 sek.; 2. Silfverpokal och silfvermedalj R. Carrick, Gefle, 6 t. 53 m. 10 sek.; 3. Silfverpokal och silfvermedalj samt Hudiksvalls stads pris, en större silfverpokal till den bäste helsingingen, G. Sköld, Söderhamn, 7 t. 1 m. 14 sek.; 4. Silfverpokal och silfvermedalj E. Hagström, Gefle, 7 t. 7 m. 38 sek.; 5. Silfverpokal och bronsmedalj G. Stering, 7 t. 36 m. 49 sek.; 6. Silfverpokal och bronsmedalj J. Andersson, Söderhamn, 7 t. 40 m. 16 sek.; 7. Bronsmedalj O. Westerlund, Hudiksvall, 8 t. 22 m. 52 sek.; 8. Bronsmedalj C. Stenberg, Hudiksvall, 8 t. 41 m. 17 sek.; 9. Bronsmedalj C. Strandlund, 8 t. 48 m. 14 sek.; 10. Bronsmedalj Fergh, Hudiksvall, 9 t. 26 m. 22 sek.

Utom täflan deltog två lappar, Lars Mattsson och Nils Andersson från Jämtland med tider resp. 7 t. 46 m. 18 sek. och 8 t. 27 m. 43 sek.

sådan vi sågo den i går, af en öj blott beklämmande, men djupt gripande verkan.

Af utförandet har teatern all heder. Bäst var kanske fru Lindberg som Henriette, den olycksbringande kvinna, under hvars bann den unge författaren råkat — hennes spel var ett beundransvärdt prof på fin och själfull konst. Men äfven hr Palme, Maurice, gaf tydligen denna afton det bästa han förmådde. Nämnas böra äfven fru Holmlund samt hrr Skånberg och Hansson.

Aftonen blef en stor succés för hr Strindberg, hvars namn ropades, men som förklarades ej befinna sig på teatern.

Strindberg-premiären bevistades af kongen.

i går.

de många af lå den framott och brott, intressantaste

rgskt, så till . De Strindberg författarens tundom fram känner hela dramaturgens tid konstnär-

ina psykologi ovilkorligen skrivit för ande, att det

uppförande. rfattaren med arbete — är,

lindberg

(205-177)

allt

skrid?

lindberg

2 i p m

!!!!!!!

lindberg

(201 3

Me

(o) B

rubrikerna är lite för moderna och på baksidorna syns annonser för ett klädmode som blev populärt först femtio år senare.

I ett fall har jag kunnat spåra ett klipp direkt till ursprungsspalten. Att Eldkvarns brand 1878 skulle komma att bli ett bevingat uttryck kunde man inte veta 1878. Den som levte i Stockholm det året ville nog i efterhand gärna minnas branden, att man varit med ”när Eldkvarn brann”. Holmström skriver i dagboken att han ”i dag på aftonen” var nere hos familjen Lejdström och spelade Svarte Petter när tant Lejdström kom in och berättade vad som hänt. Tillsammans såg de branden genom fönstret, ”Hela himlen ett enda eldhav!” (31/10 1878) Till beskrivningen finns några inklistrade tidningsklipp – en tecknad bild av branden och rubriken ”Kung Oscar följde brandcorpsens tappra kamp”. På baksidan av bilden syns delar av en rubrik, ”en på Schipper St”, samt författarnamnet Rudolf Värnlund. Novellen ”Galningen på Schipper Straat” publicerades i *Stockholms-Tidningen* den 28 oktober 1928. På baksidan finns en artikel om Eldkvarns brand med ovannämnda teckning. En 57-årig Holmström har här kompletterat vad han missade som 7-åring.

Också hans egna anteckningar om branden 1878 tycks besynnerligt moderna. Har en 7-åring verkligen så vacker handstil? Och varför skrivs Eldkvarn med k istället för q som var det brukliga 1878? Senare dagböcker visar att även en del av de egna anteckningarna skrevs långt senare. När Holmström berättar om händelser sommaren 1881 inflikar han att han ”nu”, ”den 24 januari 1891”, inte kan minnas allt i detalj. Och den 11 februari år 1900 skriver han vidare: ”Satt på qvällen uppe och noterade i mina gamla dagböcker från 1888 & 1890.”

Exakt när han började skriva dagbok dag för dag är svårt att veta. De första volymerna beskriver i kortfattad form händelser som är lätta att minnas och skriva om i efterhand: födelsedagar, dödsfall, benbrott, första besöket på Operan, Eldkvarns brand och så vidare. Under 1880-talet blir anteckningarna successivt mer detaljerade.

Att det var mulet väder hela dagen den 29 december 1887 är troligtvis ingenting man kommer på flera år efteråt. Enstaka klipp i 1880-talets dagböcker förefaller också att vara hämtade från tidningar samma dag eller dagen efter de är inklistrade. En liten notis om skridskokungen Harald Hagens seger i tävlingen i Christiania den 4 mars 1888 är inklistrad i dagboken samma datum och förmodligen publicerad någon dag senare. Helt säkert kan man emellertid bara vara om man söker upp tidningen där texten publicerats, och detta är ofta mödosamt eftersom Holmström aldrig anger källan. Även om dagboken innehåller tusentals klipp om vad som hänt i världen dag för dag bör den inte betraktas som en autentisk kvarleva av skeendet dag för dag. Klippboken återger vad dess skapare valt att minnas, och minnen han önskat att han haft.

Dagstidningen väljer och föreskriver vad som är värt att minnas av gårdagen. Utifrån detta material valde Holmström vad han ville minnas för framtiden. Och när tidningarna publicerade bilder och texter om händelser långt tillbaka i tiden skapade detta möjligheter för Holmström att rekonstruera sina egna minnen, och att tillfoga minnen av något som han själv kanske inte alls hade något minne av. Klippen gav dessa minnen en påtaglig form – i svart på vitt visades vad som en gång hänt, och vad man *borde* minnas. I dagboken ordnades texter och bilder kronologiskt efter de händelser och personer de berörde, men denna kronologi överensstämmer inte nödvändigtvis med tidningarnas publicering. I dagboken placeras klippen i ett nytt medium där de får en ny samtidighet.³⁹² Klipp från olika tider står sida vid sida som delar av Holmströms personliga minne. Tidningarna bidrog till att skapa ett kollektivt historiskt minne som i klippdagboken blev till något personligt.

Nya medier, nya vanor

Även om Holmström aldrig slutade att skriva om sin tidningsläsning var det från 1910- och 1920-talen i större utsträckning andra typer

av mediekonsumtion som han skildrade i sin dagbok. Lika spännande som tidningen var för 17-åringen 1888 var filmen för 38-åringen 1910: "Ohejdadt roligt" (1/1 1910). Holmströms filmintresse tog emellertid verklig fart först 1914. Detta år gick han på biograf flera gånger i veckan, och skrev utförligt om vad han såg, vilka filmer som varit bra och hur publiken reagerat. Den svenska filmen *Ingeborg Holm* såg han hela fem gånger, först den 17 februari: "Ett vådligt närsvakande drama. Absolut utsåldt hus. Hela salongen i tårar."

I dagboken infogade han biobiljetter, programblad, bilder på skådespelare och recensioner – en av dem skriven av honom själv. För *Södertälje Södertörnsposten* recenserade Holmström *Dömen icke*, "en av de i dramatisk hänseende utmärktaste filmer, som någonsin inspelats" (2/12 1914). Nästan inga filmer fick dålig kritik av Holmström, det mesta var gripande och strålande. Av inklistrade program att döma innefattade flera visningar också nyhetsfilm – bland annat från kriget – men det var spelfilmerna han uppehöll sig vid i kommentarerna. De följande åren såg han fortsatt mycket film. Filmer som idag kallas "stumfilmer" gick man och såg – och hörde! – inte minst för musikens skull. Holmström som varit musikintresserad sedan sin ungdom i Stockholm fick nu en ny möjlighet att höra orkestermusik så ofta han ville. Under 1920-talet minskade hans biografbesök successivt och som pensionär såg han mycket sällan några filmer. Men när *Caruso* visades 1952 måste han naturligtvis gå: "Jag har aldrig förr hört en så bedårande film" (6/3 1952).

När biografbesöken blev färre var det istället radion som lockade. Den 18 september 1928 satte familjen upp en radioantenn och redan samma dag fick de höra "farbror Sven". Nästan varje dag finns anteckningar om vad man lyssnade på, exempelvis operainspelningar med bland andra den stora idolen från ungdomen, Arvid Ödmann: "En högtidsstund av allra högsta rang, då alla sedan länge äro döda" (29/9 1928). De första åren med radio tycks man ha lyssnat på i stort sett allt som sändes – tennislandskamper, "Prat

om mat", julottan: "Vi lågo i sängen Anne Marie & jag och hörde Julottan i Jakobs kyrka" (25/12 1928). Med radio behövde man inte längre kliva ur sängen för att ta del av mer eller mindre avlägsna händelser i samma stund som de inträffade. Radion var också något som "vi" lyssnade på. Tidningarna diskuterade Holmström ofta med andra, men det var med något undantag "jag" som läste dem. Radion var precis som filmen något man konsumerade i grupp. Under 1930-talet hörde man bland andra Hitler, Chamberlain, Jussi Björling, Anders de Wahl och Sven Jerring: "Sedan Anders de Wahl slutat kl 0.02 önskade oss Sven Jerring gott nytt år allesammans", skriver han nyårsdagen 1938.

Sedan sin ungdoms dagar hade Holmström gjort tidningarnas personligheter till en del av den egna bekantskapskretsen. Bismarck, tyske kronprins Friedrich och Jenny Lind blev en del av vardagen för en tidningsläsare, och Holmström fyllde sida upp och sida ner med deras biografier i sin årskrönika från 1888. På 1930- och 1940-talen var det radions röster som på motsvarande sätt blev en del av familjelivet. Sven Jerring var hemma hos Holmström i stort sett dagligen, och i dagboken uppmärksammas till och med hans födelsedag: "Hela Sveriges 'Farbror Sven' fyller i dag 50 år!!" (8/12 1945) Efter OS-sändningarna från London 1948 skriver han: "Jerring alldeles unik[...] Världens bästa radioman!!!" (6/8 1948)

Holmström skaffade aldrig någon tv, men skriver emellanåt om program han sett hos bekanta, "Vådligt intressant" (14/6 1958). Av programmen är det framförallt "Kvitt eller Dubbelt" som kommenteras, och i dagboken finns bland annat klipp om Håkan "Lillpåven" Josephson som vann 10 000 kronor sommaren 1958. Han hann emellertid inte utveckla samma relation till tv som till tidningen, filmen och radion. Det tycks framförallt ha varit genom tidningarnas rapportering som Holmström tog del av det nya mediet.

Radions nyheter erbjöd ett komplement till tidningen, men klippen var minst lika många under radiotiden som tidigare. Opera

gjorde sig inte lika bra i tidningen, men om man ville spara händelser på det sätt som Holmström gjorde var tidningen överlägsen – radions vågor gick inte att klippa ut och klistra in.

Att vinna överblick över tillvarons virrvarr

Klippdagböckerna utgör i flera fall rekonstruktioner där klipp och minnen lagrats på varandra utan att man säkert kan veta vad som tillfogats när. Ändå visar de hur en enskild människa kunde leva med i det offentliga livet genom att göra det till en del av det privata. I en födelsedagsintervju i lokaltidningen inför Holmströms 75-årsdag 1946 skrevs att han ”hör till dem som alltid strävar efter att vinna en överblick över tillvarons virrvarr”. Under en tid när pressen uppfattades som det ledande nyhetsmediet var det klipp från tidningen man samlade på om man ville skaffa sig överblick. För Holmström hade ”bönens rytm” ersatts av tidningsutgivningens rytm, och att klistra in klipp i dagboken blev ett sätt att föra samman och minnas det som tidningarna hackat upp i periodiskt utgivna utsnitt.

Holmströms stora intresse för såväl idrott som opera, storpolitik och lokala eldsvådor kan tyckas lite udda. Men detta var intressen som tidens tidningar snarast förutsatte. Och var man inte intresserad redan från början kunde man bli. Tidningarna skapade allätare av information och gjorde att en skolpojke i Stockholm och en kontorist i Södertälje både kunde och ville följa med sin tid och att de blev engagerade av vad som tilldrog sig på andra platser. När tidningarna etablerats som massspridda nyhetsorgan blev det viktigt att läsa dem och att hålla sig informerad – om det så gällde Södertäljes största rädisa.

Ändå var det inte riktigt allt som intresserade Holmström. Förutom recensioner av film och opera innehåller de 491 dagböckerna inte en enda kulturartikel och inte en enda ledare, inte heller några kommentarer om sådant material. 1900-talets första halva beskrivs

"Levande uppslagsverk" i Södertälje
485 dagböcker sedan 1877
högklassig nutidshistoria

Vill Ni veta vad som hände den 22 april 1917? Eller kanske vad som gavs på Öppen i november 1887? Det är bara att slå en signal till Allan Holmströms i Södertälje. Han har gjort dagbok varje dag sedan 1877 och i hans villa vid Balderavägen i Blomhacks Finnar nu 485 böcker egenhändigt redigerad historik — rikt illustrerad med tidningsklipp och fotografier. Det är därför ingen tillfällighet att Allan Holmström, 69 år den 24 februari, av många betraktas som en levande uppslagsbok och ofta anlitas när det gäller att få fram exakta data kring en händelse.

— Jag har försökt sluta med dagböckerna nu på äldre dagar, men det går inte, säger Allan Holmström. Varje dag tar jag tio minuter vid skribentens bord och skriver i dem. Allt som väcker intresset lag jag ju: värder, dagshändelser, sport, musik, sport och så lite lite hemliga brev.

På sidan 47 i första dagboken — från 1877 — finns en bild av Stockholms första apotek, som kändes rulla på. Tillsammans och sådana saker var inte påskilda på den tiden. På Öppen gick Gustav med Axel Olsson som Tim och såvika stället Gustaf Thorsell som Curran. Curran följde han som vilken lille pojke: blev både från till våra dagar. Just nu går spran med Kivstas Delfart och det brukades i korvfabriken.

— Jag tänker Curran (Curran) riktar sig, säger Allan Holmström, och jag har sett den stället.

Vårdingebo död av fallande träd

Idagige lantbrukaren Karl Oskar Johansson, Björkbygdens gård, Vårdinge, Stockholms län, meddelade på måndagen. Han kom med ett fallande träd och ligger på sjuksjukhuset i Södertälje.

Johansson, som är anställd på Björkbygdens gård, var tillsammans med två arbetskamrater ute på skogsarbetet på gården tillhörig skogsområdet i Vårdinge. Övervakningen tillfälligt när Johansson såg ett stort träd som stod i ett annat träd och Johansson gick till träd och såg att det var så. Det stora trädet kom att falla och slog rakt över Johansson. Övervakningskamraterna av Johansson trä

Stygg och prydligt står dagböckerna i sina hyllor, strödda i ordning från 1877-1946. Alla finns emellertid inte på bilden utan. Allan Holmström har även skrivit en guidebok med dagböcker.

Scouting i Tälje ju med aktiverad ve

”Stygg och prydligt står dagböckerna i sina hyllor”. Intervjuad i lokaltidningen 1960 förklarade Allan Holmström att han hade svårt att sluta med sina dagliga ordningsrutiner. Samlandet och räknandet hade blivit ett sätt att leva. *Stockholms Läns & Södertälje Tidning* 3/2 1960.

ofta slentrianmässigt som partipressens tid. Beskrivningen är möjligen korrekt om man ser till tidningsföretagens ledande redaktörer och ägare. Ur läsarens perspektiv kan det emellertid se annorlunda ut. Holmström läste tidningen för de snabba nyheternas skull, inte för partipolitik eller opinionsbildning. Det är just detta som gör klippböckerna till intressanta presshistoriska källor: ”As they scissored in and scissored out, amassing and excluding, scrapbook makers imposed their own will on what they read. They created a version of the newspaper that preserved only what they considered worth preserving, and organized that material within their own structure of arrangements and juxtaposition.”³⁹³ Det var i mötet

med läsarna som tidningarna fick betydelse och ytterligare studier om vad de faktiskt tog del av kan bidra till en mer nyanserad historieskrivning om pressens betydelse.

Allan Holmströms dagbok visar vad det kunde innebära att leva med tidningar som en självklar del av vardagen. I klippdagboken infogades offentliga angelägenheter i ett privat sammanhang. Vad som hade producerats och spridits i massupplaga omvandlades här till något unikt och högs personligt. Senaste nytt blev i de många dagböckerna en del av ett privat minnesarkiv. Och vad som annars hade gått förlorat och slängts bevarades här för eftervärlden. Med saxen som skrivverktyg blev tidningsläsaren skribent.

Om Holmström uppfattas som en excentriker med ett samlande utöver de vanliga ska vi i nästa kapitel bekanta oss med ett antal läsare som kan förefalla mindre maniska: kvinnor som samlade matrecept. För den som hade hand om matlagningen decennierna kring sekelskiftet 1900 blev tidningarnas rådgivningsspalter en god hjälp som bidrog till att utvidga receptrepertoaren. Liksom Holmströms klippdagböcker präglas kvinnornas receptsamlingar emellertid av en aktiv och kreativ läsart. I receptböckerna samlades texter som blev till mat i köket, men om rätterna inte smakade gick läsarna in och ändrade i texterna.

Sill i papper: Mat och medier i privata receptsamlingar

I många kokboksrecept anges att sillen ska packas in i skrivpapper.³⁹⁴ I det recept som gått i arv i min familj används istället tidningspapper. Så här gör man: Skölj och fläk en salt sill. Ta bort alla ben. Lägg varje halva i ett väl smörat papper och vik till ett paket. Lägg paketet i en dagstidning och vik väl. Stek sillen på glöden i en spis eller värmepanna. När tidningen förkolnat och smörpapperet blivit gulbrunt är sillen klar. Servera med kokt potatis.

Det hör sannolikt till ovanligheterna att mediet görs till en del av matlagningen på detta mycket direkta sätt. Icke desto mindre har mat och medier ofta varit tätt sammankopplade på ett sätt som ömsesidigt format de sociala protokollen. Morgontidningen har för många varit en viktig del av frukosten, bananen marknadsfördes under 1930-talet som lämplig radiomat, och idag är fredagsmys ofta synonymt med chips och tv. Mat och medier har varit en del av vardagssysslor som ofta är svåra att få syn på i efterhand, men följer man spåren av dem kan de ibland synliggöra varandra. Vanligt är att de beskrivs och uppfattas på ett snarligt sätt och inte sällan i relation till varandra. Kring både mat och medier finns starka åsikter om vad som är bra och dåligt, hälsosamt och skadligt. Medievanor precis som matvanor kan båda bli till ovanor, man kan läsa för mycket och titta på fel program, på samma sätt som man kan

äta för mycket eller på fel sätt. I båda fallen kan man tala om en hunger eller ett sug som måste tillfredsställas.³⁹⁵ Varor som socker och kaffe blev vardagsmat ungefär samtidigt som tidningar blev vardagsläsning. Att det fanns likheter dem emellan var uppenbart i varje fall för presshistorikern Emil Key 1883:

Produkter finnas om hvilka det råder en mycket skiljaktig uppfattning. Af den ene anses de för njutningsmedel och lyxartiklar, af en annan betraktas de såsom lefnadsbehof och nödvändighetsvaror. Dylika produkter äro kaffe, socker, brännvin och tobak – böcker och tidningar.³⁹⁶

Matlagning och medieanvändning utgör operationer som båda kan vara bitvis oförutsägbara. Hur rätterna ska lagas och texterna läsas kan föreskrivas av kostexperter och författare, men resultatet av dessa sysslor är samtidigt något eget och unikt, beroende av tycke och smak, vilka referenser och ingredienser man har tillgång till och vad som händer i stunden. Det behöver inte röra sig om medvetet oppositionella läsarter eller en vilja att uppfinna helt nya maträtter. Det räcker med att konstatera att kommunikation sällan fungerar som en enkel meningsöverföring och att maträtterna inte alltid blir som man har tänkt sig: ”communication is a *cuisine of gestures and words*, of ideas and information, with its recipes and its subtleties, its auxiliary instruments and its neighboring effects, its distortions and its failures”.³⁹⁷ Varje maträtt, liksom varje läsning, är alltid en *mashup*.

Skrivna matrecept är en textgenre som utgör en tacksam utgångspunkt för en studie av vardaglig mediehantering. Receptet föreskriver och fixerar ett visst tillvägagångssätt, men är också lätt att modifiera. Det trycks och sprids i tidningar och böcker, men kan samtidigt lyftas ur sin publiceringskontext, cirkulera bland nya publikationer och göras till en del av nya sammanhang. Från 1800-talets slut och framåt har många tidningar och tidskrifter ägnat stort utrymme åt matrecept och andra hushållstips. Av tidningarna fram-

går hur matmodet har växlat och vad som har varit värt att publicera. Andra textsamlingar har istället registrerat vad läsarna har ansett värt att spara på. Efter publiceringen kunde recepten nämligen få ett förlängt liv genom att infogas i hemgjorda receptsamlingar och klippböcker. Sådana böcker, majoriteten sammanställda av kvinnor, utgör ett hopkok av klippta och avskrivna tidningsrecept och recept från grannar och släktingar. Ofta är de samlade under flera decennier, och inte sällan har de gått i arv från en generation till en annan. Där Allan Holmströms klippdagböcker samlade händelser och minnen registrerade receptsamlingarna texter som kunde användas och omsättas i vardaglig praktik.

I detta kapitel undersöks med de privata samlingarna som utgångspunkt hur tidningarnas matmaterial användes och fick betydelse i relation till matlagningen under 1800-talets slut och 1900-talets första halva. Det är inte i första hand recepten i sig, ingredienserna och den språkliga utformningen, som intresserar mig, utan hur receptsamlingarna refererar till medier och människor utanför böckernas pärmar. Vad har de kvinnliga tidningsläsarna förtecknat i sina receptsamlingar? Hur förhåller sig tidningarnas recept till recepten som förmedlats av familj och bekanta? Hur har tidningarna och recepten omvandlats i husmödrarnas händer? Kort sagt: hur fungerade den mediehantering som den moderna matlagningen förutsatte?

Något som förenar tidnings- och livsmedelskonsumtion genom historien är att både läsare och matlagare vanligtvis är anonyma för oss idag. Kända läsare liksom kända kockar har existerat, men de allra flesta har lämnat få eller inga spår efter sig.³⁹⁸ De privata receptsamlingarna är emellertid ett material där vardaglig mediehantering och matlagning möts och synliggörs. Kapitlet undersöker några av de omkring 200 privata receptsamlingar från södra Sverige som finns bevarade på Folklivsarkivet i Lund.³⁹⁹ I många fall går det att få fram namnet på den som ligger bakom en viss samling,

men det är inte de uppburna kockarna vi möter. Bland de läsare som klippt ut och förtecknat recepten hittar vi sjuksköterskan och prästfrun, cigarmakardottern och adelsfrun, hembiträdet och bondhustrun. Någon samling är från 1800-talets första halva, några från 1900-talets andra halva, men de flesta härstammar från 1800-talets slut fram till 1900-talets mitt. Kvinnornas egenhändigt sammanställda böcker samlar tusentals matrecept från tidningar, släkt och vänner. Samlingarna belyser hur maten blev en del av tidningarna och hur tidningarna blev en del av vardagen.

Inledningsvis beskrivs hur praktiska råd för hem och hushåll blev en viktig innehållskategori i tidningar och tidskrifter i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Därefter presenteras de hemgjorda receptsamlingarnas genredrag och materiella beståndsdelar. I tre följande avsnitt undersöks hur recepten spreds i sociala och mediala nätverk. Avslutningsvis beskrivs hur den moderna matlagningen successivt blev beroende av den receptförmedling som tidningarna möjliggjorde, samtidigt som receptböckerna ofta vittnar om kreativa *hacks* och att recepten kunde modifieras av dem som omvandlade text till mat i köket.

Matmedierna decennierna kring 1900

Även om intresset i detta sammanhang är riktat mot medierna är det viktigt att komma ihåg att det i slutet av 1800- och början av 1900-talet var mycket annat som påverkade matvanorna. Att många människor flyttade in till städerna, att det startades hushållsskolor, att det kom nya kökstekniker och förbättrade metoder för att lagra och transportera livsmedel hör till det som påverkade vad som tillagades och hur.⁴⁰⁰ Tidningspressens och andra receptmediers spridning kan emellertid ses som en del av denna förändringsprocess. I tidningarna annonserade man om och diskuterade nya varor och nya köksredskap och i tidningarnas receptspalter beskrevs hur nya rätter skulle tillagas.⁴⁰¹ Utgivna kokböcker har

också haft stor spridning – *Hemmets kokbok* som gavs ut första gången 1903 kom ut i sin 52:a upplaga 2002. En jämförelse av olika upplagor synliggör att recepten förändrats med introduktionen av nya tillagningsmetoder, ingredienser och influenser – samtidigt som recepten bidragit till att lansera nyheter.⁴⁰²

Tidigare receptforskning undersöker till stor del utgivna kokböcker och hur maträtter, ingredienser och språklig utformning representerar kön och husarbete, det nationella och det exotiska.⁴⁰³ Det finns flera likheter mellan de utgivna böckerna och de privata samlingarna, men de privata bär på ett annat sätt spår av de kvinnor som en gång skapat och använt dem. I de privata samlingarna framträder kvinnorna på samma gång som matlagare och husmödrar, författare och läsare. Utgivna kokböcker föreskriver hur maten ska lagas och hur hemmet ska skötas, vad som är rätt och fel och skadligt och nyttigt. I de privata receptböckerna är det i viss mening kvinnorna själva som skapar dessa regler – de lånar från muntliga och skriftliga källor, men lägger också till och modifierar. I forskningen om privata receptböcker har man bland annat uppmärksammat hur recept förmedlats i sociala och mediala nätverk. Vid sidan om recepten finns ofta hänvisningar till familj och vänner som synliggör att maten alltid varit en del av sociala relationer. Referenserna visar emellertid också att recepten många gånger hämtats från tidningar.⁴⁰⁴

I slutet av 1800-talet och i 1900-talets början växte det fram en rik flora av tidskrifter som riktade sig till kvinnan och familjen. Tidskrifterna med hus och hem i titlarna var bland annat *Idun: Praktisk veckotidning för kvinnan och hemmet*, *Hemtrefnad*, *Hemmet*, *Hemmets Allehanda*, *Hemmets Journal*, *Hemmets Veckotidning*, *Hemvännern*, *Vårt Hem* och *Husmodern*. Flera av dem fokuserade på hemarbetets praktiska frågor. Till dessa tidskrifter hörde även *Allers*.⁴⁰⁵ Att hemarbetande kvinnor var en viktig målgrupp framgår också av förekomsten av hushållsspalter i vanliga dagstidningar. Den

mycket spridda *Skånska Dagbladet* började ge ut sin söndagsbilaga ”Hemmet” så tidigt som 1895. *Sydsvenska Dagbladet* innehöll enstaka matrecept redan i början av 1900-talet men inrättade ”Hemmets sida” först 1922. Då hade fasta matavdelningar etablerats i de flesta stora tidningar, i exempelvis *Aftonbladet* hette de ”Från hemmets och kvinnans värld” och ”Husmoderns minneslista”. Delar av matmaterialet i tidningar och tidskrifter var författade av tongivande skolkökslärarinnor som ville propagera för sparsamhet och skötsamhet, näringsriktig kost och hygien. Tidningar och tidskrifter sågs uppenbarligen som viktiga kanaler för att nå ut till landets husmödrar.⁴⁰⁶

Mellan 1885 och 1945 ökade den totala svenska dagstidningsupplagan från omkring en halv miljon exemplar till 3 miljoner.⁴⁰⁷ *Idun* spreds 1909 i 50 000 exemplar och *Allers* i närmare 400 000 år 1925.⁴⁰⁸ Under 1930- och 1940-talen hade tidskrifter som *Hemmets Journal*, *Hemmets Veckotidning* och *Husmodern* upplagor på mellan 100 000 och 400 000 exemplar.⁴⁰⁹ Antalet läsare var emellertid många fler. Tidningar kunde läsas och delas av familj och bekanta, och avskrivna eller urklippa kunde delar av tidningarna läsas också av kommande generationer.

Att samla på mat

På en receptsamling daterad 1941 har skaparen på förstasidan skrivit: ”Enda upplagan!”⁴¹⁰ De receptsamlingar som ligger till grund för denna undersökning är alla unika skapelser, samtidigt är de relativt lika varandra. I en enkel skrivbok från 1900-talets början är sidorna fulltecknade med recept på havrebröd, sillkotleter och pepparkakor, sammanlagt omkring 170 stycken. Ett inklistrat tidningsklipp berättar hur man tillreder ”Fiskfärsbullar (Enklare)”. I en nästan likadan skrivbok har någon samlat ett par hundra handskrivna och urklippa recept från 1970-talet. Även här finns sillrecept och pepparkakor, men också nymodigheter som tv-tallrik

och ananasbakelser.⁴¹¹ Det har gått sjuttio år, men formen är sig ändå lik. I samlingarna registreras både matmodets växlingar och de anrättningar som håller ställningarna under ett helt sekel. De amerikanska och engelska receptsamlingar som Janet Theophano undersöker i *Eat my words* (2002) är ofta en blandning av receptböcker och dagböcker. De sydsvenska samlingar som jag undersökt är mer renodlade receptböcker, även om vissa veckomatsedlar påminner om dagboksformen.

Att man tager vad man haver gällde inte bara receptens ingredienser utan även de böcker som de samlades i. Flera av dem har från början varit kassaböcker, på en av dem är ”Kontra-Bok” överstruket och ersatt med ”Beskrifning på kakor”. En annan bok med etiketten ”Matematiska uppgifter” har fyllts med Berlinerbröd och Jockeymössor.⁴¹² Att gamla böcker fick ett nytt innehåll är ett tecken på sparsamhet och kan även tolkas som att kvinnorna fick hålla till godo med det som männen inte längre hade användning för.⁴¹³ Många samlingar tycks ha använts under flera decennier. De första recepten är skrivna med en flickas prydliga handstil och de sista med åldringens darrande hand. Ibland är handstilen en helt annan, kanske för att ett recept har nedtecknats av en väninna, eller för att nästa generation har tagit vid. Också tidningsklippens utformning vittnar om tidens gång. I en samling finns några sidor om kakkak ur 1920-talets grafiskt sparsmakade *Allers* instuckna. Längre fram är sidorna om fläskfilé och lövbiff rivna ur 1970-talets färgglada veckotidningar.⁴¹⁴

Fläckiga sidor och sönderbläddrade ryggar antyder att receptsamlingarna verkligen har använts. Omsorgsfullt nedskrivna och inklistrade recept, inte sällan indexerade med hjälp av ett egenhändigt utformat register, vittnar om att böckernas ägare har lagt ner mycket tid på dem, att samlingarna har varit viktiga. Instuckna mellan sidorna om puddingar och inläggningar kan man ibland hitta dokument som visar att häftena inte bara samlade matrecept

Glackringlor (allers)

2 1/2 gr. mjöl 1/6 dl. grädde, 160 gr. smör
 Af mjölet och grädden göres en smidig deg. Det
 väl tvättade smöret inarbetas med knävel på sam-
 ma sätt som till smördeg. Degen utskafas tunn
 och dräf skäres med baksporre 1 cm. breda strimmar
 som hänglägges till kringlor. Dessa penslas med
 äggvita, doppas i pärlsocker och graddas i varm
 ugn.

Klenetter (meummas)

10 äggulor och 10 lot socker röres till-
 hops med en fräsch, hvarefter det rifna skallet
 af en citron röres. Hvatemjöl ätt det blir
 en lös deg. Klaffas ut till en slantig tycklek
 och skäras 2 fingerbredda remsor 4 tum
 långa, som skäras i kanterna. Kokas i smör
 eller smult.

Klenetter (allers)

8 äggulor, 4 äggvitor, 1 kg strösocker
 1 dl. tyck grädde, 106 gr. smör, 3-4 kg hvatemjöl
 Äggulor och vitor röres tillsammans med sockret
 en stund. Derpå tillätas grädden jämte en del
 af det rikstade mjölet. Det skirade smöret röres
 och på mycket mjöl inarbetas ätt degen håller
 ihop, men ej blir för fast. Den får hvila i
 1 à 2 tim. på kall ställe, utskafas derpå tunn
 och sporras uti smorda rutor. De kokas i ugn-
 gata i het flättyr (helst gjäflad).

Vörtbröd (allers)

6 lit. vört 1/2 lit. god mjölk, 12 öre jäst 1/2 lit
 sirup, 2 match. brönsat fenhol, 5 match. finhackat
 pomerauechal 1/2 kg. Hvatemjöl, 5 à 4 kg. rågmjöl.

utan viktiga papper överhuvudtaget. I ett häfte finns vigselbeviset
 för Oscar August Fors och Elisabeth Matilda Andersson, daterat
 1918. I ett annat finns vykortet från Rättvik adresserat till fiskardot-
 tern i Ystad 1927.⁴¹⁵ Kanske var receptsamlingen den enda skrivbok
 de ägde och i den samlades alla papper som skulle sparas för fram-
 tiden. Samlingarnas mångsidighet framgår också av att många
 anteckningar och klipp inte utgörs av matrecept utan anvisningar
 av ett annat slag. I en samling från 1800-talets mitt beskrivs hur
 man behandlar skabb på hästar, i en annan finns klipp från 1800-
 talets slut om hur man får bort oljefläckar från golv. I en samling
 från 1970-talet är det istället bantningstips som klistras in.⁴¹⁶ Bred-
 den hade de privata samlingarna gemensamt med många utgivna
 kokböcker. Också dessa kunde innehålla rengöringstips, huskurer
 och till och med anvisningar om barnuppfostran – ”rådgivningen
 gäller hela livet”, sammanfattar Karin Mårdsjö.⁴¹⁷

Försöken att bevara och samla fick förnyad aktualitet med eter-
 mediernas etablering. Radio- och tv-program kunde inte bevaras i
 sig själva, men genom anteckningar kunde delar av innehållet räd-
 das för eftervärlden. I receptsamlingarna är referenserna till eter-
 medier inte så många, men några av dem hänvisar till Erik ”Bullen”
 Berglunds matprogram i radio, eller till ”radio” utan att ange pro-
 gram, exempelvis ”Hjortron (radio)”.⁴¹⁸ Senare hänvisar någon
 samling till ”Fiskrätt à la Wretman, TV 68”.⁴¹⁹ En förklaring till att
 referenserna till radio och tv inte är fler kan vara att innehållet bara
 kunde bevaras indirekt. Med klippboksformatet låg det närmare
 till hands att bevara tidningstext.

⁴¹⁵ I Maja Landergrens receptsamling från sekelskiftet 1900
 stod mammas recept på samma sida som recept från Allers.
 Källa: A 3925.6, Receptsamlingen, Folkliivsarkivet i Lund.

Smördeg från Thilda

Modern matlagning förutsätter läskunnighet. Det är i skrift som många matrecept bevaras och sprids. Antropologen Jack Goody har hävdad att det till stor del är den skrivna matkommunikationen i receptform som varit förutsättningen för utvecklingen av de mer heterogena matvanorna i moderna samhällen. När kunskapen förs vidare från en generation till en annan inom familjen eller lokalsamhället förändras vanorna mycket långsamt. Den yngre generationen lär sig genom att se på och delta i matlagningen, eller genom muntliga instruktioner. Detta innebär att kunskapsspridningen begränsas i tid och rum: överföringen förutsätter närvaro. Skrivna recept förutsätter ingen sådan närvaro, däremot förmågan att läsa och ta till sig instruktioner.⁴²⁰ På samma sätt som pappersdokumenten inom byråkratin fungerar det skrivna receptet som en ”immutable mobile” i Bruno Latours mening: receptformen gör det möjligt att överföra maträtterna i standardiserad text som kan kopieras, förflyttas, sparas och överförs till mat på nytt av dem som lärt sig koden.⁴²¹ Själva maträtterna har vanligen inte arkiverats och transporterats längre sträckor. Det skrivna receptet har däremot haft obegränsad hållbarhet. Receptet – till skillnad från maträtten – utgör dessutom en anvisning för hur maten ska tillagas.

Samtidigt som skrivna recept i princip kan färdas hur långt som helst visar många receptsamlingar – särskilt de lite äldre – att recepten ofta kom från släkt och vänner. Detta gäller såväl de amerikanska och engelska samlingarna som behandlats i tidigare forskning som de sydsvenska som jag studerat.⁴²² Vanligt är att namnet på den person man fått receptet av skrivs i marginalen eller inom parentes efter maträttens namn. I Clara Elgqvists ”Hushålls-Bok”, daterad 1906, finns flera exempel på detta. Clara Elgqvist bodde i Långasjö i Småland och var gift med en kyrkoherde. Av samlingen framgår bland annat att receptet på lös potatismjölstårta kom från fru Ekegren, att sockerkakan kom från fru Olsson, att potatiskorven

kom från fru Bergstrand och marmorkakan från pastor G:s köksa. Sammanlagt förekommer ett tjugotal olika namn i boken.⁴²³ Ett annat exempel är Hilma Nilssons receptsamling. Hilma Nilsson föddes 1893 i Lageved i norra Skåne och växte upp tillsammans med elva syskon. Enligt ett brev från donatorn försörjde sig familjen på cigarrtillverkning i hemmet. De 482 recepten i hennes samling nedtecknades enligt hennes egen notering då hon gick en hushållskurs vintern 1913–14. I många av dem hänvisas det emellertid till Anna, Gerda, farmor, Ebba, Hildegard, doktor Dickson (som givit receptet på sockerskinka) och ”Grevinnan” (som bidragit med mördeg).⁴²⁴

Familj, vänner och andra man kom i kontakt med bidrog till att utvidga receptrepertoaren. Receptspridningen var ett sätt att skapa och upprätthålla sociala band. Att be om receptet på maträtten man just avnjutit var ett tecken på uppskattning. Ibland kunde denna förmedling gå kors och tvärs genom de sociala hierarkierna, som när kyrkoherdens hustru fick receptet på marmorkaka av pastorns köksa, eller cigarmakarens dotter fick grevinnans mördegsrecept. Kvinnonamnen är i klar majoritet, men det saknas inte mansnamn i samlingarna. I ett häfte har Victor lämnat recept på kryddsill, i ett annat kommer kokt lax från Staffan.⁴²⁵ Som Theophano konstaterar kan receptsamlingarna läsas som sociala kartor.⁴²⁶ Även om det är svårt att veta vem Anna och Gerda var antyder deras namn i Hilda Nilssons samling att de ingick i hennes sociala nätverk.

Chokladcrème från Idun

Vid sidan om personnamnen förekommer också namn av ett annat slag i receptsamlingarna, och de blev fler och fler med åren: namnen på tidningar och tidskrifter. På samma sätt som det markerades att recept kom från farmor och Staffan skrevs det ut i marginalerna eller inom parentes att ett recept skrivits av från en tidning. Elsa Pettersson föddes i Ystad 1898. Hennes samling är full av tidningsreferenser: mockatårta från *Husmodern*, klenäter från *Idun*, sallad à

la Persson (på överblivna makaroner och kall fisk) från *Ystads Allehanda*, piroger med jordärtskockor från *Sydsvenska Dagbladet*, dansk sandkaka från *Vore Damer*, Lundapepparkakor från *Vecko-Journalen*, rågsiktlimpa från *Bonniers Veckotidning* – och många fler.⁴²⁷ Personnamnen i samlingarna dokumenterar författarnas sociala nätverk, tidningsreferenserna vilka mediala kanaler de hade tillgång till. Säkert lästes *Ystads Allehanda* i Elsa Petterssons föräldrahem, kanske också någon veckotidning. Andra tidningar kan hon haft tillgång till när hon var anställd som hushållerska i olika familjer i Lund och Malmö. Att hon själv köpte eller prenumererade på en eller annan veckotidning är inte otroligt med tanke på att dessa hade en samlad upplaga på omkring två miljoner exemplar under 1920- och 1930-talen då samlingen tycks vara tillkommen.⁴²⁸ Men att recepten är avskrivna istället för urklippa kan kanske också förklaras av att tidningarna i många fall tillhörde de familjer där hon var anställd. Vid sidan om tidningsnamnen finns också en stor mängd personnamn: systemn Hulda, Fru Bergman, Ida Johansson med flera, namn antecknade i marginalerna på samma sätt som tidningarna. För en läsare ingick både personer och tidningar i bekantskapskretsen.

Den publikation som först fick genomslag i receptsamlingarna och som ett stort antal av dem refererade till var *Idun*. Med tanke på att tidningen med sin kulturella profil skiljde ut sig från de mer folkliga konkurrenterna är det inte konstigt att referenserna till *Idun* först dyker upp i överklassens samlingar.⁴²⁹ Fröken Bennet på Sinclairsholm i norra Skåne inleder sin samling från sekelskiftet 1900 med recept från släktingar och vänner, längre fram fyllde hon på med recept avskrivna från *Idun*, bland annat hovdessert (med maränger, choklad och grädde) och beignetsufflé.⁴³⁰ Det är också *Idun* som de första klipparna kommer från. Ett tidigt exempel utgörs av den hushållsbok som under 1890-talet fördes av Maria Hahr på Karpalund i närheten av Kristianstad. Flera sidor i boken är helt täckta med inklistrade recept och råd från tidningens hushållsspalter.⁴³¹

Klippen blev successivt fler under 1900-talets första halva, och helt säkert hämtades de ur fler tidningar, men precis som i exempelvis Allan Holmströms dagböcker är det ofta svårt att avgöra vilka eftersom titlarna sällan anges. I början av seklet var klipparna få, och vanligt var att de bidrog med recept och tips som på olika sätt gick utöver samlingarnas övriga innehåll, för att de var för långa att skriva av eller avvek på något annat sätt. Lisa Andersson som nedtecknade de flesta recept under en hushållskurs 1913 klistrade till exempel in fyra recept på ”sjukmat” i sin samling. Emma Pettersson i Kalmar påbörjade sin handskrivna receptsamling redan 1903, men lade senare även in en utrivna veckotidningssida om ”Det finare köket”. Emelie Munck af Rosenschöld i Malmö bifogade också hon några enstaka klipp i sin samling, bland annat tips på vad man kunde göra med äggvitorna som blivit över efter äggtoddyn.⁴³² I senare samlingar tog klipparna över nästan helt, i mitten av 1900-talet var receptsamlingen vanligen en klippbok. Elsa Mårtenssons samling är ett exempel. Hon föddes i Malmö 1897 och arbetade hela sitt yrkesverksamma liv som sjuksköterska i Lund och Malmö. Hon har efterlämnat två häften fulla med klipp, en enkel tomatsoppa utgör det enda handskrivna receptet. Ett av häftena består uteslutande av spalten ”Ett råd i rätt tid” som känns igen från 1930-talets *Husmodern*. Det andra häftet domineras av diverse fruktdesserter och här är klipparna hämtade från fler tidningar.⁴³³

Receptsamlingarna dokumenterar naturligtvis inte alla de samtal och texter om mat som människor tagit del av, men om de äldre samlingarna jämförs med de nyare syns skillnader som kan säga något om receptkällor och spridningsvägar: recepten från tidningarna tar till stor del över den rådgivning och receptförmedling som släkt och vänner tidigare stått för. Elsa Mårtensson i Malmö tycks inte ha lärt sig lika mycket av mor och grannar som kvinnorna i tidigare generationer och jämnåriga kvinnor på landsbygden, i varje fall har hon inte brytt sig om att nedteckna deras recept i sina

skrivhäften. Däremot följde hon mycket noga den rådgivning som varje vecka fanns att läsa i *Husmodern*. Elsa Mårtenssons receptsamling kan därför ses som ett tydligt tecken på att tidningar och tidskrifter nu övertagit den roll som mödrar och systrar tidigare hade haft.

Medial rådgivning och gemenskap

Att Elsa Mårtensson växte upp och levde i staden kan vara en förklaring till att familjereferenserna saknas i hennes receptsamling. På landsbygden och i mindre samhällen där invånarna kände varandra var den sociala gemenskapen stark och den muntliga traderingen vanlig. Man delade matrecept med varandra, liksom man delade så mycket annat, exempelvis vid de skånska gillena.⁴³⁴ I den större staden var människor emellertid mer anonyma för varandra, barnen deltog inte på samma sätt i föräldrarnas arbete och det var inte lika självklart att man kände sina grannar. I staden blev istället andra kontaktytor viktiga, däribland de mediala.⁴³⁵

Tidningarnas receptspalter kan i flera fall tolkas som försök att återskapa en social gemenskap i det mediala samtalets form. I ett av *Iduns* första nummer 1887 tog tidningen för givet att läsarna inte på något självklart sätt ingick i ett sammanhang där hushållsråd och recept förmedlades direkt mellan kvinnorna. Istället var det genom tidningen som råden skulle förmedlas. Tidningen uppmanade därför

alla husmödrar att hvar i sin stad uppteckna och till Redaktionen af Idun, Stockholm, insända sina egna erfarenheter på dessa områden. Idun skulle sålunda kunna blifva ett föreningsband mellan husmödrarna och deras familjer, hvarigenom de förra, ehuru okända för hvarandra, skulle kunna både gifva och mottaga många goda och nyttiga råd.⁴³⁶

Under flera år fungerade tidningen som ett interaktivt medium som kopplade samman kvinnor över hela landet. Här tipsade läsarna varandra om skorpar och korb, pepparkakor och köttbullar,

kokt lök och saltad skinka. Men också om huskurer och rengörings- och förvaringstips. En skämtsam vers publicerad 1891 fångade något av innehållet:

Får jag om en beskrifning be
På något klart och godt gelé
Och någon billig sockerkaka,
Och så mot vårtor någon kur,
Och emot hår, som faller ur!
Skrif svaret till
*En lycklig maka.*⁴³⁷

I tidningen förekom förslag på veckomatsedlar, för ”finare bord” såväl som ”enklare”. Och på vissa maträtter gavs recept både på enklare varianter och mer påkostade.⁴³⁸ I en lång rad senare publikationer fortsatte detta mediala utbyte långt in på 1900-talet. *Husmoderns* spalt ”Ett råd i rätt tid”, som Elsa Mårtensson klippt ut på 1930-talet, fungerade på samma sätt.

Som flera receptforskare noterat är det i tider av social och geografisk mobilitet som kokböcker och andra matpublikationer blir viktiga. Den som flyttar till staden eller till en annan del av landet, eller den som gör en klassresa, blir i större utsträckning hänvisad till böcker och veckotidningar, även om muntliga kontakter inte behöver försvinna helt.⁴³⁹ Detta gäller inte bara för den som behöver hjälp med maten utan för vägledning rent generellt: etikett, toalett, kärlek et cetera. Vad matrecepten beträffar är det emellertid lättare att spåra det mediala inflytandet eftersom källorna så ofta framgår av de privata receptsamlingarna.

Det moderna receptutbytet hade tidningen som mellanhand. Receptförfattarna i *Idun* framträdde vanligen med bara förnamn, initialer eller pseudonym, inför varandra var de anonyma. Kanhända bidrog tidningen ändå till en form av gemenskap. Benedict Anderson ser just tidningsläsningen som en av den moderna nationens grundvalar. Varje morgon slår tusentals människor upp samma

tidningar, de känner inte varandra men kan ändå känna en samhörighet just genom det faktum att andra läsare läser samma tidning. Den sekulära massceremoni som det innebär att läsa tidningen skapar, menar Anderson, en ”community in anonymity which is the hallmark of modern nations”.⁴⁴⁰ Populära maträtter kunde innebära en ytterligare förstärkning av denna gemenskap, genom att tidningsrecepten skapade förutsättningar för en matlagande gemenskap: kvinnor över hela landet som rörde i samma grytor och stoppade samma korvar. En sådan gemenskap saknade den närhet som kännetecknade lokalsamhället. Det är samtidigt tydligt att tidningen genom sin retorik försökte skapa en känsla av närhet och tillhörighet, med *Iduns* ord ”ett föreningsband mellan husmödrarna och deras familjer”.

Matlagning och tidningsläsning

Av receptsamlingarna att döma hade traditionellt viktiga maträtter med sill, kål och fläsk fortfarande en stark ställning under 1900-talets första halva. De hade emellertid fått konkurrens av en lång rad andra rätter, ofta avskrivna eller klippta från tidningarna. Att matnyheterna hämtades från tidningarna är särskilt tydligt i vissa samlingar. Två häften innehåller exempelvis hundratals klipp från danska, tyska och engelska tidningar från sekelskiftet 1900. ”Französisches Risotto” och ”Fried bananas” hör till de rätter som klistrats in.⁴⁴¹ Andra läsare fick hålla till godo med svenska tidningar, men också dessa innehöll influenser utifrån. Apelsinrecept är ett exempel. Apelsiner började importeras till Sverige i slutet av 1800-talet men först under 1920-talet blev de vanliga.⁴⁴² De yngre husmödrar som ville använda apelsiner under mellankrigstiden kunde förmodligen inte fråga sina mödrar och äldre släktingar om recept eftersom apelsiner inte ingått i deras matlagning. I tidningarna fanns emellertid mängder med apelsinrecept: apelsinris, kanderade apelsinklyftor, apelsinmarmelad, apelsinsaft et cetera.⁴⁴³ Andra

läckerheter som inte ingick i det traditionella kosthålllet men som tidningarna gärna tipsade om var banan- och räksallad och spansk carbonada.⁴⁴⁴

De som inte hade tillgång till alla ingredienser men ändå ville bjuda på något exklusivt kunde få lära sig hur förfalskning gick till. Receptsamlingarna är fulla av falsk kalvkyckling, falsk brylépud-ding och blandsmör kokt på vatten och mjöl. Det senare receptet var avskrivet från *Husmodern*, och de ”som ej vet om de [sic], kan knappast känna skillnaden på detta och vanligt smör”.⁴⁴⁵ Tidningarna vägledde läsarna in i en ny matvärld, och om de hade svårt att laga maten enligt konstens regler tipsade tidningarna om hur man kunde fuska.

Tidningarna stod emellertid inte bara för innovation och förnyelse. Avskrivna och klippta recept beskriver inte sällan de enklaste vardagsrätter och de mest basala handgrepp, däribland kålgryta, potatissoppa, inlagd strömming, stekt sill och plättar.⁴⁴⁶ I en samling från 1920- och 1930-talen finns en helsida avskrivna från *Husmodern* om hur man gör när man steker.⁴⁴⁷ Detta visar kanske mer än något annat vilken betydelse den mediala rådgivningen hade fått. Att man hämtade receptet på banan- och räksallad ur tidningen är inte förvånande, det var knappast ett recept som gått i arv i generationer. Att man konsulterade veckotidningen för stekt sill och stekning överhuvudtaget kan ses som ett tecken på en mer genomgripande förändring, att tidningspressen och recepten fått betydelse också i de mest vardagliga sammanhang. Nancy Bergström gör en liknande iakttagelse i sin jämförelse mellan äldre och nyare

Att man tager vad man haver gällde inte bara maträtternas ingredienser utan även de böcker i vilka recepten klistrades in. Här har en kassabok från 1920-talet blivit kokbok under 1930-talet. Färgglada recept på bland annat ”banantoppar med ananas” antyder att samlingen fyllts på kontinuerligt decennierna efter kriget. Källa: A 3916, Receptsamlingen, Folkklivsarkivet i Lund.

Laxsill (4 portioner): 1 stor salt sill, 1 dl. tjock grädd, 1 liten knipps dill, utblandad ättika, strösocker.

Sillen urtages och vattlägges dagen innan den skall anrättas. Den tages då upp och flås samt skäres i fileer. Dessa sköljas under rinnande vatten och skäras tvärs över i rätt fina bitar.

Därpå hackas dillen fint och blandas i den tjocka grädden. Riktigt med dill bör användas. Såsen smaksättes med

socker och stark ättika. Utspädd ättika bör ej användas, emedan man då behöver så stor kvantitet för att såsen skall bli tillräckligt smaksatt, att den då blir alldeles för tunnflytande. När såsen är smaksatt, slås den över sillen.

Med en spetsig kniv skiljas sillbitarna från varandra, så såsen får tränga in i dem. Rätten bör därefter stå 2—3 tim. på kallt ställe innan den serveras, så sillen riktigt får draga till sig såsen. — Utmärkt god sillrätt.

Marängar.

socker till varje äggvita. Sockret lägges i, när börjar, och vispas bäst med en stor silvergaffel. fortsättes minst en halv timme, eller tills massan till toppar, som genast sättas på smord plåt och i gurlunda varm ugn. Av värmen höjer sig massan och spricka sönder på ytan. Elden i spisen får nu vara så att marängerna få stå inne, tills de äro torra.

»Klockarmor».

...inval m...
...en spådes...
...oka 5-6...
...Ägghalvor...
...ott, och den...
...tjock slås...
...silja.

55,00
Paise 55

RECEPT

Mjolk med kolsyrat vatten.

1½ del. mjölk hälls i ett glas, 1½ del. kolsyrat vatten tillsättes, drycken serveras genast. Denna dryck är utmärkt i stark värme.

Enbärdricka.

7 liter vatten kokas 10 min. med 3 del. enbär, 3 del. socker, ½ del. sirap och en tesked humle, hälls upp och får svalna till omkring 40 gr. C. Då tillsättes 1 matsked jäst och blandningen får stå två dagar.

Sedan silas drickat och hälls på flaskor, som korkas och förvaras kallt.

I varje butelj lägges ett sköljt russin. Utmärkt gott och nyttigt att dricka i sommarvärmerna.

Sockerdricka.

Till 8 liter vatten tagas 420 gram socker, buteljer öl samt 1 russin i varje butelj. buteljerna korkas väl. Färdigt efter 14 dagar. Lätt. Billigt. Förvaras kallt.

Limonad.

I ett glas vatten löser man ½ tesked socker och tillsätter därefter ¼ tesked citronsyra.

Falsk mejonnäs.

Vanlig god mjölkaas utrores med en eller två äggulor och avsmakas med salt, socker, peppar, senap, ättika. Litet vispad grädd i röres till sist om man så vill, och gör såsen betydligt finare i smaken.

...mjölet vispas i och smeten får koka upp, mjölet släpper pannan. Då blandningen svalnat något röras äggen i, ett i taget. Med en sked tagas små bollar av degen och läggs ned i het flottyr att koka gulbruna. De få sedan rinna av på tråpapper, läggas upp på serveringsstatet, sockras över och serveras med sylt.

Bananpudding

(f. 6 pers.)

5—6 bananer, 3/4 kkp: socker, ½ lit. tjock grädd, 8 bl. gelatin. Garnering: Bananer, vispad grädd.

Enkel brylépudding

(f. 6 pers.)

1½ lit. mjölk, 6 rägnade msk. mjöl, 3 bittermandler, socker, salt.

Till formen: 1 kkp socker, 2—4 msk. kokande vatten.

Beredning: Av mjölet och en del av mjölken göres en avredning. Den övriga mjölken kokas upp, avredningen röres i och det hela får ett uppkök. Äggen vispas i ett fat, och den något avsvalnade smeten röres i. Den smakas av med mandel, socker och salt. Sockret brynes i en gjutjärnspanna, spådes med det kokande vattnet och härmed gläseras en slät bleckform. Smeten hälls i och gräddas i vattenbad i ugn. Då puddingen kallnat något stjälpes den upp och serveras med sin sås.

Enkel beignetsufflé

(f. 6 pers.)

1/3 lit. vatten, 106 gr. smör, 3.0 gr. vetemjöl, 5 hola ägg. Beredning: Smör och vatten kokas

1 kpkta smör
50 gram socker rörs
1 kpk mjölk koka
4 kpkta smör
2 kpk bakpulver
Vanilj smaka
Mannas skorpor
Skaras genast

Apptas

an

5
1/2

kokböcker. 1700- och 1800-talens kokböcker angav sällan mängder, proportioner, tillagningstider och antal portioner: texterna förutsatte att läsaren redan besatt ett kunnande och kunde fylla i det som saknades. 1900-talets kokböcker krävde inte samma förkunskaper, mått och handgrepp är exakt angivna.⁴⁴⁸

Alla recept som samlades kom säkert inte till användning och alla recept som prövades följdes inte till punkt och pricka. Vad läsaren och husmodern verkligen gjorde med texterna och maten är det svårt att veta någonting om. Läsning liksom matlagning är kreativa och delvis oförutsägbara aktiviteter. När texten blir verklighet i köket kan mycket hända som gör att receptet inte följs – att en ingrediens byts ut mot en annan, att man tar mer av något och mindre av något annat, eller att en maträtt anpassas till lokala traditioner. Det var säkert ingen slump att det var i köket Erving Goffman fann många av de beteenden som han menade var utmärkande för de bakre regionerna: informella relationer, ett friare förhållningssätt till etiketten och ett agerande som inte alltid behövde följa formella procedurer – det viktiga var att det som lämnade köket såg bra ut och smakade gott.⁴⁴⁹ Också läsningen kan sägas ske i en bakre region. Michel de Certeau beskriver texten som en plats för ”games and tricks” där läsaren lägger till och drar ifrån och skapar något eget av de fragment som texten tillhandahåller.⁴⁵⁰ En receptsamling kan i det perspektivet ses som en samling stöldgods där enskilda delar plockats från tidningar och bekanta men där helheten utgör något mycket personligt.

Med tanke på att det tycks närmast oundvikligt att mat används när medier ska beskrivas och uttolkas är det inte förvånande att matlagning refereras även när dataprogrammeringens grundprinciper ska förklaras. Den som ska lära sig programmera måste först av allt lära sig vad en algoritm är – och en algoritm fungerar i grunden som ett matrecept. I en grundbok förklaras det hela med hjälp av vaniljsås:

An algorithm is a bit like a recipe from a cookbook:

1. Put custard mixture over heat.
2. Stir.
3. Dip spoon in custard.
4. Remove spoon and run finger across back of spoon.
5. If clear path is left, remove custard from heat and let cool.
6. Otherwise repeat.

It includes some tests for deciding when the process is complete, as well as instructions about the order in which to execute instructions, sometimes jumping to some instruction based on a test.⁴⁵¹

Att hacka innebär att modifiera de instruktioner som algoritmen föreskriver. Ofta görs det för att man vill ta sig förbi en bug, eller när man återanvänder en kod och vill få den att utföra en ny typ av beräkningar. Motsvarande modifieringar gör även den som försöker följa matrecept i köket. Spår av läsarens och matlagarens kreativitet återfinns inte sällan i kommentarer till de avskrivna eller inklistrade texterna.⁴⁵² Om två tidningar innehållit recept på samma maträtt har de ibland fogats samman till ett hopkok som synliggör alternativa ingredienser och metoder. Ett exempel är recept på ”halfäkta smördeg” som Maja Landgren (född 1877) skrivit av från *Aftonbladet* och *Svenska Dagbladet*. Först har hon skrivit in det ena receptet, som använder 200 gram njurtalj och 100 gram smör, men sen fogat in från det andra receptet att man även kan använda 150 gram ister och 150 gram smör.⁴⁵³ I vissa fall har alternativa ingredienser skrivits till, som att ugnsbakad potatis ”kunna äfven fyllas med curry” och att grädden kan bytas ut mot mjölk när man gör *Iduns* chokladkräm.⁴⁵⁴ På samma sätt som datahackern kan den som följer ett matrecept stöta på buggar, som när *Iduns* havrekex ”Flyter ut kolossalt!”⁴⁵⁵ Andra gånger vill man återanvända ett recept, men anpassa det efter diverse lokala förutsättningar. Att laga mat innebär då att koden skrivs om och att receptet hackas.

Avslutning

Under 1800-talets andra halva och under 1900-talets första hälften mycket som påverkade svenska matvanor. Urbaniseringen ökade och kökens utrustning förändrades. Det kom nya sätt att lagra och transportera mat och nya matvaror fraktades genom landet och över gränserna. I denna nya matvärld kunde tidningar och senare radio och tv fungera som vägvisare. Under 1800-talet var det många som likt Carl Kastman ansåg att tidningsläsning hade en skadlig inverkan på kvinnor och att läsningen gjorde att de försummade sina plikter. ”Hur många af våra unga qvinnor förnöta ej en stor del af tiden med en läsning, som blir fruktbringande hvarken för dem sjelfva eller andra, ja, ej sällan skadlig”, frågade han sig.⁴⁵⁶ Tidsskrifter för hem och hushåll kunde i det perspektivet framstå som legitim läsning som till och med hjälpte husmodern att sköta sina sysslor på ett bättre sätt. Samtidigt skapade dessa tidskrifter nya krav för kvinnor att leva upp till och befäste deras position som ansvariga för hemmets göromål.

Enligt sparsamhetsidealet decennierna kring sekelskiftet 1900 var ingenting ”så värdelöst att det ej i någon form kan komma till användning”.⁴⁵⁷ Tidningspapper bevarades för att användas i hushållet. Dessförinnan hade emellertid den som var förutseende skrivit av eller klippt ut de texter som kunde komma väl till pass i köket. Av de undersökta receptsamlingarna framgår sällan vad som faktiskt tillagades, men att de personer som ställt samman dem lade stor vikt vid vad tidningarnas matspalter meddelade står ändå klart. Tusentals recept har klippts ut eller skrivits av, bevarats och gått i arv. Samlingarna är sällan gigantiska, de uppvisar inte någon manisk iver att bevara nästan allt. Därmed skiljer de sig en del från exempelvis Allan Holmströms och överste Ridderstads mastodontprojekt. Men storskaliga samlingar som svämmade över av klipp skulle heller inte ha varit särskilt praktiska. I köket hade man behov av snabb och enkel tillgång till matrecept som faktiskt kunde vara

behjälpliga. Större samlingar fungerade huvudsakligen som arkiv som syftade till att lagra. Receptsamlingen utgjorde snarare en privat kanon att återvända till gång på gång.⁴⁵⁸ Ur rådgivningsbruset sållade kvinnorna fram och bevarade vad som kunde vara praktiskt användbart.

Härmed lämnar vi 1800-talets och det tidiga 1900-talets läsare – men inte deras tidningar. Liksom receptsamlingar gick gamla tidningar i arv till senare generationer, tillsammans med de informationsproblem de var förbundna med. Nästa kapitel undersöker hur tidningar har hanterats av de historiker som använt dem som källmaterial.

Historievetenskapens mediehantering

Under 1900-talet blev de tidningar som bevarats för eftervärlden viktiga som källor inom historievetenskapen. Gamla tidningar var emellertid behäftade med en rad problem. När Jörgen Weibull behandlade ”Metodologiska problem i modern historia” 1969 påpekade han att med moderna reproduktionstekniker hade mängden material ökat till den grad ”att detta ofta blir det allt överskuggande problemet”.⁴⁵⁹ Under 1950-, 1960- och 1970-talen var sådana utsagor mycket vanliga i texter som behandlade presshistoriska metodfrågor. Inte bara traditionella historiker var drabbade, även presshistoriskt orienterade statsvetare kände av problemen. Tidningarna var så många, artiklarna så svåra att hitta.

Den som besöker universitetsbibliotekens läsesalar upptäcker att moderna historiker är tidningsläsare. Flitiga besökare har de varit i varje fall sedan 1960-talet. De har bläddrat och vevat mikrofilm, antecknat och transkriberat, sedan några år tillbaka fotograferat de. Vad som länge legat bortglömt i biblioteksdepåer har plockats fram och fått nytt liv i avhandlingar och artiklar – inte som nyheter, men som belägg och exempel. Tidningstexterna skrevs inte i första hand för att läsas av historiker långt i efterhand, men i läsesalarna har de ändå suttit med läggen uppslagna. Historiker kan alltså studeras som tidningsläsare, med sina egna sociala protokoll och sina egna strategier för att söka och sortera.

De informationsproblem som 1800-talets och det tidiga 1900-talets tidningsläsare hade att hantera gick i arv till de historiker som långt senare satt sig för att utforska deras läsning vetenskapligt. De förra hade följt rapporteringen på daglig basis, de senare fick söka i arkiven för att studera och rekonstruera den i efterhand, men svårt att hitta och sortera var det för båda läsargrupperna. I båda fallen var tidningsmassorna den höstack som gjorde det besvärligt att hitta nålarna. Också sökstrategierna gick till viss del i arv, men historiker verksamma på 1960- och 1970-talen kunde utöver handkraften ta hjälp av datorer. Dessutom slapp de i vissa fall att hantera de stora och sköra tidningssidorna. Under 1900-talet fördes många tidningar över på mikrofilm.

I det här kapitlet undersöks hur historiker har hanterat tidningarna och vilka strategier de utvecklat för att göra dem till en del av den historiska forskningen. Historiska studier om tidningarna som institutioner, deras ekonomiska och politiska villkor, berörs i mindre grad. Det som undersöks är istället hur historiker hanterat tidningarna som källmaterial. "Mediehantering" syftar emellertid inte bara på hur själva tidningarna uppfattades som källor i mer abstrakt bemärkelse. "Medier" inbegriper tidningsläggen, men också mikrofilmerna, klipparkiven, kodningsblanketterna, hålkortet och datorerna. "Hanteringen" avser det fysiska arbetet med att söka och sortera, ordna och indexera, klippa och excerpera.

Inledningsvis skisseras den arkivsituation som gjorde tidningarna till svårhanterliga källor. Därefter beskrivs hur teoretiska och metodologiska influenser från samhällsvetenskaperna under 1960-talet omvandlade tidningarna till legitima och mer lätthanterliga källor. Avslutningsvis diskuteras några exempel på historiska undersökningar som baserar sig på tidningsmaterial samt de tekniker 1970-talets historiker använde för att söka i och bearbeta textmassorna.

Arkivproblem

År 1998 påpekade Thomas Kaiserfeld det märkliga i att "historie-skrivningens relationer till teknisk förändring sällan eller aldrig behandlas, inte minst i en tid då informationsteknikens samhällsomstöpande potential ständigt påtalas".⁴⁶⁰ Situationen tjuugo år senare är delvis annorlunda. Naturvetenskapens och medicinens instrument har varit föremål för historiska analyser sedan länge, och i ett antal studier har också de humanistiska vetenskapernas maskinpark blivit utforskade.⁴⁶¹ Undersökningar av kartotek, anteckningsböcker, databaser och visuella tekniker har visat att diskursiva villkor inte bara är språkliga, de är inte minst medietekniska: "våra skrivdon påverkar våra tankar".⁴⁶² För historikernas del vilar arbetet ytterst på de arkivtekniker som sätter gränserna för vad som kan dokumenteras och hittas. Vad som finns bevarat i arkivet bestämmer vad i det förflutna som finns att utforska, dess ordning vilka historier som lättast låter sig berättas.

Med Aleida Assmanns formulering utgör arkivet "the basis of what can be said in the future about the present when it will have become the past".⁴⁶³ Arkivet kan därmed ses som det medium som förbinder historikern och historien. Alla arkiv är samtidigt mediearkiv i den meningen att de samlar pappersdokument, magnetband, film, datafiler.⁴⁶⁴ I Pentti Renvalls metodbok från 1965 hette det visserligen att alla framställande källor är immateriella: "För deras del träder lämningens materiella beskaffenhet helt i bakgrunden."⁴⁶⁵ Men detta är ett påstående som tillbakavisas av alla dem som beskrivit mödorna i arkivet, och arkivmediernas skörhet. Särskilt presshistoriker har haft att brottas med mediets materialitet:

Redan ett ganska flyktigt studium i de stora bibliotekens tidnings-samlingar låter förstå, hur allvarligt läget är. Papperet är gulnat och skört, marginalerna ofta söndertrasade, stundom ha skadorna angripit själva textytorna, som nödtorftigt lappats. Detta lagnings-

arbete kan emellertid blott ha en fördröjande verkan gentemot de förstörelsens krafter, som bo i själva papperet.⁴⁶⁶

Klagomålen på de svårhanterliga tidningsläggen och det sköra papperet hade hörts redan under 1800-talet. Besvärligt att hitta vad man sökte var det också. I början av 1800-talet var det som redan framgått inte ovanligt att tidningarna lät sammanställa och trycka register för varje årgång. Men när utgivningstätheten ökade och de allt större sidorna började fyllas med en oändlig mängd smånotiser, telegram och annonser blev denna registrering ohållbar. Den som ville hitta bland tidningstexterna fick ta andra system till hjälp. Ett vanligt sätt att sälla och sortera var att inrätta klipparkiv. I början av 1900-talet tog flera myndigheter, företag och organisationer sådana initiativ. En del av dem – som Sigtunastiftelsens klipparkiv – kom med tiden att användas av forskare som på detta sätt fick tillgång till historien, sorterad efter ämne i arkivlådor.⁴⁶⁷

I början av 1900-talet lanserades emellertid även en annan teknik som kom att användas för att göra tidningsmaterialet mer tillgängligt: mikrofilm. Under sina första decennier var mediet framförallt ett framtidslofte att drömma om, men under 1940-talet togs flera initiativ till att göra mikrofilmen till ett mer spritt arkivmedium. Som Matts Lindström uppmärksammat ansågs tekniken ha en potential att råda bot på både platsbristen i tidningsmagasinen och den söndervittring som hotade pappersläggen. Härutöver – och viktigt inte minst under krigsåren – var det enklare att bombsäkra samlingarna när en tidnings format kunde krympas till frimärkestorlek. Kort sagt, mikrofilmen var ”arkivfrågans lösning och framtida melodi”.⁴⁶⁸

Försök med mikrofilmning av svenska dagstidningar startade 1948. En statlig utredning om metoden 1951 föreslog att verksamheten skulle utvidgas. Anledningarna var främst ekonomiska besparingar och ett mer långsiktigt bevarande, men också forskningsmässiga skäl lyftes fram. När en ny utredning gjordes under

Med mikrofilmen uppstod ett nytt medieproblem. Tunga tidningslägg ersattes av nättas filmrullar, men för användaren innebar det även problem med ”sveda i ögonen, ögontrötthet och/eller huvudvärk”. Ur Gösta V. Hultgren, Bengt Knave och Maud Werner, ”Synbesvär vid läsning av mikrofilm i olika förstöringsapparater”, *Nordisk Hygienisk Tidskrift*, nr 3 1973.

1970-talet bedömdes att omkring hälften av alla dittills utkomna tidningar hade filmats.⁴⁶⁹ En del av de befintliga mikrofilmerna var emellertid av så dålig kvalitet att omfilmning krävdes. Eftersom tidningarna var inbundna var det ibland svårt att få hela sidan läsbar på bild. Ofta var det innerspalten som blev oläslig, och där placerades bland annat ledarartiklar och presskommentarer, av tradition centrala texter i presshistorisk forskning.⁴⁷⁰

Överföringen från ett analogt medium till ett annat innebär i princip alltid förlust av data, även om överföringen går som det är

tänkt. Vad gäller mikrofilmningen av dagspress har det exempelvis anförts att den premierar texter på bildernas bekostnad. Också egenskaper som storlek, vikt, doft och papperskvalitet går förlorade.⁴⁷¹ Förlusten av sammanhang är såklart ännu mer märkbar när enskilda artiklar klipps ut och placeras i ämnesordnade klipparkiv. Dessa uppgraderingar av mediala minnen kan emellertid också innebära en återupptäckt av det som annars skulle ha förblivit i glömska. ”Passivt ihågkomna” benämner Assmann de handlingar som bevaras i arkivet men som sällan eller aldrig plockas fram. Inbundna tidningar på national- och universitetsbibliotek är aldrig helt bortglömda. Men vanligtvis är de inte en del av det aktiva minnet, av en kanon.⁴⁷² Genom att väljas ut, göras sökbara, tillgängliga och mer beständiga, i klipparkiv, på mikrofilm eller i olika register, ökar chanserna att gamla tidningar plockas fram ur glömskan och ges ny aktualitet som historiskt källmaterial.

Felkällor

Föreställningarna om tidningen som fortlöpande krönika och nuets historieskrivning har betydligt längre anor, men som en tidig förespråkare av pressen som källa i historievetenskapliga sammanhang framhävs ibland den redan refererade historikern Martin Spahn.⁴⁷³ I det anförande vid den internationella historikerkongressen i Berlin 1908 som UD-tjänstemannen Torvald Höjer rapporterade om framhöll Spahn att forskningen om den nyare historien inte endast kunde förlita sig på officiella skrivelser. En politiker som Otto von Bismarck kunde överhuvudtaget inte förstås om man inte också tog hänsyn till vad tidningarna hade skrivit.⁴⁷⁴ Det kom dock att dröja innan tidningstexter blev mer regelbundet anlitade inom historiemämnet. För även om pressen var potentiellt högtintressant som historisk källa var den i praktiken svår att använda. Tidens akademiska historieskrivning satte källkritiken högt, och tidningarna var i det avseendet svårarbetade.⁴⁷⁵ Den norske historikern Edvard Bull

framhöll tidningspressens värde i *Scandia* 1929, men menade samtidigt att de var mycket problematiska som källor. Källkritiken var anpassad efter ”individuella kilder”, med enskilda och identifierbara upphovsmän. Pressen däremot utgjorde ”kollektive kilder”, där man ofta inte visste vem som författat vad. För att använda tidningar som berättande källor, och nå fram till ”faktisk kunskap”, krävdes noggranna utredningar av deras källor, ägare, arbetsmetoder et cetera. Men också som lämningar och uttryck ”for bestemte kulturtilstanner og kulturforhold” var de svårhanterliga, eftersom journalistikens metoder bokstavligen innebar en felkälla.⁴⁷⁶ Karaktäristiskt var att en av den källkritiska skolans främste företrädare – göteborgsprofessorn Curt Weibull – i sin analys av vad som *egentligen* förorsakade ”Bismarcks fall” visserligen noterade ”samtidens uppfattning” i tyska tidningar 1890, men ändå inte angav en enda tidningsartikel som källa: ”Historien har arbejde nog med att utreda, vad som skett.”⁴⁷⁷

Inom statsvetenskapen hade man uppenbarligen lättare att använda tidningsmaterial i forskningen. En föregångare i Sverige var Herbert Tingsten (som alltså liksom sin far, renhållningsdirektören, arbetade med tidningar). Redan i *Den svenska socialdemokratins idéutveckling* (1941) gjorde han flitigt bruk av pressen som historisk källa. Någon utförlig metodbeskrivning utvecklade han inte, men angav att det var ett tiotal namngivna titlar som ”systematiskt genomarbetats”.⁴⁷⁸ Carl Arvid Hessler, ämnets professor i Uppsala, konstaterade tio år senare att man ”erkänner numera rätt allmänt, att även ’den tredje statsmakten’ bör beredas plats i den vetenskap, som traditionellt är ägnad den första och den andra”. Men om det inte låg några principiella hinder i vägen var de praktiska desto mer kännbara. Faktum var att det var få statsvetare som tagit sig an tidningspressen:

Att det är så beror nog till inte ringa del på materialets beskaffenhet. Vid några få stora bibliotek är tidningsmaterialet visserligen

inte svårtillgängligt i den meningen, att det är svårt att skaffa fram. Men det är svårtillgängligt i den meningen, att det ofta kan vara besvärligt att hitta vad man söker. Många dagsverken gå förlorade under ett letande – ibland fåfängt – i svårhanterliga tidningslägg och ännu svårhanterligare tidningsbuntar.⁴⁷⁹

Mot bakgrund av dessa forskningsbesvär hade man på statsvetenskapliga institutionen i Uppsala beslutat att inrätta ett klipparkiv, särskilt anpassat efter de statsvetenskapliga behoven och med syftet att skapa ”ett bekvämt tillgängligt material”. Med saxens hjälp reducerades och förädlades de svårhanterliga tidningsbuntarna till en kanon bestående av överskådligt ordnade klipp, indexerade efter ämne och datum. Hädanefter var det till klipparkivet forskarna skulle vända sig för att få svar på sina frågor, inte till tidningsarkivet. Av den anledningen var det viktigt att klippen gav en representativ bild av pressen som helhet. Artiklarna som klipptes var ledare och referat av politiska tal. De 33 tidningstitlar som låg till grund för materialet hade i första hand valts ut med hänsyn till upplagesiffrorna, men också partifärg och utgivningsort spelade in.⁴⁸⁰ Empiriska studier som baserades på klipparkivets samlingar publicerades under de kommande åren i *Statsvetenskaplig Tidskrift*. Till de ämnen som undersöktes hörde pressens behandling av valrörelser, u-hjälpen, Libanonkrisen 1958 och biskopsval.⁴⁸¹

Om en mer kvantitativ föreställning om representativitet låg till grund för klipparkivets uppbyggnad var studierna som baserades på samlingarna ofta idéanalytiskt kvalitativa. Frågorna följdes kronologiskt, olika ståndpunkter urskildes och placerades i ett historiskt och politiskt sammanhang. Beträffande statskunskapen i Uppsala i mitten av 1960-talet har Leif Lewin i en senare minneskrift konstaterat: ”att idéanalysen var den främsta grenen på statskunskapens vårdträd var en självklarhet, som aldrig ifrågasattes”.⁴⁸² Den kvalitativa idéanalysen kan ses som ett svar på materialets brokighet. Eftersom tidningsinnehållet var svårt att överblicka i sin helhet var en framkomlig väg att istället analysera enskilda stånd-

punkter och idéer. Professor Hesslers studie *Statskyrkodebatten* (1964) behandlar i huvudsak ett äldre material, men är typisk vad gäller metoden. Om sitt materialurval och sin metod förklarade han kortfattat att framställningen ”bygger på en mängd uppsatser och kulturartiklar i tidskrifter och tidningar”. För den ”tidsödande genomgången av hela serier tidningsårgångar” hade han haft hjälp av 27 medlemmar av sitt proseminarium.⁴⁸³ Något mer om hans tillvägagångssätt får läsaren inte veta.

Det fåtal traditionella historiker som tog sig an tidningsmassorna var i regel mer utförliga i sina kommentarer kring material och urval. Gunnar Qvists avhandling *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846* (1960) kan tas som exempel. Qvist beskriver de tidningar han undersökt, vilka politiska ståndpunkter de företrädde och vad opinionsyttringarna kunde tänkas representera. Utöver tidningar undersöker han bland annat riksdagsskrivelser, skönlitteratur och dramatik, eftersom olika materialkategorier representerade olika samhällsgrupper. Tidningarna bör ha nått huvuddelen av det ledande skikt som ägde politiskt inflytande, menar han. Och rimligtvis bör de åsikter tidningarna gav uttryck för ha avspeglat tänkesätten hos de grupper som redaktionerna på samma gång ville påverka och företräda.⁴⁸⁴ Eftersom källäget var besvärligt fick Qvist resonera sig fram till en mer allmän tolkning av tidningarnas ställning och möjliga betydelse. Hade avhandlingen publicerats ett par år senare hade metoddiskussionen sannolikt varit mer utvecklad. Året därpå innehöll *Historisk Tidskrift* nämligen Sture M. Wallers artikel om ”Historisk opinionsundersökning och tidningsforskning”, som blev en viktig referenspunkt för dem som sysslade med presshistoria under de kommande åren.

Teori- och metodtransfer

I sin artikel diskuterade Waller problem och möjligheter med de historiska studierna av opinioner utifrån lärdomarna från mer sam-

tidsorienterad opinionsforskning inom sociologi, socialpsykologi och statsvetenskap, i huvudsak från USA och Tyskland. Mot bakgrund av den forskning som Waller refererade var det självklart att opinion avsåg människors faktiska åsikter. I historisk forskning var det däremot vanligt att sätta likhetstecken mellan opinionen och åsikter uttryckta i tidningspressen, men det var enligt Waller att okritisk överta tidningarnas egen självbild som ”allmänna opinionens organ”. Att åsikter framförda i tidningen ofta inte alls överensstämde med vad människor egentligen tyckte fanns det mycket som talade för i den samhälls- och beteendevetenskapliga forskningen.⁴⁸⁵

Enligt Waller behövde sambanden mellan pressen och opinionen klargöras i varje enskilt fall för att studierna skulle bli meningsfulla. Frågor om representativitet var helt centrala. Därutöver var det nödvändigt att kartlägga pressens mer generella villkor, däribland tidningarnas band till partier och andra intressen. Waller påpekade också att den opinionshistoriska forskningen inte skulle vara begränsad till att enbart syssla med tidningar. Exempel på andra typer av material var broschyrer, skönlitteratur, visor, skådespel, bilder, läroböcker, mötesdeklarationer, privata brev och diplomatiska korrespondenser. Det brokiga materialet krävde i första hand kvalitativa metoder, även om kvantitativ metod kunde vara lämplig i vissa fall. Vad som framförallt krävdes var en metodologisk och teoretisk medvetenhet om opinionsforskningens problem och förutsättningar. Sådan medvetenhet saknades bland svenska historiker, vars tillvägagångssätt ofta föreföll slumpartat.

Även om Waller alltså var kritisk till att tidningspressen i praktiken ofta blev synonym med opinionen var hans inlägg viktigt för att på allvar omdefiniera tidningarnas användbarhet som historiska källor. Källkritikens grundprinciper ruckade han inte på, men han tydliggjorde samtidigt att det var tidningarnas åsiktsinnehåll som var det intressanta. När Bull skrev kritiskt om tidningspressen som

källa några decennier tidigare pekade han på det problematiska i att använda dem när man ville belägga sakförhållanden som tidningarna rapporterade om, eftersom rapporteringen kunde antas var färgad av redaktionens åsikter. För Waller var relationen mellan opinioner och åsikter i tidningarna som synes långt ifrån självklar, men det var ändå åsiktsinnehållet som gjorde tidningarna till värdefulla källor.

Samtidigt som nya materialkategorier – som tidningar – började framhävas som möjliga källor kom den tidiga källkritikens stränga krav att omdefinieras – två processer som påverkade varandra. När Göran B. Nilsson beskrev källkritiska positioner 1973 tog han bland annat fasta på användningen av ”massdata” som något som tvingat fram en förändring. Det nya källbegreppet var ”ett relativt, ett funktionellt” och helt beroende av den fråga som forskaren försökte besvara.⁴⁸⁶ Rolf Torstendahl argumenterade i en introduktionsbok från 1966 för att ett tendensiöst material som var oanvändbart för den som skulle undersöka ”sakfrågan” mycket väl kunde användas som kvarleva av den som hellre ville studera tendensen i sig.⁴⁸⁷ Vilka källor som var användbara berodde alltså helt på vilka frågor som ställdes. Att intressera sig för tendenser och åsikter rimmade mindre väl med den klassiska källkritiken där målet i första hand var att belägga händelser och fakta. Med ett pragmatiskt källbegrepp blev åsikter, och därmed tidningar, mer legitima studieobjekt.

Waller's uppmaningar till större teoretisk och metodologisk medvetenhet kom att få ett betydande genomslag i den historiska forskningen åren framöver, även om inte alla hans förslag kom att följas i praktiken. Referenser till samhällsvetenskapens opinionsforskare syntes alltmer frekvent i de historiska studierna, och frågor om urval och representativitet blev standard. Influenser från annat håll kom emellertid att innebära att en av Waller's huvudpoänger åsidosattes. Introduktionen av kvantitativ metodik – som passade

utmärkt för pressforskning, men mindre bra för studier av exempelvis dramatik och mötesdeklarationer – fick som konsekvens att det var tidningar som studerades när opinioner och åsikter skulle undersökas.

Förutom Waller framstår Stig Hadenius som en central aktör som förband olika vetenskapliga fält med varandra. Som nybliven statsvetare med ett förflutet i historievetenskapen var och blev han mycket viktig för introduktionen av nya metoder inom den historiska pressforskningen. Redan 1965 hade han i en artikel pekat på den godtyckliga ämnesindelningen: ”Gränserna torde i lika hög grad gå genom ämnena som mellan ämnena.”⁴⁸⁸ Även delar av landets statsvetenskap uppfattades vid den här tiden vara på metodologisk efterkälke, särskilt i jämförelse med den amerikanska: ”det synes svårt att komma ifrån det intrycket att svensk statskunskap hittills visat ett begränsat intresse för den omfattande metodiska forskningen i Förenta staterna”, konstaterade två ämnesföreträdare 1966.⁴⁸⁹ Hadenius torde i detta avseende ha funnit sin läromästare i Jörgen Westerståhl, statsvetare vid Göteborgs universitet (som en gång bistått Herbert Tingsten med tidningsexcerperingen).⁴⁹⁰ Det var i hög grad dennes forskningsperspektiv som Hadenius introducerade för historikerna. När den ”Nordiska fackkonferensen för historisk metodlära” samlades kring ämnet ”Opinion och opinionsbildning som historiska forskningsobjekt” i maj 1967 var Hadenius en av talarna. Att det var tidningsmaterial som var studieobjekt i historiska opinionsundersökningar var i hans anförande ett outtalat *a priori*. Frågan gällde istället hur det bäst skulle undersökas: ”materialet är för stort för att tillåta en traditionell bearbetning”.⁴⁹¹ Tidigare använda metoder krävde kraftiga avgränsningar, de gjorde det svårt att göra jämförelser mellan olika material och länder, resultaten var svåra att testa och drogs med allvarliga subjektivitetsproblem.

Vad Hadenius förespråkade var en kvantitativ innehållsanalys

efter den amerikanske forskaren Bernard Berelsons modell. Det var en metod för ”objektiv, systematisk och kvantitativ beskrivning av det manifesta innehållet i ett meddelande”. Läsning och tolkning ersattes här av räkning och kodning. Modellen utgick från föreställningen om ”ett otvetydigt samband mellan det utrymme man ger en fråga och den vikt man lägger vid den”. Materialet kodades på särskilda blanketter. Vikten sammanföll i detta fall med längden: materialet mättes i centimeter, rader, eller ”antal argument”.⁴⁹² För att illustrera sina poänger använde Hadenius diagram som visade hur mycket några tidningar hade skrivit inför ett antal riksdagsval kring sekelskiftet 1900. Hadenius berättade också om hur kodning och mätning gått till i praktiken. Arbetet med den undersökning han använde som illustration i föredraget hade krävt en personalstyrka på ”inte mer än” 16 personer. För att koda tillförlitligt behövde dessa instrueras både muntligt och skriftligt. Genom att räkna ut interkodarreabiliteten kunde avvikelser upptäckas, och korrigeras med hjälp av ytterligare instruktioner, handledning och träning.⁴⁹³

Blanketten använd som ett vetenskapligt instrument för dataregistrering var sedan tidigare en etablerad del av forskningsmetodik som eftersträvade objektiva observationer. Med förtryckta fält och färdiga kategoriseringar kunde den enskilda forskarens subjektiva påverkan minimeras.⁴⁹⁴ Som Hadenius försök visade kvävdes emellertid också att de medhjälpare som bistod i mätningen tränades i att mäta på ett tillförlitligt och likvärdigt sätt oberoende av person. Den som mätte blev själv ett mätinstrument, som behövde kalibreras för att inte bli en felkälla. Blanketterna kapslade in data och gjorde den mobil, ännu mer än vad klipparkivet förmådde. Med blankettens hjälp kunde delar av tidningsinnehållet göras flyttbart och transporteras från tidningsarkivet till kontoret, där blanketterna sorterades och användes för statistiska beräkningar.⁴⁹⁵ Med blanketternas och de tränade assistenternas hjälp blev forskaren

ÅR	1900	1800	90	80	70	60	50	40	30	20	10	9	8	7	6	5						
NR	A	B	EXTRA	BO	70	60	50	40	30	20	10	9	8	7	6	5						
MÅNAD	JAN	FEBR	MARS	APR	MAJ	JUNI						30	20									
TIDN	JULI	AUG	SEPT	OKT	NOV	DEC						10	9	8	7	6	5					
SPAL	AB	Br	DN	ESK	ESP	FRK	GHT	Lättarb	NDA	SecD												
CM	200	100	90	80	70	60	50	40	30	20	10	9	8	7	6	5						
ART	LEDARE																					
TYP	ALLMÄN ARTIKEL																					
ORT	ALLM. ART. M. REDS. KOMMENTAR																					
	INSÄNDARE																					
	INS. M. REDS. KOMM.																					
	ETUNA	FLEN	GAVLE	GEG	HALMST	HBORG	JONK	KRONASTAD	KHOLM	TYP							HÄRAD	STAD	KÖPING	M.E.	SAMH	BY
	MMO	NORRK	NKKÖP	SALA	STHLM	SVALL	STALJE	THÄLLA	VÄS	ÖBO												

Indexering och kvantifiering innebar som regel att tidningsinnehållet översattes till kategorier och markeringar på blanketter eller hålkort. Här en detalj av en optisk blankett, IBM 551, använd för tidnings-excerpering vid Historiska institutionen, Uppsala universitet. Ur *Historisk Tidskrift* nr 1, 1966.

mindre beroende av tidningsarkivets ordning, där innehållet bokstavligen låg bundet.

Åhörarna på konferensen ställde sig i huvudsak positiva till den kvantitativa innehållsanalysen, men ifrågasatte samtidigt metodens påstådda objektivitet. Konferensdiskussionens norske referent noterade att ”i en rekke inlegg ble det pekt på vanskeligheter og komplikasjoner”.⁴⁹⁶ Waller som även han var inbjuden talare upprepede att det var ”omöjligt att sätta likhetstecken mellan allmänna opinionen och pressopinionen eller ens offentligt gjorda uttalanden”.⁴⁹⁷ Konsekvensen av att en ny metodik introducerades, samtidigt som tidningsmaterialet i och med mikrofilm och andra arkivtekniker gjordes mer lättarbetat, var ändå att det var till pressen som historikerna kom att vända sig för att utforska opinioner och opinionsbildning.

Vid sidan om Hadenius metodangivelser underlättades inflödet av nya idéer från vad som började benämnas ”masskommunikationsforskning” och ”massmediaforskning” av att det under 1960- och tidigt 1970-tal publicerades flera böcker som introducerade

teorier och modeller på svenska.⁴⁹⁸ Till de böcker som skulle komma att refereras i de presshistoriska studierna hörde *Masskommunikation och åsiktsförändringar* (1966), av Kjell Nowak, Benny Carlman och Karl-Erik Wärneryd, vidare Jörgen Westerståhls undersökningar av nyhetsförmedling och objektivitet, exempelvis *Vietnam i Sveriges Radio* (1968), samt *Press, radio, tv* (1970) av Stig Hadenius och Lennart Weibull. Att historieämnet under denna period tog intryck av massmedieforskningen var dock inget isolerat fenomen. I många länder fick ämnet impulser från samhällsvetenskapen från och med 1950-talets mitt. I Sverige inleddes motsvarande utveckling ett decennium senare. Inspiration hämtades bland annat från sociologiska och statsvetenskapliga modellbyggen, från marxistisk klassanalys och ekonomi. När nya metodövningar infördes på historiska institutionen i Göteborg i slutet av 1960-talet hörde sålunda ”Kvantitativ innehållsanalys av opinionsmaterial i pressen” till det som blev en del av utbildningen.⁴⁹⁹ År 1968 kunde Birgitta Odén i Lund konstatera att ”historia är samhällsvetenskap, studerad längs en tidsaxel”.⁵⁰⁰ Klas Åmark har i en tillbakablick om ”Teoriernas intåg i svensk historieforskning” pekat ut den ovan nämnda nordiska fackkonferensen som särskilt viktig för ämnets omorientering.⁵⁰¹

Mechanization takes command

En del historiker ställde sig emellertid kritiska till denna nyordning, liksom till den statsvetenskapliga massmedieforskningen mer generellt. Som särskilt kritisk framstod just Klas Åmark som i en artikel 1973 tog sig för att granska några nyare svenska studier på området.⁵⁰² En stor del av artikeln handlade om den kvantitativa innehållsanalysen och dess tillämpning i studier av massmediematerial. Att denna metod var den enda vetenskapliga, som förespråkarna fick det att låta som, ville han inte gå med på. Kvantitativa mätningar av exempelvis antalet argument var inte av större

värde än kvalitativa undersökningar av enskilda arguments logiska uppbyggnad. Och att det fanns ”ett otvetydigt samband mellan det utrymme man ger en fråga och den vikt man lägger vid den” kunde inte antas utan vidare. Åmark vände sig också emot föreställningen att resultat som uppnåtts i kvantitativa undersökningar var lättare att kontrollera och testa – läsaren var ofta tvungen att själv göra om hela undersökningen för att kunna bedöma rimligheten. Kategoriseringar och kodningar var alltid beroende av tolkningar, liksom betydelsen av de siffror som genererades, vilket innebar att resultatet inte var så objektiva som förespråkarna hävdade.⁵⁰³

För att tydliggöra kritiken exemplifierade Åmark med empiriska undersökningar där metoden använts. En genomgång av validitetsproblemen åskådliggjordes med Stig Hadenius, Lennart Weibulls och Jan-Olof Seveborgs båda böcker om socialdemokratisk press och presspolitik, där slutsatserna om politisk radikalism byggda på mätningar av andelen politiska kommentarer kritiserades: ”Validitetsproblemet tycks här vara akut.”⁵⁰⁴ Tendensmätningarnas svårigheter diskuterades bland annat utifrån Hadenius bok om TT-nyheter, där värderingar och ställningstaganden kategoriserades enligt ett balansdiagram med enbart två poler. Konsekvensen blev att en antikommunist som Torgny Segerstedt definierades som pronazistisk. Åmarks slutsats var skoningslös: ”Analysen i dess helhet måste betraktas som värdelös.”⁵⁰⁵ Hans huvudsakliga invändning mot den kvantitativa innehållsanalysen var den dogmatiska inställning som anhängarna gav uttryck för. Att den framställdes som vetenskapligt överlägsen fick som konsekvens att metoden tilläts bestämma forskningssyftet, istället för att metoden valdes utifrån den enskilda studiens syfte.

Andra var mer positiva till de kvantitativa metoderna, och framförallt till den potential som de tycktes utlova. Förutom samhällsvetenskaperna var en viktig inspirationskälla datamaskinernas möjligheter att beräkna och sortera stora mängder information.

Flera av dem som reflekterade kring historievetenskapliga metodfrågor under 1960- och 1970-talen uttryckte förhoppningar om datamaskinernas effektivisering av forskningen och att de skulle möjliggöra nya och storskaliga undersökningar. Jörgen Weibull hörde till dem som gjorde en direkt koppling mellan datamaskinens möjligheter och massmedieforskningens utmaningar:

Med tillgång till biträden för excerpering och med utnyttjande av de möjligheter, som de moderna datamaskinerna givit oss, står ett väldigt nytt källmaterial till historikernas förfogande: ett massmaterial av en typ som tidigare inte har kunnat utnyttjas helt enkelt på grund av sin mängd. Med datamaskinens hjälp kan forskaren av idag överblicka, systematisera och behandla nästan obegränsade mängder av dylika data.⁵⁰⁶

Vid flera lärosäten fanns tekniken redan tillgänglig, och en del hade tidigt skaffat sig datorvana. Uppsalahistorikern Carl Göran Andr  beskrev grunderna för vad han benämnde ”automationen” 1966. Häri inbegreps bland annat användningen av nål- och hålkort, lagring på magnetband och informationsöverföring med hjälp av tekniker för optisk l sning.  n så länge krävde de flesta metoderna att mänsklig arbetskraft excerperade och förde över information från källmaterialet till det lagringsmedium som användes, men redan fanns maskiner som kunde avl sa text, förutsatt att den var maskinskriven. När informationen väl hade överförts till lagringsmediet kunde den sorteras och bearbetas antingen manuellt (n lkorten), mekaniskt (vissa hålkort) eller med datamaskin (hålkort och magnetband). På maskinell v g kunde man exempelvis göra statistiska beräkningar och jämförelser mellan stora datamängder. Mest användbart för historikernas del var förmodligen möjligheterna att lägga upp sökbara register. Det var därför allt viktigare att fundera över ”hur de historievetenskapliga frågeställningarna redan på ett tidigt stadium skall kunna planeras så att de kan omvandlas till maskininstruktion”.⁵⁰⁷

Ett stort forskningsprojekt som till stor del byggde på möjligheterna att göra stora tidningsmaterial sökbara var "Sverige under andra världskriget", som drevs på Historiska institutionen vid Stockholms universitet 1966–1978. Flera av delprojekten berörde den svenska opinionen under krigsåren, och forskarna hade därmed att hantera problemen med "det väldiga materialet". Lösningen var att på ett tidigt stadium genomföra en "systematisk registrering" av 27 dagstidningar mellan 1938 och 1945.⁵⁰⁸ Ledare och ledarstick, intervjuer, politiska reportage, debattartiklar och politiska utprop – sammanlagt omkring 165 000 artiklar – registrerades på särskilda blanketter för att skapa ett "informationsåterutvinningsregister". Varje blankett innehöll 456 registreringsmöjligheter, med kategorier som tidning och datum, artikeltyp, spaltcentimeter, förekomst av partier och myndigheter, länder och personer, samt 37 ämneskategorier som beskrev sakinnehållet. Registret tillät vissa kvantitativa analyser, men huvudsyftet var att göra materialet sökbart. Sökningar kunde exempelvis göras på kombinationer av olika kategorier och ämnen.⁵⁰⁹ Det enorma registreringsarbetet upptog hela 5 procent av den totala projektbudgeten, 305 000 kronor i dåtidens penningvärde.⁵¹⁰ Men för opinionsforskningen var systemet ovärderligt: "Registret tjänar här som magneten, som drar fram nålarna ur halmstacken."⁵¹¹

Att det går en tydlig linje mellan bibliotekens kortkatalog, hålkortsmaskinen och den moderna datorn blir här synligt i ett och samma informationssystem. Blanketten som användes för att koda tidningsmaterialet var i grunden en förlängning av det klassiska registerkortet. När data överfördes till hålkort möjliggjordes beräkningar och sökningar som påminde om dem datorn erbjöd.⁵¹² Redan kring sekelskiftet 1900 hade storskaliga indexeringsprojekt dragits igång som byggde på liknande principer. I exempelvis Wilhelm Ostwalds och Adolf Saagers tidigare nämnda databas över allt mänskligt vetande – "världshjärnan" – var tanken att kunska-

pen skulle indexeras på detaljnivå. Böcker och tidskrifter var vetandets fiender, eftersom inbundna volymer försvårade informationsökningen. Därför registrerades varje "atom av fakta" separat och efter ämne i den stora kortkatalogen.⁵¹³ Presshistorikerna på Stockholms universitet stod inför liknande problem, och utarbetade samma lösning. Mikrofilmningen av den svenska dagspressen innebar att materialet blev mer lätthanterligt. Men eftersom innehållet inte indexerats var filmrullarna lika oöverskådliga som pappersläggen. Informationsåterutvinningsregistret innebar därför för tidningar vad världshjärnans kortregister femtio år tidigare var tänkt att innebära för böcker: "Card indexes are books broken up into their components."⁵¹⁴ Med registret på plats möjliggjordes undersökningar som enskilda forskare tidigare haft svårt att utföra.

Pressmaterialet i forskningspraktiken:

*"coded, punched and at least partly computerized"*⁵¹⁵

Användningen av den nya tekniken var mycket arbetsintensiv. I avhandlingarna från den så kallade opinionsgruppen (där Thorsten Nybom, Alf W. Johansson och Klas Åmark ingick) inom projektet "Sverige under andra världskriget" hette det att de var "ett resultat av ett ovanligt intensivt och omfattande samarbete".⁵¹⁶ För att registret skulle kunna användas i de olika avhandlingsprojekten behövde man komma överens om gemensamma urvalsstrategier och kategoriseringar. Det informationsåterutvinningsregister som var forskningens förutsättning ägnades dock bara marginell uppmärksamhet i avhandlingarna. Hur det egentligen användes och fungerade fick läsarna inte veta (något som tycks ha gällt också andra studier som gjorde bruk av hålkort och datorer).

En anledning till att tekniken fick en undanskymd roll kan ha varit att "aktiv djupanalys", som exempelvis Nybom betonade, inte riktigt stämde överens med de kategoriseringar som indexeringen krävde. Nybom fastställde visserligen ett antal övergripande "dok-

triner” för att urskilja debattörernas positioner, men påpekade samtidigt ”tidningsmaterialets bristfälliga lödighet”. Ledarsidornas resonemang var ofta inkonsistenta och ståndpunkter sällan explicit formulerade. En metod som gick ut på att kategorisera artiklarnas manifesta innehåll var därför svår att använda. Nybom ville komma åt debattörernas politiska och ideologiska utgångspunkter och då krävdes istället en textnära ”idéanalys” av deras värdeomdömen, verklighetsbeskrivningar och handlingsrekommendationer. Ambitionen var att ”sammanfoga spridda och relativt osammanhängande uttalanden till en gripbar, systematisk och analyserbar helhet”.⁵¹⁷

Även om den kvantitativa samhällsvetenskapen alltså inte (utöver dataregistret) satte några metodologiska spår i de pressavhandlingar som projektet om andra världskriget genererade refererades den samhällsvetenskapliga massmedieforskningens resultat när opinionsbegreppet diskuterades. Åmark hänvisade bland annat till *Masskommunikation och åsiktsförändringar* och kom till slutsatsen att det var ”opinionsbildningen” snarare än ”opinionen” han undersökte. Eftersom opinionsbildningens ”effekter” inte gick att klarlägga menade han vidare att det var mer adekvat att beskriva studieobjektet som ”den offentliga debatten”. Nybom talade på motsvarande vis om ”pressdebatten” och Johansson om ”opinionsyttringar”.⁵¹⁸

Att tidningsmaterial undersöktes och beskrevs med andra ord än ”opinion” återkom i andra historiska studier från 1970-talet. Av särskilt intresse här är tre avhandlingar från historiska institutionen i Lund: Eva Blocks *Amerikabilden i svensk dagspress 1948–1968* (1976), Gunnel Rikardssons *The Middle East conflict in the Swedish press* (1978) och Eva Queckfeldts *”Vietnam”: Tre svenska tidningars syn på vietnamfrågan 1963–1968* (1981). I dessa undersökningar fick massmedieforskningen större inflytande än i de tre stockholmsavhandlingarna. Till skillnad från kollegorna i Stockholm undersökte de lundsiska historikerna inte bara ledarartiklar och annat debatt-

material. För att teckna ”bilden” och utreda ”frågan” behövde de även studera tidningarnas nyhetsmaterial. Redan i förorden framgick att dessa historiker haft ett stort utbyte av forskare från andra ämnen. Till dem som tackades hörde Karl-Erik Rosengren från sociologi, Kjell Nowak från ekonomi, Lennart Weibull från statsvetenskap och Sven Windahl från ämnet informationsteknik. Att historikerna i Lund var öppna för intryck utifrån framgår också av att de stod som värdar för den nordiska konferens om ”Konfliktforskning och massmediaforskning” som anordnades 1973. Bland föredragshållarna fanns Karl-Erik Rosengren, Torbjörn Vallinder och Johan Galtung.⁵¹⁹ De tre pressavhandlingarna som skrevs i denna miljö präglas både teoretiskt och metodologiskt av den moderna massmedieforskningen, men också av kommunikationsforskningen inom exempelvis psykologi. Både Block och Rikardsson refererade sålunda till den individpsykologiska attitydforskningen när de definierade sina analysobjekt.⁵²⁰

Det som utmärker avhandlingarna är annars den vikt som lades vid metodfrågor. Alla tre tillämpar olika former av kvantitativ innehållsanalys i Berelsons tappning – ”den ’objektiva’ metoden”, som det heter i Blocks studie – även om de också framhäver de kvalitativa inslagen i kodningsarbetet.⁵²¹ Samtliga har som delsyfte att hitta metoder som gör det möjligt att studera attityder i ett stort pressmaterial.⁵²² Som en konsekvens av detta är metodkapitlen relativt omfattande, betydligt längre än teoriavsnitten. Härtill kom en lång rad tabeller och kodscheman i bilagor, i Blocks fall en 66-sidig volym som trycktes separat.⁵²³ Att avhandlingsprojekten utgjorde prövningar i flera avseenden framgår tydligast i Rikardssons metodbeskrivning: ”The coding work was experienced as exacting, mainly due to the high degree of concentration needed.” Sex kodare hade varit sysselsatta med det omfattande pressmaterialet. Den statistiska bearbetningen hade emellertid gjorts av en dator: ”Manual processing had not been possible.”⁵²⁴ Resultatet var tre

avhandlingar som sannolikt hade kunnat läggas fram också på en statsvetenskaplig eller sociologisk institution.

Från massdata till big data

Nya tekniker för att tillgängliggöra, koda och processa tidningstext gjorde det möjligt för 1960- och 1970-talens historiker att ta sig an nya studieobjekt. Utrustade med mikrofilm, kvantitativ innehålls- analys, kodningsblanketter och datamaskiner kunde de orientera sig i tidigare oöverskådliga tidningsmassor. Informationsteknikerna hjälpte dem att indexera, sortera, hitta och syntetisera. När etthundra år av svensk presshistorisk forskning sammanfattades i *Scandinavian Journal of History* 1982 konstaterades just att det var under det föregående decenniet som de flesta undersökningar hade publicerats. Förutom dem som nämnts ovan behandlades studier av Stig Boberg, Jarl Torbacke, Ann-Maria Ullsten, Karl-Hugo Wirén med flera. Många studier behandlade tidningsföretagen, ekonomiska förhållanden och enskilda aktörer snarare än tidningsinnehållet i sig. Översikten gjorde det emellertid tydligt att tidningssidan nu blivit ett lika legitimt historiskt studieobjekt som dokument av andra slag. Den förändring som kunde konstateras under de etthundra år som avhandlades handlade till stor del om att presshistoria omvandlats från något som sysselsatte journalister till ett fält för akademisk forskning.⁵²⁵ Helt säkert hade influenserna från den samhällsvetenskapliga massmedieforskningen en stor betydelse för detta förvetenskapligande. Denna forskning erbjöd teorier och tekniker som gjorde tidningspressen möjlig att undersöka. Med samhällsvetenskapliga modeller i bagaget kunde historikern med gott samvete bege sig ner i tidningsarkivet.

Mikrofilmer och andra informationstekniker bidrog till att tidningsmaterialet gjordes mer lättillgängligt och till en del av historikernas empiriska kanon. Att de flesta av de andra materialkategorier som Waller räknade upp 1961 förblev ofilmade innebar att

de med Assmanns terminologi dömdes att bli ”passivt ihågkomna”. Arkivsituationen medförde ”att pressen trots sin svårhanterlighet i mer än ett avseende dock är det lättast tillgängliga materialet”.⁵²⁶ Lättillgängligheten till trots krävdes ofta en stab av medhjälpare som kunde bistå med excerpering och kodning. I en tillbakablick författad 2012 förklarar Klas Åmark att under 1960- och 1970-talen ”dominerades inte längre den svenska historieforskningen av enskilda individer och riktningar knutna till dem, utan det är kollektiven som präglar utvecklingen”.⁵²⁷ Detta gällde inte bara teoretiska skolbildningar utan också det vardagliga forskningsarbetet i arkiv och framför datamaskiner. De avhandlingar som använde tidningsmaterial som källa bär ofta drag av grupparbete. Ingen människa hade kunnat processa all denna data, konstaterade Rikardsson på tal om sin datoranvändning. Och ingen enskild forskare hade möjlighet att på egen hand samla in och registrera all den data som datorn skulle processa. Det är av denna anledning som interkodar-reliabiliteten får stort utrymme i flera metodavsnitt. Av dem som assisterade i kodningsarbetet krävdes disciplin, att de lärde sig ett gemensamt kodspråk.

Tankarna om massdataanvändningens möjligheter under 1960- och 1970-talen har flera likheter med föreställningarna om digitaliseringens potential idag. Detta gäller inte minst användningen av tidningsmaterial som källa. Också idag överväldigas forskarna av det gigantiska material som plötsligt blivit tillgängligt. Detta nya material kräver nya metoder. Ingen människa kan på egen hand läsa alla tidningar som gjorts digitalt tillgängliga – men datorer kan! På samma sätt som under 1960- och 1970-talen framställs den storskaliga databearbetningen som mer vetenskaplig och objektiv, och med delvis samma argument: med teknikens hjälp reduceras människans subjektiva påverkan på resultatet.⁵²⁸ Att digitaliseringens resultat inte alltid är särskilt lysande behandlas närmare i nästa kapitel. De automatiserade processer som ska förlänga livet för

sönderfallande tidningslägg omvandlar stora delar av innehållet till digitalt brus. Informationsproblemen framträder återigen som avfallsproblem.

Tidningen som brus i det digitala arkivet

Enligt en telegrafdepesch från Wien, som *Aftonbladet* publicerade den 15 mars 1853, hade kejsar Napoleon III sedan en tid stått i livlig brevförbindelse med ”prinsen af Wasa”, den svenske kronprins som blivit landsförvisad efter statskuppen 1809 och som nu vistades i Österrike. Kejsaren bad om att få ingå äktenskap med prinsens dotter Carola. Telegrammet meddelade att kejsaren i sitt senaste brev önskade upprätthålla de goda relationerna alldeles oavsett prinsens besked i äktenskapsfrågan, och avslutades med följande tillägg:

mvulåssvsahdKtalapsoni
vulåssvsahdKtalapsoni
ulåssvsahdKtalapsoni
låssvsahdKtalapsoni
ssvsahdKtalapsoni⁵²⁹

Och så vidare i sammanlagt 69 rader. Vad var det kejsaren ville ha sagt med dessa utgjutelser? Var det ett försök att sätta ord på sina känslor för Carola? Var det ett kodat meddelande? Var det ett resultat av en bristfällig telegrafförbindelse? Faktum är att många av texterna i *Aftonbladet* från 1800-talets mitt innehåller liknande rader. Förklaringen är emellertid varken kärlekskranka kejsare eller bristfälliga telegrafer – för i själva verket har *Aftonbladet* aldrig publicerat dem. Trots det har de nu gjorts till en del av det digitala

arkiv där många av dagens läsare tar del av tidningen. Vad som inte fanns där från början finns där alltså nu, som ett resultat av att tidningen digitaliserats. Digitaliseringen av gamla tidningar är nämligen ingen neutral process som på ett enkelt sätt överför data från ett medium till ett annat. När papperstidningar görs om till digitala filer innebär det att data omvandlas, att somligt försvinner och att annat läggs till.

De tidningsnummer som berättade om Napoleon III kärleksaffärer år 1853 blev i de flesta fall till avfall eller makulatur efter bara någon dag. En del exemplar sparades, andra användes som omslagspapper eller på avträdet. De fåtal exemplar som har bevarats vittrar nu sönder i bibliotekens depåer. För att bevara och tillgängliggöra det kulturarv som tidningarna utgör satsar bibliotek världen över på att digitalisera sina samlingar. Resultatet av detta arbete är de mycket användbara databaser som gör det möjligt att söka bland miljontals tidningssidor. Samtidigt utgör digitaliseringen emellertid ett slags uppdatering av de processer som gjorde skröp av tidningen redan under 1800-talet. Som telegrafdepeschen 1853 visar skapar digitaliseringen sitt eget avfall, denna gång i form av digitalt brus. Informationssökning i de digitala tidningsdatabaserna medför därför med nödvändighet ett visst mått av digital avfallshantering.

De programvaror som digitaliseringen förutsätter remedierar i hög grad den mediehantering som gjorde tidningarna sökbara omkring år 1900. Då var det unga kvinnor med utvecklade tekniker för höghastighetsläsning som processade textmassorna, idag är det program för optisk teckenigenkänning som läser dem. Då var saxarna av stål, idag är det digitala saxar som beskär tidningssidorna. I båda fallen innebär hanteringen av tidningarna att de finfördelas och cirkuleras i nya sammanhang. Procedurerna ger tidningarna förlängt liv, men omvandlar dem samtidigt till något nytt. Dagens tidningsdigitalisering är emellertid inte en helautomatisk process.

Mänskliga operatörer instruerar och assisterar de maskiner som skannar, läser och klipper.

I detta kapitel undersöks den mediehantering som omvandlar papperstidningar till digitala filer. Hur tolkar programvarorna texterna? Vad händer med tidningarna när de digitaliseras? Kort sagt: vad är en digitaliserad tidning? Det är egentligen inte meningen att människor ska läsa de texter som digitaliseringen frambringt. I databasernas gränssnitt döljer högupplösta bilder på tidningssidor de texter som genererats maskinellt. De har skapats av programvara för att läsas av programvara. Hur dessa underliggande texter ser ut har emellertid stor betydelse för hur databaserna kan användas. Sökfrågor matchas mot den maskinlästa texten, inte mot bilderna av tidningssidor. Digitala verktyg som gör det möjligt att hitta språkliga mönster i tidningarna är också beroende av denna underliggande text. För en undersökning av hur tidningar hanterats och hur mediet omvandlats är skapandet av digitala tidningsdatabaser empiriskt intressant i sig självt. Men med tanke på hur utbredd användningen av databaserna är inom forskningen är undersökningen också av källkritiskt intresse.

Inledningsvis ges en översiktlig presentation av pågående digitaliseringsprojekt i Sverige och utomlands och hur de har behandlats i tidigare forskning. Därefter analyseras i tre avsnitt den svenska tidningsdatabasens sökgränssnitt, databasens OCR-lästa ord, samt de texter som autosegmenteringen har genererat. I ett efterföljande avsnitt skildras ett besök på den anläggning där den svenska tidningsdigitaliseringen äger rum. Avslutningsvis beskrivs hur databasens 1800-talstidning kan förstås som en produkt av den digitaliseringsprocess som på samma gång bevarar den och omvandlar den till oigenkännlighet. Precis som den inledande texten om Napoleon III:s kärlekskorrespondens kommer flera av de texter som används som analys exempel att på olika sätt behandla den elektriska telegrafens. Undersökningen av tidningsdatabasens brus

gjordes till stor del parallellt med en studie om hur den elektriska telegrafens beskrevs i *Aftonbladet* i mitten av 1800-talet.⁵³⁰ I samband med den digitala textanalys som då gjordes behövde stora mängder brus hanteras. Otaliga OCR-tolkningar av sökorden ”elektrisk” och ”telegraf” behövde identifieras samtidigt som mängder av textblock som satts samman av segmenteringsverktyget behövde gås igenom så att ovidkommande brus (däribland de 69 raderna ovan) kunde raderas. Föreliggande kapitel bygger till stor del på det empiriska avfall som blev över efter denna textanalys.⁵³¹

Digitaliserade tidningar som data och brus

Av tradition beskrivs tidningar ofta i kvantitativa termer, i sidomfång och vikt, i hyllmeter och spaltmeter. För digitala tidningsdatabaser tycks de stora mängderna vara ett mål i sig. Digitaliseringsens resultat anges i antal miljoner tidningssidor som hittills digitaliserats, hur många miljoner som återstår, hur många som digitaliseras varje dag. Exempelvis uppmärksammade Library of Congress den 7 oktober 2015 att deras tidningsdatabas ”now features more than 10 million pages – 74 terabytes of total data – from more than 1,900 newspapers in 38 states”.⁵³² The British Newspaper Archive anger redan på förstasidan en ständigt uppdaterad siffra på hur många sidor som finns digitalt tillgängliga, i juli 2018 drygt 26 miljoner.⁵³³ Kungliga biblioteket i Sverige meddelar på motsvarande vis att den svenska databasen innehåller omkring 19 miljoner tidningssidor.⁵³⁴ Dessa enorma datamängder, och förhoppningen om vad de kan möjliggöra, rimmar väl med idén om *Big Data* (med stora bokstäver). danah boyd och Kate Crawford har träffsäkert definierat *Big Data* som 1) teknologier för att samla in och processa stora datamängder, 2) ett analytiskt angreppssätt där stora mängder data analyseras i syfte att hitta mönster, samt 3) en mytologisk föreställning om att stora datamängder möjliggör en högre form av sanning, karaktäriserad av objektivitet och exakt-

het.⁵³⁵ Bibliotekens databasbyggen är insamlingsprojekt snarare än dataanalyser, men motsvarande retorik går igen i deras marknadsföring: ”Digitisation has revolutionised the way we can access historic newspapers.”⁵³⁶ På Library of Congress blogg skrev man så här i augusti 2016:

The Library of Congress has developed a user-friendly Application Program Interface, which can be used as a doorway into the newspaper data in *Chronicle America*. Because of this commitment to openness, users can now interact with these rich sources both as individual pages and as big data sets used to show trends over time and space.⁵³⁷

Med Lisa Gitelman kan man fråga sig ”what difference it makes intellectually – what kinds of difference it makes – that the media and methods of humanistic inquiry are changing”.⁵³⁸ De historiska arkiven blir i ökad utsträckning digitalt tillgängliga via gränssnitt som låter forskare söka på nyckelord, och forskningen som refereras hittas på motsvarande sätt i vetenskapliga databaser. Detta har självklart betydelse, eftersom ”knowledge is shaped by the technologies used to produce and distribute it”.⁵³⁹ Att det är angeläget att studera vad databaserna med digitaliserad tidningspress egentligen innehåller framgår om inte annat av Ian Milligans undersökning av databasernas genomslag i forskningen. I sin genomgång av kanadensiska doktorsavhandlingar i historia före och efter etableringen av ett antal publika onlinearkiv fann han att referenserna till digitaliserade tidningstitlar ökade med så mycket som 900 procent på bara några få år. Att det var de digitala versionerna som använts snarare än papperskopiorna framgick emellertid sällan av referenserna. De flesta forskare hänvisade till pappersexemplaren även när de uppenbart hade baserat sina studier på sökningar i det digitala arkivet. Milligan kunde även visa att de lättåtkomliga digitala tidningarna, företrädesvis representerade av några få storstadstitlar, användes också när studierna behandlade andra delar av

landet, vilket bidrog till en urban snedvridning av resultaten.⁵⁴⁰ Digitala tidningsdatabaser är alltså flitigt använda, de refereras dock sällan som de digitaliserade samlingar de är. Forskningsinfrastrukturen har förändrats radikalt, men referenslistorna antyder att forskare ännu inte hunnit ta ställning till vad de nya villkoren betyder.

Innehåll som överförs från ett analogt medium till ett annat förändras alltid på vägen. Somligt försvinner, annat läggs till.⁵⁴¹ Mats Dahlström har därför föreslagit att digitaliseringsprocessen bör förstås som en medial översättning, snarare än en överföring.⁵⁴² De som har undersökt digitaliserade tidningar och böcker har framförallt intresserat sig för vad som går förlorat i en sådan översättning. Studier av Google Books har uppmärksammat sidor som skannern har missat, text som blivit suddig och oläslig eller som skymms bakom skanneroperatörens händer, frånvaron av metadata, et cetera.⁵⁴³ Andra har pekat på hur medieobjektens materiella egenskaper omvandlas i digitaliseringsprocessen. Vad digitaliseringen syftar till att ”överföra” och bevara är i första hand *content*. Eftersom denna kategori primärt åsyftar text- och bildelement innebär digitaliseringen som regel att källdokumentens materiella beståndsdelar reduceras till visuella representationer – exempelvis bilder av pappersdokument.⁵⁴⁴ En tidningssidas format, papperets kvalitet, tjocklek och doft – som en gång präglat hur tidningen har producerats, distribuerats och använts – betraktas därmed inte som delar av det som ska bevaras. Som James Mussell har påpekat kan tidningsdigitaliseringen paradoxalt nog innebära en återupptäckt av mediets tidigare förgivettagna egenskaper.⁵⁴⁵ Mediet är det som inte låter sig överföras digitalt.

Att den optiska teckenigenkänning som omvandlar visuella tecken till maskinellt läsbar text inte alltid är att lita på har noterats av flera forskare. I sin studie om nyheter från Kuba i engelska 1800-tidskrifter beskriver Albert D. Pionke hur sökningarna i arkivet (på

Cuba) resulterar i träffar som ”cash”, ”Cheap”, ”Colours”, ”cube” och ”cure”.⁵⁴⁶ För att belysa vilka konsekvenser en bristfällig OCR-läsning kan få i praktiken formulerade ett antal nederländska forskare en hypotetisk forskningsfråga: När förekommer ortnamnet Amsterdam för första gången i det Nederländska nationalbibliotekets digitala tidningssamling? I en inledande sökning hittades en första text från 1642. Eftersom långt s (Amsterdam) av tekniken ofta omvandlas till ett f gjordes en ny sökning, med ett nytt resultat, 1624. För att förbättra sökningen ytterligare identifierade forskarna de vanligaste felen för de aktuella bokstäverna och konstruerade 23 alternativa stavningar av Amsterdam. Alla ord gav träff utom ett, inget före 1624 dock. En manuell granskning visade däremot att samma tidning som gav träff 1624 innehöll ordet redan 1619, men i en rad längst ner på sidan som OCR-tekniken missat. Senare visar det sig att redan databasens äldsta tidningssida från 1618 innehåller ordet, men OCR-tolkat i ytterligare en variant: Amfterftam. Experimentet visar att olika sökstrategier genererar helt olika resultat och att en framgångsrik sökning kan kräva både eftertanke och manuellt arbete.⁵⁴⁷ En rapport om tillståndet i British Librarys digitala tidningssamlingar pekar ut likartade problem. Författarna menar att programvaruleverantörernas sätt att mäta graden av korrekthet är gravt missvisande. Ofta hävdas att felen inte överstiger tio procent. Detta beräknas vanligen på bokstavnivå och innebär att endast en bokstav av tio är fel. Räknar man istället på ordnivå blir resultatet ett annat. Om i genomsnitt en bokstav av tio är fel-tolkad, och orden i snitt är fem bokstäver långa, innebär det att vartannat ord blir fel. Ett ord med tio bokstäver riskerar att bli fel etthundra procent av fallen.⁵⁴⁸

Den dataförlust som digitaliseringen definitionsmässigt medför är central för förståelsen av tidningarna i det digitala arkivet. Men digitaliserade tidningar är också så mycket mer. Somligt har försvunnit – men annat har tillkommit. Det finns därför anledning att

samtidigt betrakta den programvara som omvandlar papperslägg till data som en produktiv kraft som skapar ett nytt kulturarv. I sin klassiska presentation av Claude Shannons matematiska kommunikationsteori uppehöll sig Warren Weaver vid frågan om informationens förhållande till brus. Information, enligt denna teori, var ett mått på de valmöjligheter en sändare stod inför då ett meddelande skulle skickas iväg, samt den motsvarande osäkerhet som mottagaren ställdes för. Ett förväntat meddelande ("hej") innehåller knappt någon information, medan ett helt oväntat meddelande ("jag har vunnit på lotto") innehåller desto mer. Vad bruset medförde var att det gjorde meddelandet än mer oväntat ("öawo4ie") – och alltså ökade informationsvärdet: "if the uncertainty is increased, the information is increased, and this sounds as though the noise were beneficial!" Utan att egentligen komma till rätta med paradoxen konstaterade Weaver att bruset skapade "undesirable uncertainty".⁵⁴⁹

Shannon utgick ifrån att bruset skulle reduceras med förbättrade kommunikationskanaler. Andra forskare har dragit närmast motsatta slutsatser, både vad gäller kanalernas prestanda och brusets värde. Äldre mediekkanaler, som den tryckta texten, var enligt Friedrich Kittler dåliga på att fånga upp brus, medan innovationer som filmen och fonografen däremot gjorde det till en del av själva meddelandet: "The phonograph does not hear as do ears that have been trained immediately to filter voices, words, and sounds out of noise; it registers acoustic events as such."⁵⁵⁰ Förutom brus från omgivningen registrerade filmkameran och fonografen spåren av inspelningsapparaturen själv, såsom repor och rispningar, flimmer och knaster. Motsvarande kunde ibland även gälla för uppspelningsapparater. Med detta brus träder den medieteknik fram som det meningsbärande innehållet annars döljer. Den tilläggsinformation som bruset bidrar med kan därmed betraktas som en empiri som gör det möjligt att studera mediets egenskaper och funktio-

ner.⁵⁵¹ Sybille Krämer går än längre och hävdar att "only noise, dysfunction and disturbance make the medium itself noticeable".⁵⁵²

I digitala medier är brus överallt närvarande. Jussi Parikka och Tony Sampson konstaterar att i digitala medier är bruset ingen anomali, det är en integrerad del av vad dessa kanaler är. Som exempel nämner de spam och virus, oönskad reklam i pop-up-fönster och icke-kompatibla format och system som omvandlar innehåll till oigenkännlighet.⁵⁵³ Andra forskare har identifierat "rutten data" i digitala databaser och automatiskt ihopskrapad *big data*.⁵⁵⁴ Hyperlänkar som inte leder någon vart och automatiskt genererade kategoriseringar som inte är vad de utges för att vara hör till det som har uppmärksammas. Sådant brus avslöjar "the unruliness of algorithms and digital source materials that do not always behave as planned".⁵⁵⁵

På motsvarande sätt tänker jag mig att man kan närma sig digitaliserade tidningar. Feltolkade bokstäver synliggör OCR-motorns läsart, sönderhackade texter visar hur segmenteringsverktyget definierar en text. Brusets beskaffenhet innebär emellertid att det är svårt att göra en heltäckande och systematisk kartläggning. I ett metodkapitel med rubriken "Mapping noise" skriver Parikka att "Signals are always surrounded by noise, even to the extent that we cannot always decipher which is which".⁵⁵⁶ Detta beskriver väl de förhållanden som råder i tidningsdatabasen. Bruset är överallt närvarande, men uppvisar samtidigt stor variation. Om bruset hade följt tydliga mönster vad gäller spridning och karaktär hade det varit enkelt att spåra, förebygga och reducera det. Av denna anledning kommer jag i det följande att kombinera statistiska metoder som ger översikt med närläsningar av enskilda exempel.

Det osynliga arkivet

Medietekniker uppfattas ofta som användarvänliga så länge användarna inte behöver bry sig om hur de tekniskt fungerar. För att öka

användarvänligheten för digitala medieobjekt försöker utveckla ofta återanvända äldre mediers former och funktioner: datorer och digitala gränssnitt har exempelvis lånat skrivmaskinens tangentbord, skrivbordet och arkivets mappar, bokens blädderbarhet, och så vidare. Effekten blir att medietekniken görs osynlig och att användarnas uppmärksamhet riktas mot medieinnehållet.⁵⁵⁷ På ett snarlikt sätt fungerar det klassiska arkivet, som är "the implicit starting point for so much historical research that it itself, as a place and a media form, has been neglected, become almost invisible".⁵⁵⁸ Därför är det inte konstigt att det digitala tidningsarkivet görs användarvänligt just genom att dölja de mekanismer som gör användningen möjlig.

I Kungliga bibliotekets tidningsdatabas (tidningar.kb.se) presenteras användarna för ett gränssnitt där papperstidningens visuella former framhävs. Användaren tar del av tidningarna i form av inskannade bilder. Det lätt gulnade papperet känns igen från papperstidningsarkivet. På skärmen får läsaren visserligen bara se en sida i taget och det är svårt att på en vanlig skärm ta in hela sidan på samma gång utan att texten blir för liten. Men ändå: att läsa tidningen på skärmen påminner visuellt om att läsa den i bibliotekets specialläsesal. Och den som vill kan läsa den på ett kafé eller vid matbordet – nästan som en 1800-talsläsare.

Det finns två sätt att söka sig fram i KB:s tidningsdatabas. Man kan bläddra och man kan söka på nyckelord. Via det gränssnitt som fortfarande användes hösten 2018 bläddrar man genom att klicka på en tidningstitel och därefter kan man antingen skrolla bland de tidningsnummer som i kronologisk ordning visas i miniatyr, eller klicka sig fram via de stapeldiagram som visualiserar beståndet från givna år, månader och dagar. Man kan emellertid inte bläddra som man hade gjort i en inbunden tidningsårgång eller i en tidningsbunt. När man bläddrat igenom alla sidor i ett tidningsnummer måste man avsluta helskärmsläget, gå tillbaka till miniatyrbilderna,

klicka på nästa nummer och förstora förstasidan genom att dubbelklicka. Att bläddringen är omständlig gör också att användare gärna väljer att söka på nyckelord istället. Detta är också förstaalternativet på databasens förstasida: "Sök bland svenska dagstidningar".

Sökfunktionen utgör en av de främsta fördelarna med digitala tidningsdatabaser – men det är samtidigt den som gör dem förrådiska. Hur man ska gå till väga för att hitta bland textmassorna i gamla tidningar har varit ett återkommande bryderi ända sedan 1800-talet. Svårigheten att hitta har också varit en viktig anledning till att historiker har dragit sig för att undersöka tidningar. Genom att söka på nyckelord kan användare hitta texter där ordet förekommer, studera frekvenser över tid för att upptäcka hur användningen ökar eller minskar, och kanske finna texten där ordet användes för första gången. För att detta ska vara möjligt måste tidningstexterna vara OCR-lästa. Det är kvalitén på denna maskinlästa text som avgör vilka träffar den som söker får fram.

I papperstidningens gränssnitt sammanfaller mjukvaran med hårdvaran eftersom papperet och trycksvärtan är den bärande teknik som läsaren hela tiden betraktar. I det digitala arkivet är det som syns utåt endast ett yttre lager som döljer ett underliggande maskineri av programvara, kod och OCR-tolkad text. Tim Hitchcock har konstaterat att "because the user is only ever presented with an image of the original, there is no way of judging the quality of the results". Att den OCR-tolkade texten som sökningarna matchas mot innehåller mycket brus misstänker nog de flesta, men eftersom ingen kan veta exakt hur utbrett det är går det inte att avgöra hur väl sökresultatet avspeglar ordens faktiska förekomst i tidningarna: "you have no way of checking what you are searching, as there is no easy way to discover what the raw text looks like."⁵⁵⁹ Från Kungliga bibliotekets sida är det ett medvetet val att hålla den OCR-lästa texten dold. I kravspecifikationen till utföraren heter

det: ”Den teckentolkade texten ska lagras i ett lager bakom bilden som föreställer tidningssidan.”⁵⁶⁰

Att det arkiv som på samma gång möjliggör och begränsar data-tillgången döljer den text som gör att resultaten kan utvärderas utgör ett problem för de forskare som eftersträvar ett källkritiskt förhållningssätt och en medveten materialhantering. I databasen är materialhanteringen bokstavligen ogenomskinlig. Att brusnivåerna genererar felträffar är det samtidigt många som är medvetna om, både forskare och andra användare. Inläggen på databasens eget diskussionsforum handlar ofta om detta problem:

Eftersom jag bor i Irsta utanför Västerås ville jag läsa artiklar om min hemby. Jag fick flera 1000 träffar, men nästan alla är 1:sta (första) som OCR-programmet tolkat fel. Hur skall jag hitta det jag söker?⁵⁶¹

Som detta klagomål visar påverkar den dolda texten söksystemets förmåga att lokalisera relevanta sökträffar. Precisionen är bristfällig eftersom det bara är en mindre del av sökträffarna som motsvarar användarens sökord. Samtidigt kan även återkallelsen antas vara ett problem. De texter där ”Irsta” omtolkats till helt nya ordvarianter finns inte alls med bland sökträffarna – risken finns att de gjorts helt osökbara.

Nya ord: Om ocr

Den som är satt att läsa Kungliga bibliotekets tidningar går under namnet ABBYY, som också är namnet på det ryska företag som utvecklat OCR-motorn. Enligt företaget betyder namnet ”skarpt öga” på ett forntida sino-tibetanskt språk: ”This name and its meaning (keen eye) reflect the key fields of [the] company’s activity and research: document recognition and linguistic technologies.”⁵⁶² Det är ABBYY som läst och omvandlat tidningssidornas grafiska tecken till digitala bokstäver och ord.

För att kunna studera hur texterna ser ut bakom det grafiska

gränssnittet laddades ett mindre material ner i XML-format, *Aftonbladet* mellan åren 1831 och 1862. Allt som allt rör det sig om cirka 10 000 frysida tidningsnummer (i enstaka fall är tidningarna åtta respektive tolv sidor), och sammanlagt 194 miljoner ord. Eftersom antalet unika ord uppgår till drygt nio miljoner, och Anders Fredrik Dalins *Ordbok öfver svenska språket* från 1850-talet har med omkring 63 000 ord, kan man misstänka att en stor del av de unika orden utgörs av ordvarianter skapade av ABBYY.⁵⁶³ En hel del av orden i tidningen återfinns emellertid inte i en ordbok, exempelvis person- och ortnamn, utländska ord, fackuttryck et cetera. För att sälla fram sådana ord som digitaliseringen själv har genererat skapades ett jämförelsekorpus bestående av 1800-talstexter som är digitaliserade med hög kvalitet. Två hundra texter från 1820-tal till 1880-tal valdes ut från Litteraturbankens samlingar, bestående av poesi och skönlitteratur, vetenskapliga texter och reseberättelser, teaterpjäser och historiska arbeten, samt enstaka journalistiska texter. Urvalet är begränsat, men gör det ändå möjligt att sammanställa en lista på korrekt stavade ord från samma tidsperiod. De 370 000 unika orden som togs fram på detta sätt användes sedan som en stoppordlista för att filtrera bort så många rättstavade ord från tidningstexterna som möjligt. Bland de ord som blev kvar efter denna utrensning valdes en halv miljon av de mest frekventa ut för en närmare granskning. En fullständig närläsning låter sig inte göras när ordmängden är så omfattande, men listan ger ändå en god överblick över vanliga ordvarianter samtidigt som den pekar ut enskilda ord som kan vara värda att titta närmare på.

Bland de mest frekventa orden på listan återfinns inte oväntat flera rättstavade ort- och personnamn, som Hudiksvall, Söderhamn och Arborelis (och för den som söker efter brus blir dessa korrekta ord ett slags brus som försvårar sökningen). Men till de mest frekventa orden hör även omtolkningar av vanliga ortnamn: Liibeck (6876 stycken), Slockholm (4550), Briissell (2409) och Stoekholm

(1924). Avklippta delar av ofta använda ord finns också högt på listan, exempelvis myc (2249), medde (1431), och möj (1363). De många varianterna av ett ord som ”och” synliggör några av de vanligaste läsfelen. Här återfinns bland annat oeh (115 175) ocli (26961), ech (13565), eeh (4113), osh (3239), samt »ch (3258). Ett tjugotal andra kombinationer är lätta att identifiera. Ironiskt nog har OCR-tekniken tolkat ”och” som ocr 170 gånger. Redan här syns ett mönster: programvaran har svårt att se skillnad på o, c och e, likaså h och li, ü och ii och t och l.⁵⁶⁴

Som kombinationen ”»ch” visar genererar tekniken ord som består av mer än bokstäver. Frågetecken, utropstecken, siffror, semikolon, hashtags och andra tecken görs ofta till en del av orden. Enskilda teckenkombinationer är inte alltid högfrekventa, men tillsammans utgör de en betydande del av ordmängden. En variant som \$atan återfinns bara 37 gånger, och ©lägenheten endast åtta. Men ordvarianterna som inleds med ett frågetecken är nästan 1100 och tillsammans förekommer de över 100 000 gånger. Det kommer därför inte som en överraskning att även eurosymbol och snabel-a nu har blivit en del av 1800-talspressen, exempelvis i form av €olog-ne (10) och @ch (17).

Intressant är också att det bland orden dyker upp teckenvarianter som har digitalt ursprung i mer än ett avseende: html-entiteter (som ingår i det märkspråk som används när webbsidor görs). Av någon anledning har maskinläsningen omvandlat > och < till entiteterna > och < – inte alltid, men i tusentals fall. Ibland har emellertid helt andra bokstäver lästs som > eller < för att därefter bli omkodade till html-entiteter, vilket resulterat i att ordet extra blivit e >tra (25) och flaska f l<ska (25). Återigen är de enskilda varianterna relativt ovanliga, men en sökning på dessa entiteter i den publika tidningsdatabasen genererar närmare 12 miljoner träffar. En bugg i programvaran har inneburit att de historiska tidningarna strösslats med kodfragment från moderna

online-medier. Den svenska tidningsdatabasen är emellertid inte ensam om detta problem. Motsvarande sökningar i exempelvis den nederländska databasen Delpher genererar ett par miljoner träffar.

För att hitta ännu fler av de stavningsvarianter som OCR-tekniken genererat kan man söka med hjälp av ett så kallat *Levenshtein distance*. Man söker då på ett ord, och anger hur många bokstäver i ordet som ska tillåtas att vara utbytta, tillagda eller saknade. Amsterdam och distansen 1 fångar in Amfterdam, med distansen 2 får man med Anfterdam, och så vidare. *Levenshtein distance* kan utnyttjas som ett sätt att hitta alternativa sökord och sökträffar, men kan också användas som en metod för att lokalisera det brus som digitaliseringen skapat.

För att kartlägga hur många ordvarianter OCR-tekniken förmår att generera valdes ett testord: telegraf. Textkorpusen utgjordes av hela Aftonbladsmaterialet, och distansen sattes till 3. Med en högre distans hade fler varianter spårats, men detta hade samtidigt inneburit att en betydande mängd andra ord också hade letat sig in i materialet. Och även med distansen 3 kom flera andra ord med. För att säkerställa att endast telegraford togs med granskades resultatet manuellt och med hjälp av sökningar i tidningsdatabasen kunde ovidkommande ord tas bort. Eftersom det endast var ordet telegraf som skulle undersökas raderades också ändelser och sammansättningar som ”-meddelande” och ”-station”. Vad som blev kvar var 590 tolkningar av ordet telegraf. Resultatet visade att den första bokstaven t kunde representeras av sammanlagt 25 olika tecken. Andra bokstaven e kunde skrivas med 24 olika tecken, l kunde bli 19 tecken, och så vidare. En del varianter var klart vanligare än andra, exempelvis att t tolkades som l, och tvärtom. Den stora variationen gjorde det samtidigt klart att en enskild bokstav kunde omvandlas till nästan vilken annan bokstav som helst. Här ett litet axplock (och det är värt att påpeka att Microsoft Word utan problem känner igen dem alla som felstavade ”telegraf”):

telegraf ^elegraf teleggraf xelegraf tel»graf telegraf telesgraf tejpgraf
 yelegraf lelegraf telegraf telegrit telejrraf tzelegraf telegrur telegra-1
 ttlegraf telegrnf telegsaf tolegraf tejegraf telpgraf tt-legraf zelegraf
 tel@graf telegbaf tesegraf telegra6 felegraf teleoraf lelgraf tele{raf
 tele«craf llthegraf telbgral j7elegraf ulegraf fe7egraj fesegraf

Det som senare kom att benämnas OCR började utvecklas redan på 1800-talet – och intressant nog som en vidareutveckling av just telegrafen. Vad man då försökte åstadkomma var en maskin som läste bilder och översatte dem till tecken som kunde sändas telegrafiskt, och därefter konvertera dem tillbaka till bild igen. I början av 1900-talet utvecklades tekniker för att läsa skrivna bokstäver och omvandla dem till morse-kod.⁵⁶⁵ Det var emellertid först på 1950-talet som OCR-tekniken fick ett bredare genomslag, och då främst som ett sätt att ersätta de många sekreterare som på kontor hade i uppgift att skriva av text och föra in siffror i olika datasystem. Om denna skriv- och överföringsprocess kunde automatiseras skulle administrationen spara pengar och arbetet utföras mer exakt. För att tekniken skulle fungera krävdes att underlaget hade skrivits ut eller tryckts med specifika typer. De första i världen att införa tekniken i stor skala var svenska Postgirot 1965, och än idag ser vi resterna av detta system i de förtryckta OCR-numren längst ner på inbetalningskort.⁵⁶⁶ Eftersom tekniken fungerade väl började den också att användas för att överföra andra typer av skrifter till digitala format. Om texterna inte var anpassade för maskinläsning redan från början uppstod emellertid flera problem.⁵⁶⁷ Faktorer som påverkar överföringen är bland annat tecknens tjocklek och storlek, färgtonen i relation till dokumentets bakgrundston, den typografiska skillnaden mellan olika tecken och likheten mellan olika varianter av ett och samma tecken. A och A riskerar att tolkas som olika tecken, samtidigt som A och R kan tolkas som identiska. Andra faktorer har att göra med om ursprungsdokumentet är helt, slätt, rakt och möjligt att skanna. I en problemöversikt från 1999

konstaterades: ”It is surprising that after more than 40 years of research, OCR systems are not close to matching human performance.”⁵⁶⁸ För att illustrera teknikens begränsade kapacitet lät forskarna tre av de mest avancerade systemen tävla mot en sjuårig pojke. Barnet var överlägset i alla avseenden. Trots detta hävdades att de bästa OCR-läsarna kunde prestera 99 procent korrekta resultat – förutsatt att texterna och dokumenten var ”rena”.⁵⁶⁹

Om OCR-tekniken fungerar som det är tänkt ska spåren av den inte synas annat än som en exakt återspeglning av ursprungstexten. Tekniken ska överföra, inte lägga till och inte dra ifrån. För den som betraktar en OCR-läst text blir överföringstekniken endast synlig genom de fel som den genererar. I detta liknar maskinläsningen den maskinskrivning som den var tänkt att ersätta. Den sekreterare som under 1900-talets första halva transkriberade eller tog diktamen skulle fungera som ett perfekt medium i den meningen att hennes uppgift var att överföra data utan att efterlämna några spår efter sig själv. Att det suttit en människa bakom skrivmaskinen syntes bara när hon slagit på fel tangenter.⁵⁷⁰

För att få sina färdigheter bekräftade kunde sekreteraren göra det prov som Tjänstemännens bildningsverksamhet anordnade varje år. Provet omfattade 6000 nedslag efter skriven förlaga. Maxtiden var trettio minuter, och högst nio fel tilläts (en felprocent på 0,15). Gjorde man fler fel än så kunde den som hade tid över emellertid rätta felen, ”snygg rättning räknas ej som fel”.⁵⁷¹ De som deltog på de maskinskrivningstävlingar som bland annat *Dagens Nyheter* arrangerade gjorde fler fel, men höll också en betydligt högre hastighet. En högre felprocent än fem innebar emellertid att den tävlande blev diskvalificerad. De flesta deltagare låg på mellan två och en halv och tre procent. Ökad hastighet innebar som regel fler fel. Icke desto mindre uppnådde en tävlande år 1938 över tolv tusen nedslag på trettio minuter, varav endast 0,2 procent var felslag.⁵⁷² För de sekreterare som inte drömde om hastighetsrekord gällde

```

</TextLine>
v<TextLine ID="line9" HPOS="2625" VPOS="3716" WIDTH="810" HEIGHT="372">
  <String HPOS="2625" VPOS="4049" WIDTH="80" HEIGHT="38" CONTENT="eljest" STYLEREFS="style9" WC="0.61"/>
  <SP ID="SP2975" WIDTH="0" HPOS="2705" VPOS="4054"/>
  <String HPOS="2725" VPOS="4047" WIDTH="58" HEIGHT="27" CONTENT="ofta" STYLEREFS="style9" WC="0.60"/>
  <SP ID="SP2976" WIDTH="0" HPOS="2783" VPOS="4056"/>
  <String HPOS="2805" VPOS="4045" WIDTH="86" HEIGHT="29" CONTENT="måste" STYLEREFS="style9" WC="0.40"/>
  <SP ID="SP2977" WIDTH="0" HPOS="2891" VPOS="4056"/>
  <String HPOS="2914" VPOS="4047" WIDTH="162" HEIGHT="39" CONTENT="efvergifva" STYLEREFS="style9" WC="0.73"/>
  <SP ID="SP2978" WIDTH="0" HPOS="3076" VPOS="4070"/>
  <String HPOS="3116" VPOS="4050" WIDTH="35" HEIGHT="28" CONTENT="da" STYLEREFS="style9" WC="0.52"/>
  <SP ID="SP2979" WIDTH="0" HPOS="3151" VPOS="4050"/>
  <String HPOS="3185" VPOS="4059" WIDTH="66" HEIGHT="17" CONTENT="man" STYLEREFS="style9" WC="0.44"/>
  <SP ID="SP2980" WIDTH="0" HPOS="3251" VPOS="4060"/>
  <String HPOS="3279" VPOS="4049" WIDTH="63" HEIGHT="27" CONTENT="icke" STYLEREFS="style9" WC="0.65"/>
  <SP ID="SP2981" WIDTH="0" HPOS="3342" VPOS="4059"/>
  <String HPOS="3364" VPOS="4052" WIDTH="66" HEIGHT="36" CONTENT="äger" STYLEREFS="style9" WC="0.46"/>
  <SP ID="SP2982" WIDTH="0" HPOS="3430" VPOS="4061"/>
</TextLine>
v<TextLine ID="line10" HPOS="2625" VPOS="3716" WIDTH="810" HEIGHT="411">
  <String HPOS="2626" VPOS="4088" WIDTH="118" HEIGHT="37" CONTENT="tillhjelp" STYLEREFS="style9" WC="0.59"/>
  <SP ID="SP2983" WIDTH="0" HPOS="2744" VPOS="4099"/>
  <String HPOS="2768" VPOS="4087" WIDTH="29" HEIGHT="27" CONTENT="af" STYLEREFS="style9" WC="0.39"/>
  <SP ID="SP2984" WIDTH="0" HPOS="2797" VPOS="4087"/>
  <String HPOS="2812" VPOS="4087" WIDTH="85" HEIGHT="39" CONTENT="något" STYLEREFS="style9" WC="0.37"/>
  <SP ID="SP2985" WIDTH="0" HPOS="2897" VPOS="4094"/>
  <String HPOS="2919" VPOS="4092" WIDTH="121" HEIGHT="35" CONTENT="register" STYLEREFS="style9" WC="0.75"/>
  <SP ID="SP2986" WIDTH="0" HPOS="3040" VPOS="4114"/>

```

År 1838 började *Aftonbladet* i varje måndagsnummer att införa ett register över förra veckans artiklar: ”en betydlig lättnad skall vinnas för dem, som framledes vilja uppsöka några föregående artiklar i bladet, varom ämnena för dagen kunna erinra, – något som man eljest ofta måste öfvergifva, då man icke äger tillhjelp af något register” (8/1 1838). Idag är det en programvara som registrerar gamla nyheter, men inte alltid så precist. XML-filen loggar maskinläsningen ord för ord och anger sedan ”word correctness” med ett värde mellan 0 och 1. Från data.kb.se.

emellertid följande regel: ”det är bättre att skriva säkert och fort än att blott skriva fort! Om Ni gör mer än ett fel på 300 nedslag, är hastigheten för stor.”⁵⁷³ Precis som för dagens maskinläsningssystem övades säkerheten upp genom att maskinskrivaren tränades i att skriva av olika typer av förlagor: maskinskriven, tryckt och handskriven text i en, två eller flera spalter, liksom olika typer av tabeller och blanketter. En nybörjarövning gick ut på att i minst tre fulla rader upprepat och rättstavat skriva ordet telegraf.⁵⁷⁴

Också när gamla tidningstexter maskinläses görs en bedömning av hur korrekt och säker tolkningen av ett enskilt ord är – men här

är det OCR-läsaren själv som gör bedömningen. Av XML-filerna framgår hur säker ABBYY:s läsning av varje enskilt ord är, på en skala mellan 0 och 1. Helt säkert (1.0) bedöms läsningen nästan bara vara när det rör sig om enskilda bokstäver, siffror eller skiljetecken. Relativt hög säkerhet indikeras även för småord som och (0.81), KORT (0.88), bko (det vill säga banko, 0.86), men även, och förvånande nog, för ett ord som MNEMOTEKNIKEN (0.72) – att det är versaler hjälper nog till här. Vanligare är emellertid att tekniken tvivlar på sin egen säkerhet: En (0.17), Bazaren (0.24), och (0.11). Att den uppskattade korrektheten är hög eller låg behöver alltså inte säga så mycket om den faktiska korrektheten. Åtskilliga tolkningar med relativt höga siffror är för en mänsklig läsare uppenbara feltolkningar, såsom Brm»kebe (0.62), fö» (0.85), ^to (0.72), frln (0.77) och >aft (0.70). Andra gånger förefaller osäkerheten mer motiverad, som i fallen Näwyork (0.26) och HEWYORKd (0.35).⁵⁷⁵

Vid sidan av dessa korta ord finns i filerna också mycket långa sammansättningar av ordfragment, där de enskilda orddelarna tolkats var för sig och uppskattats vara säkra, men där det sammanslagna ordet ändå framstår som otroligt. Det längsta ordet i de undersökta Aftonbladsfilerna är hela 270 bokstäver långt:

starsomnomligthanineskilprofstorsåkungslåttfandhjonkuninse-
vägpitaarbvåranufsamelighenylderförtillvarkånågbetdvoteslagpr
strkamåmi•samsmallsegheensålordruhagåförpresogislesvebletilhar
önamjanasvhepaöftilhedubeatdasioconfadesådmdesvlöpindvevsalf-
marskuedfedaoobjbnobsnvn⁵⁷⁶

Av detta framgår att vi inte ens kan vara säkra på att själva ordmängden i filerna motsvarar ordmängden på tidningssidorna. Långa ord styckas inte sällan upp i smådelar, och en del av dessa ordfragment sätts sedan samma till mycket långa ord. I textfilerna är 90 procent av orden mellan en och tio bokstäver långa, vilket förefaller rimligt. Men 0,25 procent av orden är över trettio bokstäver långa, och det motsvarar närmare en halv miljon ord.

Hur många av de nio miljonerna unika ord som är ABBYY:s egna skapelser är svårt att säga med bestämdhet. Att de är många står dock klart – liksom att mångfalden är betydande. Topplistan över den halvmiljon ord som inte återfinns i jämförelsekorpus innehåller inga ordvarianter som förekommer färre än sex gånger. Hälften av orden på listan förekommer emellertid högst tolv gånger. Även om förvrängningarna alltså följer vissa mönster är de enskilda ordvarianterna inte särskilt frekventa. Den stora spridningen gör det svårt både att kartlägga bruset systematisk och att reducera det i efterhand. Klart står i varje fall att OCR-läsningen har utökat det historiska ordförrådet och infogat helt nya ord i de gamla tidningarna. 1800-talets tidningar präglades redan från början av polyfoni, men bland detta sorl hörs nu även rösten av OCR-motorn själv.

Nya texter: Om autosegmentering

Att digitaliseringen av gamla tidningar genererat feltolkade ord har uppmärksammat tidigare av både forskare och vanliga användare. Hur de digitala verktygen har delat in tidningssidorna i kolumner och mindre textstycken har inte diskuterats lika mycket. Säkert beror det på att bibliotek i många länder har valt att antingen göra en manuell textsegmentering, eller att inte göra någon segmentering alls på artikelnivå. I båda fallen handlar det om att undvika de problem som en maskinell segmentering för med sig. I det första fallet rättas felsegmenterade sidor för hand (i låglöneländer som Indien och Kambodja), i det andra väljer man att inte segmentera alls eftersom det maskinella resultatet ändå blir bristfälligt.⁵⁷⁷ Kungliga biblioteket i Sverige har valt en annan väg. Eftersom man velat automatisera processen så långt som möjligt har man valt att förlita sig på det digitala segmenteringsverktyget utan att göra någon manuell rättning i efterhand.

Vem som ansvarat för textsegmenteringen framgår av varje XML-fil: "Segmentation Component for Zissor Content Conversion

System". Programvaran är framtagen av det norska företaget Zissor som utvecklar digitala klippssystem för både företag och arkiv. En del av verksamheten riktar in sig på omvärldsbevakning, av digitala nyhetsklipp såväl som pappersbaserade. För dessa ändamål erbjuder de "a complete end to end solution for production of press clippings".⁵⁷⁸ Företagets andra verksamhetsgren är inriktad på att utveckla program och system för tidningsdigitalisering. Också här erbjuds "a complete end to end solution", där flera olika verktyg kan kombineras för att tillgodose beställarnas behov. Förutom segmentering kan programpaketet hantera OCR-läsning (genom ABBYY), konvertering av filer till nya format, metadata, kvalitetskontroll et cetera. Dessutom finns möjlighet att redigera och märka upp materialet i efterhand. Enligt den egna marknadsföringen är systemet "flexible and adjustable from project to project". Användarna är främst bibliotek, arkiv och tidningsföretag som vill digitalisera sina samlingar.⁵⁷⁹

Det digitala klippverktyget delar in tidningssidorna i block – i större "composed block" (som systemet benämner "article"), som i sin tur utgörs av mindre "text block". I XML-filerna anges varje blocks position på den avbildade tidningssidan med koordinater, HPOS för horisontell position, och VPOS för vertikal position. Varje textblock består av en eller flera textrader, och varje textrad består av ett eller flera ord. För den som söker på ett ord i den publika databasen visas blocket där sökordet ingår med en gul markering på tidningssidan. Eftersom tidningssidorna ofta innehåller mycket text satt med små typer är gulmarkeringen en god hjälp för den som vill hitta något specifikt. För den som vill processa texterna på egen hand med hjälp av digitala verktyg kan indelningen av texten i separata textblock möjliggöra mer avancerade analyser. Att använda *topic modeling* och verktyg för samförekomstanalys blir exempelvis meningsfullt endast om enskilda texter är avgränsade från varandra på samma sätt som i tidningen.

) New England and her Institutions by one of her Sons, cit. i Nordamerikas sittliche Zustände von Julius, s. 185.

döden ... jag leddes vid detta tillfälle ej af ringaste hat.

— Ej af ringaste hat? och WILHELMINA BUTLER då! utropade Peter Herbin med dundrande stämma ... Hertigen sänkte hufvudet utan att svara. Peter Herbin fortsfor:

— Då jag begaf mig ifrån kansliet, så kom mig en känsla af vördnad för den afidne vännens minne att medtaga handlingarne, som angingo hans rättegång. Jag gjorde visserligen orätt; men jag ville äga i händer något, hvarmed jag en dag kunde upprätta hans minne ... Bland samma rättegångshandlingar funnos äfven de, som angingo Montbards, den gamle gardes-soldatens process ... Midt under förstörelsen af dessa pappersluntor märkte man ej min försmällning ... Flera år tillbragte jag på resor ... Då jag hörde omtalas din nyligen skedda upphöjelse, tänkte jag att stunden var inne att kunna bränmärka dig för ditt förra handlingssätt; jag genomgick ånyo rättegångshandlingarne ... och huru glad blef jag ej, då jag der fann flera papper, som, utan betydelse för dig är 92, nu kunde ge dig det hårdaste slag och förstöra hela ditt

1800-talstidningens redigering gör det inte helt enkelt för segmenteringsverket att särskilja den ena texten från den andra. Under århundradets andra halva inleddes många artiklar med enklare rubriker, ibland i kursiv eller fetstil, någon gång satta med större typer. Avskiljande linjer mellan texterna i samma spalt var dock ovanliga, särskilt i spalterna med korta notiser och telegram. Tidigare under 1800-talet var sådana avgränsningar som regel obefintliga. Ibland infogades övergripande sektionrubriker som "Frankrike", varefter alla nyheter från Frankrike avrapporterades helt utan någon avgränsning mellan de enskilda nyhetstexterna. För en mänsklig läsare, av exempelvis *Aftonbladets* Frankrikespalt den 5 januari 1847, är det enkelt att särskilja meddelandet att franske kungen ryktades vara sjuk, och den efterföljande upplysningen att sju elever skickats hem från navigationsskolan i Brest på grund av dåligt uppförande, från rapporten att en överste och akademiledamot avlidit 66 år gammal, och så vidare. Men att texterna är lätta att skilja åt beror snarare på det semantiska innehållet än den grafiska uppställningen, och en digital autosegmentering tar inte hänsyn till semantiskt innehåll.

Att småtexter i en och samma spalt slås samman till ett enda textblock är alltså inte konstigt. Ofta förekommer emellertid även att textindelningen skär över spaltgränserna. Det vanligaste är att större delen av texten från en spalt slås samman med en mindre del av texten i intilliggande spalt. Och det är på detta sätt avslutningen på Napoleon III:s kärlekstelegram har tillkommit. I spalten till höger om det kejsarliga telegrammet rapporteras det om en

Den digitala saxen har ibland svårt att urskilja var en text slutar och en annan börjar. Här är det fotnoten från "Ännu några ord i anledning af det Straussiska tryckfrihetsmålet" som bakats ihop med delar av Eugène Sues följetong *Öfverste Surville*. *Aftonbladet* 11/11 1841. Från tidningar.kb.se.

rättegång i Milano, där 18 av raderna inleds med de ord vars första bokstäver bildar kombinationen mvulässvsahdKtalapsoni: *mindre, vanställt, uppsatt, låtit*, och så vidare. Varför denna bokstavskombination upprepas hela 69 gånger i det textblock som handlar om kejsaren är dock oklart. Att detta bokstavsbihang återfinns i slutet på textblocket är annars typiskt, i de flesta fall ser det ut just så. Men det finns också flera undantag. I ett av textblocken som genererats från *Aftonbladets* nummer utgivet den 16 oktober 1847 berättas att blixten nyligen slagit ner i en telegrafledning vid S:t Germain utanför Paris, och att telegrafassistenten

såg ett bländande sken längsät de utmed väggen fastade melalltrådarna som tjena elektriciteten till *de visI devärdigavid värdigavid dejemte fullkommen ihåfvöintparkerlagna förvintparkerlagna parkerslagna ken – tas till70 70 misvärt fruktarsnart tAfeoch sistrans njes ej* ledning och hvilka i detsamma folio ned i stycken @u 'a så heta att de brände märken i bord och golf (min kursivering)⁵⁸⁰

Här har delar av en text från spalten intill lagts in mitt i textblocket. Denna text handlar om den tidiga vintern i S:t Petersburg, vilken slagit hårt mot stadens parker – något man ser spår av i ordfragmenten ovan. Nyheten från den ryska huvudstaden har på så sätt blivit en del av olyckan utanför Paris.

I äldre press var texten som regel satt i en enda spalt. När två eller fler spalter blev vanliga under 1800-talets första decennier sågs det som en medial innovation. Enligt populärmytologin visste ovana läsare inte riktigt hur de spaltindelade texterna skulle läsas. Ett skillingtryck från 1835 berättade hur tokigt det kunde bli, och gav flera exempel. En man som låg sjuk bad sin betjänt att läsa högt ur tidningen, men eftersom betjänten inte var ”särdeles hemmastadd med denna befattning, och som tidningen var tryckt i spalt, men han läste twert öfwer” uppkom en rad sällsamma meningar. En av dem lät så här:

Åtskilliga slags Bomulls-
och Ylle-mansstrumpor

ha förskaffat sig tillfälle,
att utkomma ur härwarande
arrest.⁵⁸¹

Den första satsen var hämtad från en annons, och den andra från en text om fångar som rymt. När berättelsens påhittade betjänt läste skapade han en helt ny mening som aldrig publicerats i tidningen. I det digitala tidningsarkivet är sådana meningar mycket vanliga. Det digitala segmenteringsverktyget har övertagit den medieovane betjäntens läsart. I digital form är kombinationerna mindre konstfulla, men precis som i skillingtrycket utgörs de av texter som aldrig publicerats i tidningen.

Ordet på 270 bokstäver har uppkommit på ett delvis annat sätt. Den som använder det som sökord i den publika databasen får träff den 27 augusti 1851. Autosegmenteringen har här identifierat de en till fyra första bokstäverna i varje rad i en spalt mitt på sidan, och slagit ihop dem till ett avgränsat textblock innehållande ett enda ord. Den långa bokstavskombinationen består av delar av ord som satts samman till ett enda ord: *mä-stareprof, som, ge-nom, en-ligt, handtverksyrken, et cetera*. Första halvan av det långa ordet innehåller delar från en riksdagsdebatt om regleringen av hantverksyrkena, medan den andra halvan innehåller delar från en recension av en utgiven predikan.

I en manuell genomgång av 1250 textblock som på olika sätt behandlar den elektriska telegrafan visade det sig att inte ett endaste överensstämde med de artiklar som en gång publicerats i tidningen. Ett vanligt problem är att flera korta texter från samma spalt slagits samman till ett enda textblock, medan längre texter istället delats upp i mindre delar (ibland i sin tur sammanslagna med andra texter). Mycket ofta avslutas textblocken med långa listor med snarlika teckenkombinationer hämtade från en intilliggande spalt

– som det inledande exemplet av vulåssvahnKtalapsoni. Andra gånger har dessa teckenkombinationer placerats mitt inne i texterna. Den som söker i databasen hittar i bästa fall de eftersökta texterna ändå (förutsatt att han eller hon använder de 590 varianterna av sökordet). Däremot riskerar en digital textanalys som baseras på de autosegmenterade textblocken att bli gravt missvisande. Om segmenteringsverktyget har klumpat ihop exempelvis ledarartikeln om tullfrågan med essän om nervsjukdomar kan det i den digitala analysen framstå som att tulldiskussionerna också handlade om nerver.

Även om Zissor – företaget såväl som verktyget – är en arvtagare till den klippbyråverksamhet som grundades under 1800-talets andra halva har textblocken inte mycket gemensamt med äldre tiders tidningsklipp. Zissor klipper helt enkelt alltför oplanerat. Det finns emellertid en annan tradition av tidningsklippande som bättre kan belysa vad den digitala saxen gör. Inom 1910-talets -ismer var kollagekonsten mycket vanlig. I Carlos Carràs, Pablo Picassos och Hannah Höchs kollage gestaltades upplevelsen av informationsflödet, hastigheten och rummets upplösning genom att bitar av tidningssidor fördes samman med bland annat biljetter, spelkort, fotografier och sidor ur illustrerade böcker.⁵⁸² I praktisk tillämpning manifesterades här Warren Weavers paradoxala påståendet att bruset ökar informationsvärdet genom att öka osäkerheten. Rosalind Krauss skriver om Picassos tidningskollage att de försköt tecknens mening, kombinerade dem på nya sätt och skapade mångtydighet på samma gång som ingen mening alls: ”each fragment in constant semantic play”.⁵⁸³ Där klippbyråernas arbete gick ut på att ordna och lägga till rätta handlade kollagekonsten om att skapa ordning och osäkerhet.

Syftet med segmenteringsverktyget Zissor är inte att skapa ordna, men om man bortser från syftet och studerar de textblock det genererat återfinns motsvarande meningsförskjutningar och

textkombinationer som i avantgardekonstens kollage. I praktiken är det dock lättare att se och förstå spelet med nya betydelser i kubistens kollage än i Zissors XML-fil. 1910-talets tidningskollage är typexemplet på en hypermedial gestaltning som inte döljer sin konstruerade karaktär. Att saxen har klippt kors och tvärs över tidningssidan kan var och en se på verkets själva ytplan: ”The viewer is constantly reminded of the materials, the surface, and the mediated character of this space.”⁵⁸⁴ XML-filerna som loggat den digitala saxens snitt gör det i praktiken svårt att upptäcka att motsvarande spel med betydelser har skett även här. Även om textblockens pixelkoordinater finns angivna har texterna lyfts bort från tidningssidans grafiska sammanhang. För att få reda på hur klippen förhåller sig till tidningssidan måste textblocken föras tillbaka till den grafiska sidan – först då får man en bild av kollagets oordnade karaktär.

I brusfabriken

För att få ökad förståelse av den process som omvandlar pappers-tidningar till digitala filer besökte jag i april 2016 den anläggning där digitaliseringen sker. Anläggningen ligger i det lilla samhället Fränsta, vackert beläget vid Ljungans norra strand sex mil nordost om Sundsvall. Att det är här digitaliseringen äger rum beror till stor del på regionalpolitiska överväganden, både nationellt och i relation till EU. Mediakonverteringscentrum (MKC) som det kallas drivs av Riksarkivet, men anlitas också av en rad andra offentliga och privata institutioner. För Skattemyndighetens räkning har man digitaliserat folkbokföringen och på Lantmäteriets uppdrag har man digitaliserat kartor. År 2004 började man samarbeta med Kungliga biblioteket för att digitalisera tidningar, till en början på experimentbasis och sedan som en reguljär verksamhet. Våren 2016 arbetar 70 personer tvåskift på anläggningen och MKC är Europas största digitaliseringsaktör vad gäller pappersbaserat kulturarvsmaterial.

När jag besöker MKC tillsammans med några forskarkollegor och personal från KB förs vi runt längs samma väg som tidningarna tar. Rundvandringen börjar således i den lagerhall där nyinkommet material tas emot: ”här kommer råvaran in”. Som Lars Björk påtalat är det något missvisande att beskriva digitaliseringsprocessen som en linjär process, eftersom många steg i praktiken är parallella.⁵⁸⁵ Icke desto mindre är det som en linjär produktionsprocess den beskrivs av våra guider: ”vi har ett löpande band som på en fabrik med olika stationer”. Från att en papperstidning anländer till att den är digitalt leveransfärdig brukar det ta sju till 25 dagar, men det kan också gå så snabbt som ett dygn.

Digitaliseringsprocessen inleds emellertid redan i bibliotekets tidningsdepå, där bibliotekarier väljer ut de exemplar som ska digitaliseras. Eftersom KB övertagit en stor del av Uppsala universitetsbiblioteks tidningssamling har man i många fall två exemplar att välja mellan. De exemplar (eller volymer om tidningarna är inbundna) som är helst och mest kompletta väljs ut och skickas iväg. På MKC inleds arbetet med att varje tidningsbunt eller volym prepareras inför skanning. Om det finns två exemplar att välja mellan i KB:s samling betraktas det som valts ut som ett ”destruktions-exemplar”. Det innebär att inbundna tidningsvolymer skärs upp i ryggen (populärt omtalat som ”slaktas”) och att varje tidningsark separeras. Lösblad är nämligen mycket enklare att hantera och skanna. Om det däremot bara finns ett exemplar bevarat går man varsamt tillväga, behåller volymen och fotograferar med kameror. Under ett arbetspass på denna station kan en enskild anställd skära loss upp till 4000 tidningssidor. I prepareringen ingår också att notera eventuella skador, samt att lägga in metadata i det digitala produktionsstödet. Därmed går det att följa varje tidning och sida genom hela processen, och om fel upptäcks kan det spåras tillbaka till den maskin eller station där felet uppstod.

Efter att tidningarna har preparerats förs de till rummet där de

ska skannas. Varje skanner bemannas av en person som för hand matar in tidningsarken ett i taget. Fram och baksida skannas på samma gång, vilket i bästa fall innebär att fyra tidningssidor avbildas. Operatören kan inspektera bildresultatet direkt på en skärm. Till sin hjälp har han eller hon en programvara som automatiskt rätar upp sidorna om de hamnat snett. På samma sätt sker en automatisk identifiering av linjer och skräp som kan ha tillkommit under själva skanningen. Äldre tidningsblad dammar, och små pappersflagor fastnar lätt på glaset eller inne i maskinen och varje skanner måste därför städas regelbundet. Om skräp och systematiska fel trots allt slinker igenom och det upptäcks i efterhand finns det möjlighet att spåra det tillbaka till den skanner som orsakat problemet. Just när vi var på plats identifierade programvaran en linje mitt på en sida som misstänktes ha skapats av själva maskinen. Vid en manuell kontroll visade det sig att linjen, som mycket riktigt stack ut något från tidningssidans övriga uppställning, tillhörde en annons och alltså skulle vara kvar. För mänskliga ögon är det i detta fall lätt att skilja information från skräp, men för en programvara kan det vara mer besvärligt.

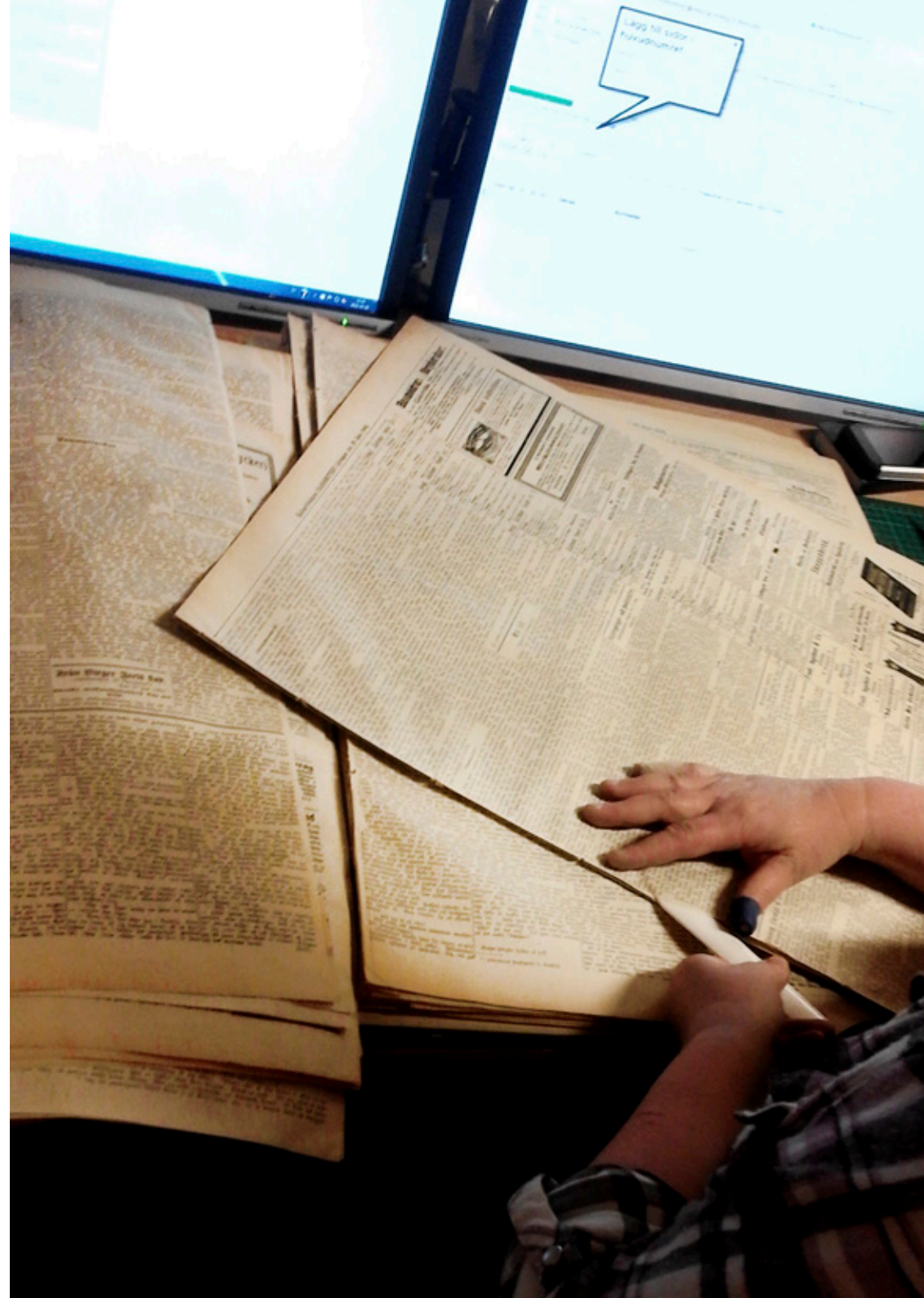
För destruktions-exemplaren gäller att de utgör ett värdefullt kulturhistoriskt material när de placeras ovanpå skannerns glas-skiva, men inleder sin omvandling till avfall i samma stund som bladen matas in i maskinen. Den avbildade tidningssidan som dyker upp på skärmen får överta den kulturhistoriska status som pappersarket samtidigt förlorar. I skannerns nedre del, under glas-skivan, finns ett uppsamlingsfack för sidor som genomgått processen. Förutsatt att programvaran, operatören eller den senare kvalitetskontrollen inte hittar några fel som kräver omskanning går innehållet i detta kärl vidare till en avfallscontainer. Destruktion, vad Aleida Assmann benämner ”aktiv glömska”, är traditionellt sett bevarandets motsats, eftersom det historiska minnet förutsätter arkivering eller kanonisering.⁵⁸⁶ Digitaliseringen av tidningar

kastar om dessa dikotomier och gör destruktionen till det kostnads-effektiva bevarandets grundförutsättning.

Kungliga bibliotekets beställning till MKC prioriterar högkvalitativa bilder och det är därför inte konstigt att kvalitetskontrollen görs efter att tidningen skannats, men innan den digitala bearbetningen tar vid längre fram i produktionen. För de digitaliserade tidningssidorna gäller att merparten av dem granskas, maskinellt och manuellt, för att upptäcka damm, streck, veck, suddigheter och annat som kan försvåra läsbarheten. På omkring en halv procent at bilderna hittas fel.

När bildfilerna har godkänts måste de processas för att bild ska omvandlas till sökbar text. Eftersom olika tidningar ser olika ut och redigeringsprinciperna förändras över tid måste programvaran som ska bearbeta dem kalibreras. I ett rum sitter tre anställda och gör inställningar som ska hjälpa autosegmenteringen och OCR-läsningen på traven. Här gäller det att för varje tidningstitel och tidsperiod (ofta fem år eller mer) ange hur sidlayouten ser ut, vilka stiltyper som används, et cetera. Och det är här problemen börjar hopa sig. Programvaran tycks inte vara tillräckligt känslig, eller så är uppgifterna som matas in i systemet alltför knapphändiga. En av de anställda säger att det ofta inte spelar så stor roll vilka instruktioner man ger programmet, resultatet ser likartat ut hur man än gör. Att de valmöjligheter som programvaran tillåter är mycket begränsade återkommer när OCR-motorns ordboksanvändning diskuteras. Ordböcker kan väljas – och för 1800-talstidningar blir det ofta tidigare nämnda Dalin – men endast en åt gången, och OCR-motorn konsulterar den bara om den enligt egen bedömning är osäker. En av de besökande forskarna föreslog att man borde använda en ”negativ”

Tidningslägg på slaktbänken på MKC i Fränsta.
För att öka digitaliseringshastigheten skärs inbundna volymer upp i ryggen. Privat foto.

ordbok med regler för hur ord vanligtvis inte ser ut (exempelvis: inga skiljetecken eller numeriska tecken mitt inne i ord). Men sådana tillägg medger inte systemet.

Överhuvudtaget medger den använda programvaran mycket lite vad gäller insyn, interaktion och modifieringar. Programvaran är ett färdigt paket som satts samman och levererats av norska Zissor, med OCR-läsaren ABBYY inbakad. Personalens egna kommentarer kring dessa program är mycket talande: ”i vår process är Zissor en svart låda”, ”ABBYY kommer med sina förslag och då är det dom som gäller”. Trots att det både finns teknisk kompetens och lång erfarenhet bland personalen har de gjort sig beroende av programvarupaket som inte låter dem dra nytta av kompetensen. Herbert Schantz konstaterade redan i sin OCR-historiska översikt från 1982 att ”Any OCR system will perform only as well as the support received from its users”.⁵⁸⁷ Att det digitala resultatet är bristfälligt är alla mer eller mindre medvetna om, men eftersom systemet är slutet har de små möjligheter att påverka resultatet till det bättre. Hur bristerna uppkommer är det få som kan förklara och insikterna om problemen avtar ju längre bort från fabriksgolvet aktörerna befinner sig. Digitaliseringen har outsourcats i flera led och ju längre upp i näringskedjan man kommer desto mindre insyn har man. Biblioteket anlitar MKC, som anlitar Zissor, som anlitar ABBYY. För de anställda är det Zissor som är en svart låda, men för den som söker bland de digitaliserade tidningarna blir hela databasen en svart låda.

Nya tidningar

Digitaliseringen är tänkt att skapa digitala surrogat av de tidningslägg som processen samtidigt omvandlar till skräp, men stuvor också om och ändrar i det innehåll som ska bevaras. Processen reducerar tidningar till bilder som den använda programvaran omvandlar till ord och texter – varav åtskilliga inte äger någon mot-

svarighet i de tidningar som en gång publicerades. Resultatet är helt nya texter bestående av helt nya ord, och ett helt nytt medium. Denna nyproduktion sker utan att man riktigt kan förklara hur.

När biblioteken ännu var en lagringsplats för pappersmedier fungerade de som kontrollzoner som garanterade kvalitet, stabilitet och informationens autenticitet. Det var en självklarhet ännu år 1996 att ”an item maintained in the control zone must always be, by definition, the unaltered original”.⁵⁸⁸ Just vad gäller tidningar var detta måhända mindre självklart eftersom biblioteken här haft en månghundraårig tradition av att binda in selektiva volymer och sedan 1900-talets mitt har ersatt pappersexemplar med mikrofilm. Denna redigering och migrering framstår ändå som relativt transparent i jämförelse med pågående digitaliseringsprocesser. Som Carl Lagoze påpekat kollapsar den klassiska kontrollzonen i en digital miljö.⁵⁸⁹ Att originalen ersätts med surrogat är här själva poängen, samtidigt som stabiliteten är svår att upprätthålla när man handskas med digitala filer. De som är inblandade i processen medger själva att de inte har full kontroll över vad som händer. För en enskild användare blir det därmed svårt att veta vad det egentligen är man söker i och tar del av. Är det 1800-talstidningar jag söker i? Om inte – vad är det då?

Att gamla tidningar var utsatta för pappersröta var känt redan i början av 1900-talet. De tidningar som tryckts på billigt trämassepapper omvandlades ofta till ett gulbrunt pulver efter bara några år.⁵⁹⁰ De tejpbitar som genom åren använts för att hålla de sönderfallande pappersarken samman syns idag på en del av de inskannade tidningssidorna. Digitaliseringsprocessen introducerar emellertid sin egen röta. Tom Boellstorff har lanserat begreppet ”rutten data” för att beskriva en typ av innehåll som ofta genereras när stora mängder data sammanställs. Kategorin representerar en dataomvandling som är ”unplanned, unexpected, and accidental”. Eftersom förruttnelseprocessen här drivs av digitala verktyg som

programmerats att agera med minimal mänsklig inblandning är den varken avsiktlig eller oavsiktlig.⁵⁹¹ Som en digital motsvarighet till 1910-talets dadaist är programvaran därför ”a man of the unplanned”.⁵⁹² Bibliotekens sätt att framhäva de digitala tidnings-samlingarnas kvantitativa omfång gör också att de uppvisar en viss likhet med storsamlare av ett annat slag: *hoarders*. Det hör till hoarderns kännetecken att han eller hon tappat kontrollen över sitt samlande och försöker bevara så mycket som möjligt, utan att bry sig om att hålla tillhörigheterna i gott skick. Gamla tidningar och föruttnade matvaror ingår ofta i deras samlingar.⁵⁹³ Till skillnad från hoarders som saknar självinsikt finns det på biblioteken en medvetenhet om problemen. Men i kontrast till den mekaniska överföringsregim som den digitala tekniken ersatt (där det var ”bättre att skriva säkert och fort än att blott skriva fort”) gäller regeln att ”We cannot slow down to make things perfect”.⁵⁹⁴

Högsta prioritet i Kungliga bibliotekets tidningsdigitalisering har varit att åstadkomma högkvalitativa bildreproduktioner i arkivbeständiga filformat. Det är utifrån dessa bilder som OCR-läsningen och textsegmenteringen görs. Zissor framhåller gärna att företaget erbjuder den slutliga lösningen härvidlag: ”Digitizing your archive is something you should do only once. Do it right the first time.”⁵⁹⁵ Men eftersom digitaliseringsverktygen hela tiden utvecklas finns också möjligheten att göra om en del av processen för att åstadkomma ett bättre resultat. Detta skulle i så fall innebära en ny databas med ett nytt innehåll – att en version av 1800-talet ersätts av en annan. Som Wolfgang Ernst flera gånger har påpekat innebär digitaliseringen ett brott med det traditionella arkivets fixerade ordning. Det digitala arkivet är i ständig rörelse eftersom program, format och servrar måste uppdateras för att data ska bli tillgängliga: ”The aesthetics of fixed order is being replaced by permanent reconfigurability.”⁵⁹⁶

Tidningens signum var en gång att den utkom i en stor mängd

identiska kopior – varje exemplar likadant som alla de andra. Vad jag visat i detta kapitel är att den digitaliserade tidningen är långt ifrån identisk med den som en gång gavs ut. Om en del av digitaliseringsprocessen görs om skulle det innebära att den digitala kopia som görs tillgänglig inte heller är identisk med den kopia som databasen tidigare innehöll. I det digitala arkivet blir gamla tidningar ständigt nya.

Gravskrift

Nyare mediehistorisk forskning har i sin iver att lyfta fram förbisedda och bortglömda medieformer tenderat att ta de traditionella massmediernas historia för given. Risken med ett sådant förhållningssätt är att den etablerade historieskrivningen om massmedierna får stå oemotsagd.⁵⁹⁷ I den här boken har jag anammat perspektiv från mediearkeologisk och kulturhistorisk medieforskning, men istället riktat blicken mot papperstidningen, en medieform som länge varit så självklar att grundläggande frågor om mediets materialitet och sociala protokoll sällan ens har ställts. Bokens fallstudier visar att inte ens de mest basala föreställningarna om tidningar som mass- och nyhetsmedier kan tas för givna. Det låg inte i mediets natur att innehållet bara hade ett värde för stunden, många läsare läste inte tidningar utan ett individuellt klippurval baserat på sökord, andra intresserade sig mindre för texterna och mer för tidningspapperet.

Den moderna papperstidningen var i mångt och mycket en 1800-talsprodukt. Det var under detta sekel som de korta cykler etablerades som gjorde nyhetsvärdet liktydigt med läsvärdet. Ingenting är så gammalt som gårdagens tidning, enligt tidningsmän som alltid arbetat med nästa nummer. De korta texterna som gav uppdatering om senaste nytt, avsaknaden av register som gjorde gamla

nyheter sökbara, det låga försäljningspriset, det sköra papperet tillverkat av trämassa – utrustade med dessa egenskaper var det i hög grad självförstörande produkter som lämnade 1800-talets tidningspressar. Tidningarnas utstakade karriärvägar var mycket begränsade, deras förväntade livslängd räknades i timmar. Och ändå: många läsare lät sig inte dras med i de snabba cyklerna. De gjorde aktivt motstånd mot planerad förstörelse och minnesförlust.

Gamla tidningar levde vidare i olika sammanhang och i flera former. Ett antal typiska biografier kan urskiljas: Några enstaka exemplar förvarades för att säkerställa ett långt liv i bibliotekens magasin. Andra tidningar bevarades istället som papper, uppklistrade som tapeter eller använda som isolering under golvplankorna. Finfördelade tidningssidor cirkulerades och placerades in i klippböcker och arkiv. En del tidningar slutade som värmekälla i kaminen eller på de kommunala sopstationerna. Den väg som ledde rakt ner i sophink och brasa var emellertid långt ifrån självklar. Långt in på 1900-talet var idealet snarare att gamla tidningar skulle brukas i hemmen. Huslig sparsamhet föreskrev att de tidningssidor som inte tillvaratogs som information – exempelvis i husmors receptbok – skulle komma till användning i köket, som omslagspapper och värmeisolering, vid fönsterputs och toalettbesök. Billiga tidningar som kom i nya nummer varje dag blev resurser att utnyttja kreativt. Med dem framställde läsare egna böcker, samtidigt som papperet återanvändes i hushållet. Den vardagliga medieanvändningen inbegrep med andra ord betydligt mer än läsning.

De tidningar som bevarats på bibliotek och arkiv plockades från och med 1950-talet allt oftare fram och fick ett nytt värde som historiska källor. Såväl tidningsmassorna som de metoder som en gång gjort dem sökbara gick i arv till de historiker som satt sig för att utforska den historia som innehållet antogs vittna om. Nu hade emellertid tekniker tillkommit som i vissa fall förenklade mediehanteringen: mikrofilm, kodblanketter, hålkort och datorer. 2000-

talets tidningsdigitalisering är så tillvida en fortsättning på den innehållsmigrering som redan de äldre teknikerna möjliggjorde. Samtidigt utgör digitaliseringen i viss mån slutstationen för själva pappersmediet: digitala filer får ersätta de tidningar som slaktas i processen.

I en del fall förekommer en äldre generations mediala återbruk än idag. Den organiserade tidningsinsamling som successivt etablerades under 1900-talet kom emellertid att förändra de ideala karriärvägarna. Med elspisar och moderna lösningar för uppvärmning fanns inte samma behov av tidningen som braständare. Ökat välstånd innebar att sparsamhet och återbruk förlorade i betydelse. Med nya bekvämligheter kunde gamla vanor till och med orsaka skada. En och annan bostadsrättsförening har fortfarande ordningsregler som föreskriver att ”Till vattenklosetter skall endast användas härför avsett toalettpapper och det är förbjudet att spola ner tidningspapper, bindor eller andra föremål som kan orsaka stopp i avloppsroren”.⁵⁹⁸ Gamla tidningar hör sedan flera år hemma i återvinningskärlen, även om de ibland hamnar också på andra ställen.

Det är emellertid fel att se den informations- och avfallshantering som hörde papperstidningen till som något antikverat. De sociala protokoll som tog form när läsarna konfronterades med tidningar i ständigt nya upplagor lever i flera fall kvar, inte sällan inbyggda i tekniska system. De stora datamängderna i digitala kanaler utgör det brus som gör det svårt att urskilja den information som efterfrågas, precis som de textmängder som gjorde det svårt att hitta i 1800-talets tidningar. Sökmotorn processar data med automatiserade medel, men remedierar i hög grad klippbyråernas sökstrategier. Facebook registrerar vardagens klick som en gång dagboken full av tidningsklipp. Det utbyte av matrecept som exempelvis *Idun* och *Husmodern* erbjöd och som samlades i hemgjorda häften frodas idag på diverse digitala plattformar. På samma sätt går klippbokens kollagetekniker igen i memes, fanpro-

ducerade videor och *mashups*. Som Henry Jenkins påpekat kan fan-kulturer i nya medier ses som ”gräsrotskreativitetens återkomst”. 1800-talets folkkultur av ”mixande, matchande och sammanflätande”, där kommersiell kultur och folkliga traditioner blandades och lånade av varandra, har i nya former fått en arena där den har möjlighet att spridas och ses av helt nya publik. ⁵⁹⁹

Undersökningen av pappershanteringen visar såtillvida att grundläggande strategier för informationshantering går igen i nya medier. Överflödsproblemen är till viss del tidlösa, försöken att lösa dem tekniskspecifika, samtidigt som också nya metoder skapar ordning och överblick genom att lagra, sortera, välja ut och summera. En tydlig skillnad är dock att vi idag inte behöver spara lika aktivt, det görs passivt åt oss. Den digitala gräsrotskreativiteten hämtar ofta sitt stoff från de plattformar som inte minst arkiverar bild och ljud från gamla massmedier. Exempel på *digital hoarding* finns förvisso: en grupp nederländska psykologer rapporterade år 2015 om en man som samlat på sig åtta hårddiskar fulla med landskapsfotografier. ”He never used or looked at the pictures he had saved, but was convinced that they would be of use in the future.” Att organisera de digitala filerna tog fler timmar varje dag, skapade stress och inverkade negativt på mannens sömn. ⁶⁰⁰ Ett motsatt och vanligare problem är att det kan vara svårt att radera den information som vi verkligen vill bli av med. En uppdaterad dataskyddsförordning och en officiellt sanktionerad rätt att bli bortglömd visar att det krävs aktiv glömska för att bli av med den data som ansamlas i digitala kanaler.

Gamla datorer, mobiltelefoner, spelkonsoller och läsplattor lagras ofta i garderober och källarutrymmen, precis som en gång gamla papperstidningar, men de återbrukas sällan i hushållet. Återanvändningen av tidningar var under 1800- och tidigt 1900-tal en integrerad del av vardagen: på torget slogs varor in i de tryckta sidorna, på avträdet låg de i högar att använda som dasspapper. Som Jussi

Parikka och Garnet Hertz visat ägnar sig en del enskilda användare idag åt ett motsvarande återbruk av gamla datorer och telefoner. De ger de elektroniska komponenterna nytt liv genom att löda samman dem i nya konstellationer och ge dem nya funktioner. ⁶⁰¹ Jämfört med forna tiders hushållsnära tidningsåtervinning framstår det elektroniska återbruket emellertid som ett marginalfenomen. Moderna datorer och telefoner är konstruerade på ett sådant sätt att de flesta har mycket svårt att laga eller bygga om dem på egen hand. Ändå ansamlas de alltså ofta i hemmets undanskymda skrymslen. Inte sällan är de fullt fungerande, men kommer inte att användas igen eftersom det finns nya modeller med bättre prestanda. ⁶⁰² Medievanor är tröga, så även avfallsvanor. Hemelektroniken utvecklas och förbrukas i allt kortare cykler, men avfallshanteringen tycks många gånger präglad av en tid när apparaterna var mer långlivade och inte byttes ut lika ofta. När de väl slängs kan de emellertid få ett nytt värde, som råvarukälla för metaller.

Gamla medier försvinner sällan helt, men får andra funktioner och roller när nya medier lanseras. Papperstidningen överlevde filmen, radion och televisionen genom att komplettera och samspela med dem. Digitala medier är annorlunda eftersom de kombinerar text, bild och ljud i nya former. Att läsa på papper har ännu ett egenvärde, men för allt färre. Att papperstidningens tidevarv nått sitt slut visar att också det mest stabila och förgivettagna kan förändras och gå i graven.

Noter

1. Purre, "Gamla tidningar", *Göteborgs-Posten* 30/12 1905a.
2. Lena Moberg, "Några nyare ord i svenskan", *Språkvård* nr 2 1997, 17-24.
3. Annonserna finns i reklamarkivet på Landskrona museum, inventarienummer 1018:1-4.
4. "Tillgång till prenumererad dagstidning i hemmet i befolkningen 9-79 år 1996-2017 (procent)", mediestatistik från Nordicom, <http://www.nordicom.gu.se/sv/mediefakta/mediestatistik> (hämtad 2018-07-13).
5. "Radioaktiv läcka har stoppats", *Sveriges Radio* 6/4 2011, <http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=83&artikel=4440513> (hämtad 2018-07-13).
6. Caroline Englund, "Tuff tid för svensk pappersindustri", *Dagens Nyheter* 21/8 2013, <http://www.dn.se/ekonomi/tuff-tid-for-svensk-pappersindustri/> (hämtad 2018-07-13).
7. Det "långa 1800-talet" är medvetet vagt definierat. Tidningsmediet förändrades i grunden under det nittonde århundradet, men vanor och system för att hantera mediet slog på vissa håll igenom med viss eftersläpning. I en del fall är det dessutom befogat att följa 1800-talets tidningsvanor in på 1900-talet. Se diskussionen i Jürgen Osterhammels *The transformation of the world: A global history of the nineteenth century*, Princeton & Oxford 2014, 46-48.
8. "Hur tidningspapper tillverkas", *Dalpilen* 16/2 1926, från magasin.kb.se (hämtad 2018-07-13).
9. Se t.ex. Jussi Parikka, *What is media archaeology?*, Cambridge & Malden 2012, 15.
10. Sonia Livingstone, "Media audiences, interpreters and users", i Marie Gillespie (red.), *Media audiences*, Maidenhead 2005, 44.
11. Se t.ex. Tamraparni Dasu & Theodore Johnson, *Exploratory data mining and data cleaning*, Hoboken 2003, ix.
12. Se Lucy Küng, "Does media management matter? Establishing the scope,

rationale and future research agenda for the discipline”, *Journal of Media Business Studies* nr 1 2007.

13. Ann Blair, *Too much to know: Managing scholarly information before the modern age*, New Haven 2010, 2.

14. Eric Carlsson & Johan Jarlbrink, ”All-seeing eyes: Metaphors of surveillance in the media monitoring industry”, *Northern Lights* nr 1 2018.

15. Charlie Järpvall, *Pappersarbete: Formandet av och föreställningar om kontorspapper som medium*, Lund 2016, 89.

16. Se vidare Ben Kafka, ”Paperwork: The state of the discipline”, *Book history* nr 1 2009.

17. Lisa Gitelman, *Always already new: Media, history, and the data of culture*, Cambridge & London 2006, 5–6.

18. Leah Price, *How to do things with books in Victorian Britain*, Princeton 2012.

19. ”Das war ein Vorspiel nur, dort wo man Bücher/Verbrennt, verbrennt man auch am Ende Menschen“, Heinrich Heine, *Historisch-kritische Gesamtausgabe der Werke*, bd 5, Hamburg 1994, 16.

20. Annon för ”Brikettpressen Brinnabra”, *Svenska Dagbladet* 16/8 1918 (från tidningar.kb.se).

21. Anke te Heesen, *The newspaper clipping: A modern paper object*, Manchester 2014.

22. Ellen Gruber Garvey, *Writing with scissors: American scrapbooks from the Civil War to the Harlem renaissance*, New York 2012.

23. David Edgerton, *The shock of the old: Technology and global history since 1900*, London 2006, xii.

24. Price, kap. 7.

25. Garvey, 214–215.

26. Heesen, 61.

27. John Durham Peters, *The marvelous clouds: Toward a philosophy of elemental media*, Chicago & London 2015, 318.

28. James Joyce, *Ulysses*, Stockholm 2012, 72–73.

29. Ingela Broström & Elisabet Stavenow-Hidemark, *Tapetboken: Pappers-tapeten i Sverige*, Stockholm 2004, 273.

30. Ester Blenda Nordström, *En piga bland pigor*, Lund 2012, 95.

31. Att information kan förstöras är dock inte självklart. När Stephen Hawking grubblar över svarta hålets informationsparadox illustrerar han med följande exempel: ”Information går inte förlorad, men den återförs inte på något användbart sätt. Det är som när man bränner upp en uppslagsbok – informationen i boken går inte förlorad rent teknisk om man sparar på röken

och askan, men den blir väldigt svår att läsa.” (*Min historia*, Stockholm 2014, 73.)

32. Mary Douglas, *Purity and danger: An analysis of the concepts of pollution and taboo*, London & New York 2001, 37.

33. Susan Strasser, *Waste and want: A social history of trash*, New York 1999, 6–8.

34. Jonathan Sterne, ”Out with the trash: On the future of new media”, i Charles R. Acland (red.), *Residual media*, Minneapolis & London 2007, 18–19.

35. Robin Branson, ”Definition of waste”, i Carl A. Zimring, & William L. Rathje (red.), *Encyclopedia of consumption and waste*, del I, Thousand Oaks 2012, 174.

36. Jennifer Gabrys, *Digital rubbish: A natural history of electronics*, Ann Arbor 2011, 16.

37. Douglas, 36.

38. John Law, *Organizing modernity*, Oxford & Cambridge 1994, 4–7.

39. Blair, 3.

40. Claude Shannon, ”The mathematical theory of communication”, i Claude Shannon & Warren Weaver, *The mathematical theory of communication*, Urbana 1964, 31–35.

41. Bruce Clarke, ”Information”, i W. J. T. Mitchell & Mark Hansen (red.), *Critical terms for media studies*, Chicago & London 2010; 162–164, Parikka, 94.

42. Aleida Assmann, ”Canon and archive”, i Astrid Erll & Ansgar Nünning (red.), *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook*, Berlin 2008.

43. William Rathje & Cullen Murphy, *Rubbish! The archaeology of garbage. With a new preface by the authors*, Tucson 2001, 112–113.

44. Gabrys, 16.

45. Igor Kopytoff, ”The cultural biography of things: Commoditization as process”, i Arjun Appadurai (red.), *The social life of things: Commodities in cultural perspective*, Cambridge 1986, 66–67.

46. Walter Benjamin, ”The work of art in the age of its technological reproducibility”, i *The work of art in the age of its technological reproducibility and other writings on media*, Cambridge & London 2008, 21–22.

47. ”En Strindbergssamling i Landskrona”, *Stockholms Dagblad* 7/3 1918.

48. ”Ett unikum”, *Östgöta-Posten* 19/1 1906, från magasin.kb.se (hämtad 2018-07-13).

49. Kopytoff, 67.

50. Edgerton, 83–85.

51. Sandra Gabriele, ”Transfiguring the newspaper: From paper to microfilm to database”, *Amodern* nr 2 2013, utan sidnummer.

52. En offert från företaget Gale för några engelska tidningsdatabaser att tillgängliggöra via Umeå universitetsbibliotek anger följande kostnadsförslag: *The Daily Mail* 1896–2004, \$32 515; *The Telegraph* 1855–2000, \$36 760. Privat e-post från Gail, november 2016.

53. Everett Rogers, *Diffusion of innovation*, New York 1983, 242–251.

54. Garnet Hertz & Jussi Parikka, "Zombie media: Circuit bending media archaeology into an art method", *Leonardo* nr 5 2012, 425–430.

55. Hertz & Parikka, 426.

56. Michel de Certeau, *The practice of everyday life*, Berkley & Los Angeles 1984, xii–xiii.

57. Certeau, 169.

58. Certeau, 174.

59. För en certeausk analys av hur det flyktiga får mer permanenta platser i en digital context, se Lev Manovich, "The practice of everyday (media) life: From mass consumption to mass cultural production?", *Critical Inquiry* nr 2 2009, 234.

60. Se vidare Henry Jenkins, *Textual poachers: Television fans and participatory culture*, New York & London 1992, samt av samma författare, *Konvergenskulturen: Där nya och gamla medier kolliderar*, Göteborg 2008.

61. Jonathan Rose, *The intellectual life of the British working classes*, New Haven 2001.

62. Sean Cubitt, "Anecdotal evidence", *NECSUS: European journal of media studies* nr 1 2013, 9.

63. Se t.ex. diskussionen i Solveig Jülich, Patrik Lundell & Pelle Snickars, "Mediernas kulturhistoria: En inledning", i Solveig Jülich, Patrik Lundell & Pelle Snickars (red.), *Mediernas kulturhistoria*, Stockholm 2008.

64. "Obsessive compulsive hoarder", *Channel 4* Storbritannien 21/12 2011; Barry Yourgrau, "This British man is one of the world's most notorious hoarders", *Vice* 28/7 2015, https://www.vice.com/en_uk/article/vdbk93/digging-through-the-bungalow-of-one-of-the-worlds-most-notorious-warders-999 (hämtad 2018-07-13).

65. "Pressofili", *Aftonbladet* 5/3 1893.

66. Gail Stekete & Randy Frost, "Phenomenology of hoarding", i Gail Stekete & Randy Frost (red.), *The Oxford handbook of hoarding and acquiring*, Oxford 2014, 20.

67. Russell Belk, "Ownership and collecting", i Gail Stekete & Randy Frost (red.), *The Oxford handbook of hoarding and acquiring*, Oxford 2014, 34–39.

68. Gail Stekete & Randy Frost, "Compulsive hoarding: Current status of the research", *Clinical Psychology Review* nr 7 2003, 906.

69. Uriel Heyd, *Reading newspapers: Press and public in eighteenth-century Britain and America*, Oxford 2012, 24, 111, 231–235.

70. *Falhu Weckoblad* 23/11 1799, från magasin.kb.se (hämtad 2018-07-13).

71. Patrik Lundell, *Pressen i provinsen: Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850*, Lund 2002, 101.

72. *Falhu Weckoblad* 19/4 1800, från magasin.kb.se (hämtad 2018-07-13).

73. *Falhu Weckoblad* 17/5 1800, från magasin.kb.se (hämtad 2018-07-13).

74. *Falhu Weckoblad* 21/3 1801, från magasin.kb.se (hämtad 2018-07-13).

75. Mark W. Turner, "Periodical time in the nineteenth century", *Media History* nr 2 2002, 184–189.

76. *Nytt och Gammalt* 16/6 1802.

77. Laurel Brake, "The longevity of 'ephemera': Library editions of nineteenth-century periodicals and newspapers", *Media History* nr 1 2012, 9.

78. *Nytt och Gammalt* 28/8 1799.

79. Brake, 11–12.

80. *Carlskrona Weckoblad* 1798–1802, filmad efter original i Kungliga biblioteket, 8 nov 1968.

81. "Prospectus til Tidning i Blandade ämnen", *Falhu Weckoblad* 13/7 1811, från magasin.kb.se (hämtad 2018-07-13).

82. "Prenumerationsanmälan", *Post- och Inrikes-Tidningar* 21/2 1835.

83. Kristina Lundblad, *Om betydelsen av böckers utseende: Det svenska förlagsbandets framväxt och etablering under perioden 1840–1914 med särskild hänsyn till dekorerade klobband. En studie av bokbandens formgivning, teknik och relation till frågor om modernitet och materiell kultur*, Malmö 2010, 49.

84. *Linköpings Bladet* 20/1 1796.

85. *Wexiö-Bladet* 15/1 1814.

86. Robert Darnton, "History of reading", i Peter Burke (red.), *New perspectives on historical writing*, Cambridge 1991, 148–149.

87. Idén om en läsrevolution kommer från Rolf Engelsing, *Der Bürger als Leser: Lesergeschichte in Deutschland 1500–1800*, Stuttgart 1976. För diskussion och kritik, se Guglielmo Cavallo & Roger Chartier, "Introduction", 24–25, samt Reinhard Wittmann, "Was there a reading revolution at the end of the eighteenth century?", 286, 311, båda i Guglielmo Cavallo & Roger Chartier (red.), *A history of reading in the West*, Cambridge 1999.

88. *Carlskrona Weckoblad* 2/12 1797.

89. *Falhu Weckoblad* 16/3 1799, från magasin.kb.se (hämtad 2018-07-13).

90. Jämför också Heyd, 114.

91. Karl Erik Gustafsson & Per Rydén, *A history of the Swedish press*, Göteborg 2012, 68–70.

92. Se Price.
93. Assmann, 103.
94. Gabriele, utan sidnummer.
95. ”Pappersbristen och de höga papperspriserna”, *Lunds Weckoblad* 6/8 1857.
96. Om hur mumier blev till papper, se Nicholson Baker, *Double fold: Libraries and the assault on paper*, London 2002, 59–63.
97. Lothar Müller, *White magic: The age of paper*, Cambridge 2014, 184; John Nerone, ”The history of paper and public space”, *Media History* nr 1 2015, 4; David C. Smith, ”Wood pulp and newspapers, 1867–1900”, *The Business History Review* nr 3 1964, 335.
98. James Mussell, ”Elemental forms: The newspaper as popular genre in the nineteenth century”, *Media History* nr 1 2014, 11–14.
99. Brian Winston, *Media, technology and society: A history from the telegraph to the Internet*, London 1998, 28.
100. Clas Zilliacus, ”Bladet och dess bladdrare: En umgängeshistorisk skiss”, i Patrick Bruun & Olof Mustelin (red.), *Presshistoriska och andra studier tillägnade Torsten Steinby*, Helsingfors 1983, 240–241.
101. Citat i Aled Jones, *Powers of the press: Newspaper, power and the public in nineteenth-century England*, Aldershot 1996, 70.
102. Hertz & Parikka, 425.
103. Richard Maxwell & Toby Miller, *Greening the media*, New York 2012, 2.
104. Margaret Beetham, ”Towards a theory of the periodical as a publishing genre”, i Laurel Brake, Aled Jones & Lionel Madden (red.), *Investigating Victorian journalism*, Basingstoke 1990, 21.
105. Sterne, 18–19.
106. Bibliografierna hade en liknande betydelse, och likartade svårigheter, efter boktryckarkonstens genombrott, se Asa Briggs & Peter Burke, *A social history of the media: From Gutenberg to the Internet*, Cambridge & Oxford 2002, 18–19.
107. ”Stockholm den 8 januari”, *Aftonbladet* 8/1 1838, från tidningar.kb.se (hämtad 2018-07-13).
108. ”Minneslista för tidningsläsare”, *Tidskrift för hemmet* nr 4 1876, 272.
109. Emil Key, *Försök till svenska tidningspressens historia*, Stockholm 1883, 6.
110. Jan-Erik Levlin, ”Den industriella papperstillverkningens historia”, i Esko Häkli (red.), *Ingen dag utan papper: Om papper och dess roll som kulturbärare*, Helsingfors & Stockholm 2008, 62–71.
111. Knut Tersmeden, ”Tumba pappersbruk”, *Svenska Familj-Journalen* nr 9 1873, 274.
112. Torsten Edlund, ”Om pappers egenskaper och sammansättning”, *Svensk Kemisk Tidskrift* nr 4 1909, 71.
113. Gitelman 2006, 28.
114. Annon i *Wermlands Läns Tidning* 11/12 1875, från magasin.kb.se (hämtad 2018-07-13).
115. Lars O. Lagerqvist & Ernst Nathorst-Böös, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar*, Stockholm 2002, 100–101.
116. Strasser, 12–16.
117. Marshall Berman, *Allt som är fast förflyktigas: Modernism och modernitet*, Lund 2001, 14.
118. Susy, ”Tag vara på gamla tidningar”, *Bonniers Månadshäften* nr 10 1913, 780.
119. Strasser, 6–7.
120. Sterne, 25.
121. Se Nordiska Museets samling, exempelvis inventarienummer NM.0107945, NM.0122003, NM.0145561A, NM.0193191A-c och NM.0197785.
122. E. H. [Charles Emil] Hagdahl, *Fråga mig om all ting! Handbok för alla människor*, Stockholm 1883, 199.
123. Jämför Price, 236; Garvey, 92.
124. August Strindberg, *Röda rummet: Skildringar ur artist- och författarlivet*, Stockholm 1981, 58.
125. Price, 195–197.
126. Hagdahl, 50.
127. Susy.
128. Susy.
129. ”Biens fiender”, i *Lantmannens uppslagsbok*, Stockholm 1923, 119.
130. Ida Norrby & Anna Schenström, ”Sommarhushållning”, *Bonniers månadshäften* 1915, 570.
131. ”Koklåda”, *Vecko-Journalen* nr 2 1915, 58.
132. ”Nyttan af tidningspapper”, *Kalmar* 8/3 1890, från magasin.kb.se (hämtad 2018-07-13).
133. Hans Fallada, *Varg bland vargar*, Stockholm 2015, 435.
134. Olga, ”Sparsamhet”, *Skånska Dagbladets söndagsbilaga ”Hemmet”* nr 52 1905.
135. Purre, ”Hushållning i hushållet”, *Skånska Dagbladets söndagsbilaga ”Hemmet”* nr 42 1905b.
136. Broström & Stavenow-Hidemark, 273.
137. ”Per Jönssons julafton förr och nu”, *Föreläsningsmagasinet: Tidskrift för nykterhetsupplysning* 1900, 18.
138. Price, 223.
139. Purre, 1905b.

140. Strasser, 199–200.
141. Martin Kock, *Arbetare: En historia om hat*, Stockholm 1912, 146.
142. Ylva S. Sjöstrand, *Stadens sopor: Tillvaratagande, förbränning och tippning i Stockholm 1900–1975*, Lund 2014, 40–46.
143. Karl Tingsten, *Fyrtio år i stadens tjänst: Minnen från mitt arbete*, Stockholm 1935, 213, 151.
144. Sjöstrand, 123, 147.
145. Rathje & Murphy, 106.
146. Rathje & Murphy, 115.
147. Heike Weber, "Towards 'total' recycling: Women, waste and food waste recovery in Germany, 1914–1939", *Contemporary European History* nr 3 2013, 372–377; Tim Cooper, "Challenging the 'refuse revolution': War, waste and the rediscovery of recycling, 1900–50", *Historical Research* nr 214 2008, 716.
148. Sjöstrand, 107.
149. "Hjälp till att spara papper", *Aftonbladet* 2/5 1947, samt "Ungdomsberedskapen startar ny insamling i Stor-Stockholm", *Aftonbladet* 23/9 1947, båda från tidningar.kb.se (hämtade 2018-07-13).
150. "Obsessive compulsive hoarder".
151. Beskrivningen bygger på annonsen i bl.a. *Aftonbladet*, *Dagens Nyheter*, *Nya Dagligt Allehanda* och *Stockholms Dagblad* 9/7 1868; "Blanchs café", *Stockholms Dagblad* 9/7 1868; Kalle, "Stockholms-krönika", *Nya Dagligt Allehanda* 13/7 1868; Teodor, "Bref från hufvudstaden", *Nerikes Allehanda* 22/7 1868; M[auritz]. R[ubenson]., "Stockholmsbilder", *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 7/8 1868; samt Staffan Tjerneld, *Stockholmsliv: Hur vi bott, arbetat och roat oss under 100 år*, Stockholm 1949, 129–130.
152. Protokoll 20/8 1871 och stadgar antagna 3/9 1871, i "Åspö kommun, Sockenbibliotek, Protokoll 1871–1882, A:1", i Trelleborgs kommunarkiv.
153. Carl Kastman, "Dagspressen och folkklitteraturen", *Tidskrift för folkundervisningen* 1886, 9–10.
154. "Om sockenbibliothek", *Läsning för folket* 1871, 175.
155. Ulf Boethius, *När Nick Carter drevs på flykten: Kampen mot "smutslitteraturen" i Sverige 1908–1909*, Hedemora 1989; Tommy Gustafsson & Klara Arnberg, *Moralpanik och lågkultur: Genus- och mediehistoriska analyser 1900–2012*, Stockholm 2013, 22–24.
156. L-s., "Kommissionärer sökas!", *Reformatorn* 24/12 1895, från tidningar.kb.se (hämtad 2018-07-13).
157. G., "Något om pressens ställning till nationen, och huru den borde vara", *Östgöta Correspondenten* 16/6 1869, från tidningar.kb.se (hämtad 2018-07-13).
158. "Sådan är Folkets Röst", *Upsala* 27/7 1852, från tidningar.kb.se (hämtad 2018-07-13).
159. "En pik åt 'Fäderneslandet'", *Dagens Nyheter* 4/1 1865, från tidningar.kb.se (hämtad 2018-07-13); om *Figaro*, se Erik Edoff, *Storstadens dagbok: Boulevardpressen och mediasystemet i det sena 1800-talets Stockholm*, Lund 2016, 170.
160. Dominique Laporte, *History of shit*, Cambridge & London 2000.
161. Sockenbiblioteken i landshövdingarnas femårsberättelser berörs i Johan Jarlbrink, "Hågen för läsning: Tidningsläsningen i landshövdingarnas femårsberättelser 1850–1900", *Presshistorisk årsbok* 2008.
162. Edoff, 117–125.
163. "Kaffehus", *Nordisk familjebok* (1884); Claes Lundin, "Förlustelser", i E. W. Dahlgren (red.), *Stockholm: Sveriges hufvudstad skildrad med anledning av Allmänna konst- och industriutställningen 1897*, del III, Stockholm 1897, 260; Mats Rehnberg, *Stora krogboken: Bilder ur restauranglivets kulturhistoria*, Stockholm 1955, 109–111.
164. M[auritz]. R[ubenson]; Maja Larsson, "En förgörande ensamhet: Om ogifta män och det moderna livets sköra gränser", i Anne Marie Berggren (red.), *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*, Stockholm 1999, 223.
165. M[auritz]. R[ubenson].
166. Robert D. Altick, *The English common reader: A social history of the mass reading public, 1800–1900*, Columbus 1998, 342.
167. Berns framhöll sina tidningar i *Stockholms Dagblad* 22/2 1870. Strömparterren annonserade återkommande om sina utländska tidningar i *Stockholms Dagblad*, bl.a. 14/7 1871, 8/5 1873 och 17/7 1876. Övriga refererade annonser infördes i *Stockholms Dagblad* 26/1 och 13/11 1875, samt i *Figaro* 27/10 1878.
168. Björn Hodell, "Schweizerier, utvårdshus och restauranger", i Gösta Berg m.fl. (red.), *Det glada Sverige: Våra fester och högtider genom tiderna*, del III, Stockholm 1948, 1905; Björn Ivarsson Lilieblad, *Moulin Rouge på svenska: Varieté-underhållning i Stockholm 1870–1920*, Linköping 2009, 72.
169. M[auritz]. R[ubenson]; Hodell.
170. Kalle.
171. Tjerneld, 130.
172. Se Alf Kjellén om Oscar Patrik Sturzen-Becker och Karl Kullberg i *Flanören och hans storstadsvärld: Synpunkter på ett litterärt motiv*, Stockholm 1985, 46–60.
173. *Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige II*, Stockholm 1860, 278–279.
174. Nils-Åke Sjösten, *Sockenbiblioteket – ett folkbildningsinstrument i 1870-talets Sverige*, Linköping 1993, 21–23.
175. Citat i Sjösten, 11.

176. Anders Burius, "Sockenbiblioteket – mellan filantropi och folkbibliotek", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 1994, 27.
177. B-n., "Socken-bibliothekerna", *Post- och Inrikes Tidningar* 25 & 30/6 1859.
178. Sjösten, 24–26.
179. "Om Sockenbibliothek", *Läsning för folket* 1871, 177f, samt "Om wigten af kunskapers spridande till de lägre folkklasserna", *Läsning för folket* 1858, 217.
180. "Om Sockenbibliothek", 167.
181. von Nolcken citerad i Eric Johannesson, *Den läsande familjen: Familjetidskriften i Sverige 1850–1880*, Stockholm 1980, 42–43.
182. Burius, 33.
183. Om "in- och utländska notabiliteter" vid det tolfte allmänna lantbruksmötet, se Kalle.
184. Claës Lundin, *Nya Stockholm*, Stockholm 1890, 356.
185. Annons för "Nytt Konditori och Dam-Café" samt "Nya Spisnings-Salongen och Cafét i huset N: 5 Holländaregatan", *Stockholms Dagblad* 13/11 1875.
186. Tina Sjöberg, "Damkonditorier och herrkaféer: Borgerliga kvinnors och mäns skilda rum i 1890-talets Stockholm", *Rig* nr 3 1998, 148–150.
187. August Strindberg, *Dikter på vers och prosa*, Stockholm 1995, 101.
188. Larsson 1999.
189. "Utlåningsbok för Espö Sockenbibliotek 1871–1884", i Trelleborgs kommunarkiv.
190. Se Hanna Östholm, *Litteraturens uppodling: Läsesällskap och litteraturkritik som politisk strategi vid sekelskiftet 1800*, Hedemora 2000, kap. 4; Gunnel Furu-land, *Romanen som vardagsvara: Förläggare, författare och skönlitterära häftesserier i Sverige 1833–1851 från Lars Johan Hierta till Albert Bonnier*, Stockholm 2007, kap. 8; Boethius.
191. Caroline Sumpter, "The cheap press and the 'reading crowd': Visualizing mass culture and modernity, 1838–1910", *Media History* nr 3 2006, 245.
192. Margareta Björkman, "Läsning för nytta och nöje: Något om gamla och nya läsvanor", i Pia Forssell & John Strömberg (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier LXXVII*, Helsingfors 2002; Jarlbrink 2008.
193. Kelly J. Mays, "The disease of reading and Victorian periodicals", i John O. Jordan & Robert L. Patten (red.), *Literature in the marketplace: Nineteenth-century British publishing and reading practices*, Cambridge 1998.
194. Om läsning lämplig för familjen, se Johannesson.
195. –en., "Tidningarne och Sockenbibliotheken", *Föreningen* 1861, 53.
196. Se "Reglemente för Socken-Bibliotheket inom Slågarps Pastorat", §4, i Lilla Slågarps kommun, Sockenbiblioteket A1:1, och Äspö sockenbiblioteks protokoll, §1, båda i Trelleborgs kommunarkiv.
197. "Om wigten af kunskapers spridande till de lägre folkklasserna", 216.
198. –en., 54.
199. Nils Runeby, *Dygd och vetande: Ur de bildades historia*, Stockholm 1995, 66.
200. C. W. Linder, "Om bildning och halvbildning", *Tidskrift för hemmet* nr 6 1877, 343.
201. Orvar Odd [Oskar Patrik Sturzen-Becker], "En dagdrifvare", *Ur Stockholmslifvet: Nya krit-teckningar*, Stockholm 1844, 220.
202. August Blanche, *Välraden*, Stockholm 1891, 93.
203. August Strindberg, *Giftas I–II*, Stockholm 1982, 81–82.
204. August Palm, Ögonblicksbilder från en tripp till Amerika, Stockholm 1901, 53; Hjalmar Wernberg, *Bakom fällda rullgardiner: Sedeskildringar ur Stockholmslifvet*, Stockholm 1896, 255; Hjalmar Söderberg, "Ur glömskan", i *Noveller I*, Stockholm 1962 (1892), 205; A. W., "I Bacchi tempelgårdar", *Nya Dagligt Allehanda* 20/2 1934.
205. Marshall McLuhan, *Media: Människans utbyggnader*, Stockholm 1999, 42.
206. Se t.ex. fru Ugglas tidningsläsning i Fredrika Bremer, *Hertha, eller en själs historia: Teckning ur det verkliga livet*, Göteborg 1986 (1856), 200; samt Hilma som i tidningarna följer Sevastopols fall under Krimkriget, i signaturen Cajelanus novell "De oskiljaktiga", *Svenska Familj-Journalen* nr 9 1867, 284.
207. Eva Helen Ulvros, *Fruar och mamseller: Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870*, Lund 1996, kap. 6.
208. Victoria Benedictsson, *Pengar*, Stockholm 1997, 19.
209. Ulvros, 292–293.
210. Lisbeth Larsson, *En annan historia: Om kvinnors läsning och svensk veckopress*, Stockholm & Stehag 1989, 233, 238.
211. Harald Wieselgren, *Ur vår samtid: Femtio porträtt med nekrologer*, Stockholm 1880, 137.
212. Larsson 1989, 239.
213. August Blanche, *Första älskarinnan*, Stockholm 1891, 24–26.
214. Att nya medieformer och medievanor leder till förflockning, ytliga kunskaper och dåligt minne är ett återkommande tema i mediekritiken – från Platons kritik av skriften till samtida kritik av internet. 1800-talets flyktigt ögnande tidningsläsning överensstämmer mycket väl med hur bl.a. Nicholas Carr har beskrivit googling och nätsurfning, se Nicholas Carr, "Is Google making us stupid?", *The Atlantic* juli/augusti 2008.
215. Björkman, 106–108.
216. "Minnes- och Formulär bok", 1/10 1881, Blanchs Cafés Arkiv (F1:1), Centrum för näringslivshistoria.

217. Se Michel Foucault, *Övervakning och straff: Fängelsets födelse*, Lund 1975; om självbildning, självkontroll och självstyre i Sverige, se Frans Lundgren, *Den isolerade medborgaren: Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt*, Hedemora 2003.

218. B-n., ”Socken-bibliothekerna”, *Post- och Inrikes Tidningar* 15/8 1859.

219. Jämför Lundgren (196f, 213) som betonat att bildningens former sågs som minst lika viktiga som innehållet.

220. Alistair Black, ”The library as clinic: A foucauldian interpretation of British public library attitudes to social and physical disease, ca 1850–1950”, *Libraries & Culture* nr 3 2005, 424.

221. ”Åspö sockenbiblioteks protokoll”.

222. ”Bidrag till den officiella tidningens karakteristik”, *Wäktaren* 20/12 1860.

223. Pastor i en af rikets större församlingar, ”Allmogens tidningsläsning”, i *Föreningen* 1861, 13.

224. B-n., ”Socken-bibliothekerna”, *Post- och Inrikes Tidningar* 15/8 1859.

225. Karl K[astma]n., ”Om Sockenbiblioteken”, i *Tidning för folkskolan* 15/3 1872, 78.

226. Se ”Om Sockenbibliothek”, 179f, samt Sjösten, 61.

227. Se ”Utlåningsbok för Espö Sockenbibliotek 1871–1884”. Folkskoleinspektörernas rekommendationer finns återgivna i Sjösten.

228. Följande titlar finns förtecknade: *Aftenbladet*, *Dagstelegrafen*, *Illustrerad Tidende*, *Illustrierte Zeitung*, *Hamburger Nachrichten* (senare överstruken och ersatt med en oläslig titel), *Kladderadatsch*, *Signale*, *Fliegende Blätter*, *The Illustrated London News*, *L'Independence Belge* (överstruken och ersatt med *La France*), *Göteborgs Handels- och Sjöfarts Tidning*, *Ny Illustrerad Tidning*, *Posttidningen* (överstruken), *Afionbladet* (överstruken), *Dagligt Allehanda*, *Stockholms Dagblad*, *Dagens Nyheter*, *Nya Pressen* (överstruken), *Fäderneslandet*, *Söndags-Nisse* och *Kasper*. Se ”Minnes- och Formulär bok”.

229. ”Bref till syster Ulla”, *Fäderneslandet* 30/7 1881.

230. Om detta sällskap, se Per Sörbom, *Läsning för folket: Studier i tidig svensk folkbildningshistoria*, Stockholm 1971.

231. ”Protocolls-Bok för Socken-Bibliotheket i Slågarps Pastorat”, Lilla Slågarps kommun, Sockenbiblioteket A 1:1, i Trelleborgs kommunarkiv.

232. ”Anmälan: Förr och Nu”, i *Förr och Nu* nr 1 1877, utan sidnummer.

233. ”Om Sockenbibliothek”, 174.

234. ”Olika slags nyheter”, *Förr och Nu* 1879, 835.

235. Rapporten från Blekinge län 1871–75, citerad i Jarlbrink 2008.

236. Verner Söderberg, *Sveriges sockenbibliotek och öfriga anstalter för folkläsning*, Stockholm 1901, 25–26.

237. Anna-Maria Hällgren, *Skåda all världens uselhet: Visuell pedagogik och reformism i det sena 1800-talets populärkultur*, Möklinta 2013.

238. T.ex. John Scanlan, *On garbage*, London 2005, 69.

239. Tingsten 1935, 213.

240. Klippboken med inklistrade tidningstexter från Argus, ”Tidningsurklipp för Renhållningsstrejken 1905, från den 20/5 t.o.m. d. 27/5 1905. Del I”, finns nu digital tillgänglig på stockholmskallan.se/Soksida/Post/?nid=7108 (hämtad 2016-09-22).

241. Tingsten 1935, 150.

242. Selma Lagerlöf-samlingen med närmare 200 kaplar tidningsurklipp förvaras på Kungliga biblioteket, Stockholm. Oscar 11:s tidningsklipp, levererade av bland andra Svenska Telegrambyråns avdelning för pressurklipp och österrikiska Observer, finns bevarade i Bernadotteska arkivet, Oscar 11:s arkiv, exempelvis i volym nr. 126:3. Om Utrikesdepartementets klippsamling, se nedan.

243. ”Den Svenska Argus’ i ny gestalt”, *Dagens Nyheter* 13/12 1898, från tidningar.kb.se (hämtad 2018-07-13).

244. ”A habit and its moral”, *New York Daily Tribune* 6/5 1900, från <http://chroniclingamerica.loc.gov/> (hämtad 2016-09-12).

245. Markus Krajewski, *Paper machines: About cards & catalogs, 1548–1929*, Cambridge & London 2011, 7.

246. Anton Tantner, ”Before Google: A pre-history of search engines in analogue times”, i René König & Miriam Rasch (red.), *Society of the query reader: Reflections on web search*, Amsterdam 2014, 123.

247. Garvey, 235.

248. Richard K. Popp, ”Information, industrialization, and the business of press clippings, 1880–1925”, *The Journal of American History* nr 2 2014, 429, 452.

249. Aischylos, *De skyddsökande*, tolkad av Emil Zilliacus, Uppsala 1933, 46.

250. Heesen, 57; ”Newspapers searched and ordered”, *The Sun* 12/4 1891, från <http://chroniclingamerica.loc.gov/> (hämtad 2016-09-12).

251. ”En byrå för tidningsurklipp, benämnd Argus”, *Stockholms Dagblad* 13/12 1898.

252. Alexander Nikolaev, ”Ten thousand eyes: The story of Ἀργὸς Μυριωπός”, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* nr 4 2015, 812–831.

253. Se reklambroschyrer och brev i Utrikesdepartementets arkiv/Riksarkivet, 1902 års dossiersystem, Utrikesdepartementet och beskickningarna, Pressen, vol. 475a.

254. Utrikesdepartementets arkiv, Pressen, vol. 475a.

255. ”Observer”, *Die Zeit* 24/10 1902, från <http://anno.onb.ac.at/> (hämtad 2018-07-13).

256. Annoni i *Svenska Dagbladet* 11/6 1905, från tidningar.kb.se (hämtad 2018-07-13).

257. Popp, 442.

258. "Cisions historia", <http://www.cision.se/om-cision/cisions-historia/> (hämtad 2016-10-28).

259. Aino Ruggiero & Marita Vos, "Social media monitoring for crisis communication: Process, methods and trends in the scientific literature", *Online Journal of Communication and Media Technologies* nr 1 2014, 125.

260. Se exempelvis Anders Ekström, "Seeing from above: A particular history of the general observer", *Nineteenth-Century Contexts* nr 3 2009; Johan Jarlbrink, "Mobile/sedentary: News work behind and beyond the desk", *Media History* nr 3 2015; Edoff, 105-112.

261. Hällgren, 62.

262. "People who are most talked of at the present time", *State Journal* 21/3 1896, från <http://chroniclingamerica.loc.gov/> (hämtad 2016-09-12).

263. Franco Moretti, "Conjectures of world literature", *New Left Review* nr 1 2000, 57.

264. Alvan A. Tenney, "The scientific analysis of the press" (1912), i Klaus Krippendorff & Mary Angela Bock (red.), *The content analysis reader*, Thousand Oaks 2009, 19.

265. "The New Zealand press clipping bureau", *Fair Play* 25/11 1893, från <https://paperspast.natlib.govt.nz/periodicals> (hämtad 2018-07-13).

266. Theo Röhle, *Der Google-Komplex: Über Macht im Zeitalter des Internets*, Bielefeld 2010, 123, 136-137.

267. Se Ryan Cordell, "Reprinting, circulation, and the network author in antebellum newspapers", *American Literary History* nr 3 2015.

268. "Newspapers searched and ordered", 1891.

269. "To be quoted you must be great", *The New York Tribune*, 24/7 1922, från <http://chroniclingamerica.loc.gov/> (hämtad 2016-09-12).

270. Cornelia Vismann, *Files: Law and media technology*, Stanford 2008, 56-57.

271. Bruno Latour, "Visualization and cognition: Thinking with eyes and hands", *Knowledge and Society* 1986.

272. "Requests made to press-cutting agents", *Bruce Herald* 11/12 1900, från <https://paperspast.natlib.govt.nz/newspapers> (hämtad 2018-07-13). I "The New Zealand press clipping bureau", 1893 talas det emellertid om en manlig läsare: "This gentleman does nothing but read the papers."

273. "Ung flicka", *Svenska Dagbladet* 16/11 1917, från tidningar.kb.se (hämtad 2018-07-13).

274. J. N. P., "Employments for women", *Myra's Journal* nr 4 1889, 185 (från

Gales databas, <http://www.gale.com/19th-century-uk-periodicals-series-1/>, hämtad 2016-05-11).

275. "What to do with our daughters", *Hearth and Home* nr 137 1893, 235 (från Gales databas, <http://www.gale.com/19th-century-uk-periodicals-series-1/>, hämtad 2016-05-11).

276. Kate Boyer, "Miss Remington' goes to work: Gender, space, and technology at the dawn of the information age", *The Professional Geographer* nr 2 2004, 203.

277. Delphine Gardey, "Mechanizing writing and photographing the word: Utopias, office work, and histories of gender and technology", *History and Technology* nr 4 2001, 330; Jennifer L. Fleissner, "Dictation anxiety: The stenographer's stake in *Dracula*", i Leah Price & Pamela Thurschwell (red.), *Literary secretaries/Secretarial culture*, Aldershot 2005, 67.

278. Victoria Olwell, "The body types: Corporeal documents and body politics circa 1900", i Leah Price & Pamela Thurschwell (red.), *Literary secretaries/Secretarial culture*, Aldershot 2005, 48-52.

279. Heesen, 59-61.

280. "What to do with our daughters", 235.

281. Heesen, 59.

282. Peters, 284.

283. Se exempelvis "Press-cutting agencies", *Hampshire Telegraph and Sussex Chronicle* 26/3 1898; "Scanning the papers", *Southland Times* 14/10 1891, från <https://paperspast.natlib.govt.nz/newspapers> (hämtad 2018-07-13).

284. "Press-cutting agencies", 1898.

285. Tidskriften *The Optician*, refererad i *The Queenslander* 16/7 1892, från <http://trove.nla.gov.au/newspaper> (hämtad 2018-07-13).

286. "Press-cutting agencies", 1898.

287. Clarke.

288. Walter Benjamin, "The newspaper", i *The work of art in the age of its technological reproducibility and other writings on media*, Cambridge & London 2008, 359.

289. Heesen, 210-211.

290. Vitalis Norström, *Masskultur* Stockholm 1910, 19.

291. Georg Simmel, "Storstäderna och det andliga livet", i *Hur är samhället möjligt? – och andra essäer*, Göteborg 2013, 213-214.

292. Om tidningen som den skrivna staden, se Peter Fritzsche, *Reading Berlin 1900*, Cambridge & London 1996; Edoff, 98-105.

293. Mike Esbester, "Nineteenth-century timetables and the history of reading", *Book History* 2009, 165. Jämför Järpfall, 220-225.

294. Sven Spieker, *The big archive: Art from bureaucracy*, Cambridge 2008, 76–77.
295. Carolyn Marvin, *When old technologies were new: Thinking about electric communication in the late nineteenth century*, New York & Oxford 1988, 30.
296. Ken Hillis, Michael Petit & Kylie Jarrett, *Google and the culture of search*, New York 2012, 36–37.
297. ”Press cutting agency: A remarkable business”, *Telegraph* 19/4 1921, från <http://trove.nla.gov.au/newspaper> (hämtad 2018-07-13).
298. En systematisk genomgång av dessa operationer redovisas i Röhle, 87–131.
299. ”Press-Cutting Agencies”, 1898.
300. ”Scanning the papers”, 1891.
301. Heesen, 62.
302. Carlo Ginzburg, *Ledtrådar: Essäer om konst, förbjuden kunskap och dold historia*, Stockholm 1989, 8, 14.
303. Sven-Eric Liedman, *Stenarna i själen: Form och materia från antiken till idag*, Stockholm 2006, 454–457.
304. Krajewski, 88, 97.
305. W. Boyd Rayward, ”European modernism and the information society: Introduction”, i W. Boyd Rayward (red.), *European modernism and the information society: Informing the present, understanding the past*, Aldershot 2008.
306. Krajewski, 113–118.
307. Arthur Conan Doyle, *Baskervilles hund och andra romaner*, Stockholm 1985, 52.
308. Om Sherlock Holmes som samlare av tidningsklipp, se Heesen, 1–3.
309. Geoffrey Nunberg, ”Farewell to the information age”, i Geoffrey Nunberg (red.), *The future of the book*, Berkley 1996, 113.
310. Annonc för ”Romeike & Curtice, Press cutting and information agency”, *The Ipswich Journal*, 14/3 1891 (från <http://www.britishnewspaperarchive.co.uk/>, hämtad 2016-05-11).
311. ”The New Zealand press clipping bureau”, 1893.
312. ”Press-cutting agencies”, 1898.
313. McLuhan, 262.
314. Lev Manovich, *The language of new media*, Cambridge & London 2001, 27–45. Manovich urskiljar också en femte egenskap, ”transcoding”, men den åsyftar snarast växelverkan mellan mediala egenskaper och den omgivande kulturen.
315. Liedman, 401.
316. Se exempelvis Stig Hadenius & Lennart Weibull, *Press radio tv: En bok om massmedia i dagens samhälle*, Stockholm 1970, 15; Dennis McQuail, *Mass com-*

munication theory, Los Angeles & London 2010, 57; John B. Thompson, *Medier-na och moderniteten*, Göteborg 2008, 40.

317. Elihu Katz & Paul Lazarsfeld, *Personal influence: The part played by people in the flow of mass communications*, Glencoe 1955, 20.
318. Manovich 2001, 218–219.
319. Som bland andra John Durham Peters konstaterat dominerar listorna redan de allra äldsta skrifterna. Se Peters, 290.
320. ”Indexing...”, *Freeman’s Journal and Daily Commercial Advertiser* 8/6 1894 (från <http://www.britishnewspaperarchive.co.uk/>, hämtad 2016-05-11); Esbeter, 156.
321. Om denna besatthet av information och förteckningar kring sekelskiftet 1900, se Thomas Richards, *The imperial archive: Knowledge and the fantasy of empire*, London & New York 1993.
322. Jeremy Black, *A history of diplomacy*, London 2010, 12.
323. David Paull Nickles, *Under the wire: How the telegraph changed diplomacy*, Cambridge 2003.
324. Einar Modig, *Diplomattjänst med mellanspel: En memoarbok*, Stockholm 1954, 71.
325. *Betänkande om nya organisationer av utrikesdepartementet, diplomaten och konsulatväsendet*, Stockholm 1906, 6–7.
326. För översikter som sammanfattar skeendet, se Bo Stråth, *Union och demokrati: De Förenade rikena Sverige-Norge 1814–1905*, Nora 2005, kap 9 & 10; Narve Bjørge, Øystein Rian & Alf Kaartvedt, *Norsk utenrikspolitikk historie: Selvstendighet og Union. Fra middelalderen til 1905*, Oslo 1995, 348–359.
327. Citat i Tanja Hammerstad, *Svensk og norsk diplomati og propagandavirk-somhet i Storbritannia i tiden rundt unionsoppløsningen i 1905: En analyse av svensk og norsk holdningsdannende virksomhet i Storbritannia og dennes innvirkning på utfallet av unionskonflikten*, Hovedoppgave i historie, Oslo Universitet 2002, 30.
328. Brev från Arvid Taube, Berlin 8/7 1905. Utrikesdepartementets arkiv/Riksarkivet, 1902 års dossiersystem, Unionella frågor, Unionsoppløsningen, Rapporter från beskickningen i Berlin 1905, vol. 233.
329. Svenbjörn Kilander, *Censur och propaganda: Svensk informationspolitik under 1900-talets första halva*, Uppsala 1981, 28–29.
330. Matthew Smith Anderson, *The rise of modern diplomacy 1450–1919*, Harlow 1993, 137–138; Keith Hamilton & Richard Langhorne, *The practice of diplomacy: Its evolution, theory, and administration*, London & New York 1995, 125–127; Black, 167.
331. Torvald Höjer, ”Den internationella kongressen för historiska vetenskaper i Berlin 1908”, *Historisk Tidskrift* 1908, 164.

332. Torvald Höjer, ”V. P. M. rörande upprättandet af en pressafdelning inom utrikesdepartementet”, 17/10 1908, Utrikesdepartementets arkiv, Pressen, vol. 473b, Pressbyrån, s. 3, 11.

333. Höjer, ”V. P. M. rörande upprättandet af en pressafdelning”, 1908.

334. Torvald Höjer, ”Ö.P.M. rörande tidningsprenumeration och tidningsläsning i Kungl. utrikesdepartementet”, 17 juni 1909, Utrikesdepartementets arkiv, Pressen, vol. 475a, s. 5.

335. Om kontakterna med tidningsredaktioner och svenska korrespondenter utomlands, se Kilander, kap. 2.

336. Se förteckningar och reklambroschyrer i Utrikesdepartementets arkiv/Riksarkivet, 1902 års dossiersystem, Utrikesdepartementet och beskickningarna, Pressen, vol. 475a.

337. ”Newspapers searched and ordered”, 1891.

338. Se Utrikesdepartementets arkiv, K Pressen, vol. 475a, samt Utrikesdepartementets tidningsklipp/Riksarkivet (mikrofilm), 1. Utrikespolitik före 1914, 4. Sverige-Ryssland (Finland), h. ”Ställningar och förhållanden i Ryssland & Finland” (1913–1914).

339. Se arkivförteckningen på sok.riksarkivet.se/nad, ”Utrikesdepartementet Tidningsklipp 1909–1964” (hämtad 2016-10-25).

340. Jämför Heesen, 202.

341. Utrikesdepartementets tidningsklipp (mikrofilm), 1. Utrikespolitik före 1914, 1. Svensk utrikespolitik, b. ”Allmänt rörande akten av intresse för svensk utrikespolitik”, samt 1. Utrikespolitik före 1914, 5. Sverige-Tyskland, a. ”Diverse tyska klipp” (1909–1911).

342. Heesen, 193.

343. Torvald Höjer, ”Till frågan om den nyaste historiens källor: Några metodologiskt-kritiska anmärkningar”, tal på Kungl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien 1932, postumt publicerad i *Historisk Tidskrift* 1938, 5.

344. Se till exempel Patrice Flichy, *Understanding technological innovation: A socio-technical approach*, Cheltenham 2007, 120.

345. Wolfgang Ernst, *Digital memory and the archive*, Minneapolis & London 2013, 68–69.

346. Staffan Müller-Wille & Isabelle Charmantier, ”Natural history and information overload: The case of Linnaeus”, *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* nr 1 2012.

347. David Manning White, ”The gate keeper: A case study in the selection of news”, *Journalism Quarterly* nr 4 1950, 383, 386.

348. Hillis, Petit & Jarrett, 19.

349. ”Dr Max Goldschmidt Büro für Zeitungsausschnitte”, Utrikesdeparte-

mentets arkiv/Riksarkivet, 1902 års dossiersystem, Utrikesdepartementet och beskickningarna: K Pressen, vol. 475a.

350. Citat i Eli Pariser, *The filter bubble: What the Internet is hiding from you*, New York 2011, 110.

351. ”Requests made to press-cutting agents”, 1900.

352. ”Requests made to press-cutting agents”, 1900. Se även ”Man, thy name is vanity!”, *The Women’s Penny Paper* 26/7 1890, 474 (från Gales databas, <http://www.gale.com/19th-century-uk-periodicals-series-1/>, hämtad 2016-05-11).

353. Pariser, 9.

354. ”Requests made to press-cutting agents”, 1900.

355. ”Hvad påfven läser”, *Svenska Dagbladet*, 4/12 1907, från tidningar.kb.se (hämtad 2018-07-13).

356. ”Kejsar Wilhelm och tidningsläsningen”, *Svenska Dagbladet*, 12/3 1909, från tidningar.kb.se (hämtad 2018-07-13).

357. Carlos Castillo & Ricardo Baeza-Yates, ”Web retrieval and mining”, i Marcia J. Bates (red.), *Understanding information retrieval systems: Management, types, and standards*, Boca Raton, London & New York 2012, 314.

358. Charles T. Meadow, Bert R. Boyce, Donald H. Kraft & Carol Barry, *Text information retrieval systems*, London 2007, 321–325; Birger Hjørland, ”The foundation of the concept of relevance”, *Journal of the American Society for Information Science and Technology* nr 2 2010.

359. Garvey, 242.

360. ”In lighter vein”, *Cycling and Motoring* 2/12 1899, 442 (från Gales databas, <http://www.gale.com/19th-century-uk-periodicals-series-2/>, hämtad 2016-05-11).

361. En sentida motsvarighet till astronomen ovan är *Dagens Nyheter* ledarskribent Hanne Kjöllér. I maj 2013 skrev hon en krönika där hon anklagade journalistkollegor på andra tidningar för att fara med osanning om de våldsamerheter som nyligen inträffat i Stockholmsförorten Husby: ”Kravallerna i Husby används som en ram för människors älsklingsidéer om samhället. Och då blir källkontrollen mindre viktig.” Kjöllér tillbakavisade bland annat påståendet att nyhetsmedierna bara rapporterat om Husby när det började brinna. Redan innan fanns en betydande bevakning: ”I mediearkivet Presstext ger en sökning mellan den 1 maj 2010 och den 1 maj 2013 sammanlagt 1 176 träffar. Bagarmossen, som har lika många invånare, renderade 367.” (Hanne Kjöllér, ”Husby som ett Rorschachtest”, *Dagens Nyheter* 24/5 2013.) Som Gellert Tamas påpekade några månader senare innehöll Kjöllérs sökning en mängd felträffar. Bland Husbyträffarna fanns flera som syftade på såväl Västra Husby som Östra Husby i Östergötland, en ort utanför Eskilstuna, en norsk rättspsykiatriker, en rockmusiker – och travhästen Husby Lynet. (Gellert Tamas, ”Halvsanningar och

lögner på DN:s ledarsida”, *Aftonbladet* 25/9 2013.) Precis som klippbyråernas professionella läsare kring 1900 identifierade Kjöllers sökmetod exakta träffar som matchade sökordet, vilket genererade en stor mängd *false positives*.

362. Brev från Carl Lewenhaupt till utrikesministern, 14/12 1900, Utrikesdepartementets arkiv/Riksarkivet, 1902 års dossiersystem, Utrikesdepartementet och beskickningarna: K Pressen, vol. 475a.

363. Meadow, Boyce, Kraft & Barry, 323.

364. Jacob S. Worm-Müller, ”Fridtjof Nansen og 1905”, i Fridtjof Nansen, *Dagbok fra 1905*, Oslo 1955, xxviii.

365. Robert Musil, *Mannen utan egenskaper*, del I, Stockholm 1999 (1930), 242–243.

366. Rachel Applegate, ”Models of user satisfaction: Understanding false positives”, *RQ* nr 4 1993, 527.

367. Jämför Hjørland.

368. Jämför Peters, 276.

369. Modig, 267.

370. Se t.ex. ”L’Argus de la Presse”, <http://www.argus-presse.fr/en> (hämtad 2016-10-31).

371. ”Mediebevakning”, <http://www.cision.se/produkter-tjanster/pr-verktyg/omvarldsbevakning/> (hämtad 2016-10-31).

372. Blair, 6.

373. Carlo Ginzburg, *Osten och maskarna: En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*, Stockholm 1996, 17.

374. ”Ett unikum”.

375. Allan Holmströms dagböcker och årskrönikor finns i Nordiska museets arkiv (ACC.NR 1994/010:1).

376. Claes-Göran Holmberg, Ingemar Oscarsson & Per Rydén, *En svensk presshistoria*, Stockholm 1983, 126.

377. I vissa avseenden påminner dagboken om tidens fotoalbum, där fotografier av kungar och celebriteter stod sida vid sida med familjemedlemmarna, se Anna Dahlgren, *Ett medium för visuell bildning: Kulturhistoriska perspektiv på fotoalbum 1850–1950*, Göteborg & Stockholm 2013.

378. Se Garvey; Susan Tucker, Katherine Ott & Patricia P. Buckler (red.), *The scrapbook in American life*, Philadelphia 2006.

379. Christina Sjöblad, *Bläck, äntligen! kan jag skriva: En studie i kvinnors dagböcker från 1800-talet*, Stockholm 2009, 35–36.

380. Britt Liljewall, ”Folkligt skriftbruk i Sverige under 1800-talet”, i Ann-Catrine Edlund (red.), *Att läsa och att skriva: Två vågor av vardagligt skriftbruk i Norden 1800–2000*, Umeå 2012, 49–52.

381. Hegels kommentar om tidningsläsning refereras i Benedict Anderson, *Imagined communities*, London & New York 2003, 35.

382. Lee Humphreys, Phillipa Gill, Balachander Krishnamurthy & Elizabeth Newbury, ”Historicizing new media: A content analysis of twitter”, *Journal of Communication* nr 3 2013, 415.

383. Garvey, 22.

384. ”Klipp”, *Kalmar* 2/12 1891, från magasin.kb.se (hämtad 2018-07-13).

385. Annons för Wilhelmssons registrator ”För Tidningsurklipp”, *Lucifer: Ljusbringaren* nr 1 1902, utan sidnummer.

386. David Allan, *Commonplace books and reading in Georgian England*, Cambridge & New York 2010.

387. Allan, 259–263.

388. Katie Day Good, ”From scrapbook to Facebook: A history of personal media assemblage and archives”, *New Media & Society* nr 4, 2012.

389. Uppgifterna om familjen Holmström bygger på dagboksanteckningar och på inklistrade tidningsklipp (vars ursprung ibland inte kan spåras): ”A. E. Holmström” (inklistrad 26/11 1928), ”Allan Holmström förste segraren i fri idrott” (januari 1933), ”Sjuttiofemåring i Blombacka” (24/2 1946), samt en artikel som bara till vissa delar är inklistrad, ”’Levande uppslagsverk’ i Södertälje” (3–4/2 1960), publicerad i *Stockholms Läns & Södertälje Tidning* 3/2 1960.

390. Se vidare Johan Jarlbrink, ”Kändisbruk: En tidningsläsare klipper och klistrar 1888”, i Andreas Nyblom (red.), *Kultur~Natur: Konferens för kulturstudier i Sverige*, Linköping 2009 (elektroniskt tillgänglig på <http://www.ep.liu.se/ecp/040/index.en.asp>).

391. Sekelskiftets mediala kändiskultur undersöks i Andreas Nybloms *Ryktbarhetens ansikte: Verner von Heidenstam, medierna och personkulten i sekelskiftets Sverige*, Stockholm 2008. Om tidningarnas porträttgallerier, se Edoff, kap. 7.

392. Jämför Garvey, 208.

393. Garvey, 49.

394. Se exempelvis Gustafwa Björklund, *Kokbok*, Stockholm 1847, 44; Nanny Sandström, *Handbok i kokkonsten*, Stockholm 1873, 65; Elisabeth Östman, *Iduns kokbok*, Stockholm 1911, 83–84.

395. För en beskrivning av hur läsning och mat har relaterats till varandra, se Margaret Beetham, ”Women and the consumption of print”, i Joanne Shattock (red.), *Women and literature in Britain, 1800–1900*, Cambridge 2001, 68–70. Om matmetaforiken mer generellt, se George Lakoff & Mark Johnson, *Metaphors we live by*, Chicago & London 1980.

396. Key, 21.

397. Michel de Certeau, Luce Giard & Pierre Mayol, *The practice of everyday life: Volume 2. Living and cooking*, Minneapolis & London 1998, 254.

398. Certeau, Giard & Mayol, 171.

399. Folklivsarkivet i Lund, Receptsamlingen. Alla receptböcker som refereras i texten finns i denna samling.

400. Se exempelvis Karin Boalt & Marit Neymark, ”Mat var dag – ett kvinnogöra”, i Brita Åkerlund (red.), *Den okända vardagen: Om arbetet i hemmen*, Stockholm 1983; Jan-Erik Hagberg, *Tekniken i kvinnornas händer: Hushållsarbete och hushållsteknik under tjugo- och trettiotalen*, Malmö 1986; Nils-Arvid Bringéus, *Mat och måltid: Studier i svensk matkultur*, Stockholm 1988; Ulrika Torell, Roger Qvarsell och Jenny Lee (red.), *Burkar, påsar och paket: Förpackningarnas historia i vardagens konsumtionskulturer*, Stockholm 2010.

401. Se till exempel Hagberg, kap. 5 om hur elektriciteten i hemmets tjänst framställdes i *Husmodern* och *Idun*.

402. Nancy Bergström, *Mat i skrift: Recept och kultur i kokböcker*, Göteborg 1997, 10, 54–55.

403. Exempelvis Arjun Appadurai, ”How to make a national cuisine: Cookbooks in contemporary India”, *Comparative Studies in Society and History* nr 1 1988; Bergström 1997; Karin Mårdsjö, *Maten, metoderna och livet: Svenska husliga handböcker 1750–1900*, Lund 1998; Lisa Heldke, ”Let’s cook Thai: Recipes for colonialism”, i Sherrie A. Inness (red.), *Pilaf, pozole and pad thai: American women and ethnic food*, Amherst 2001; Jonathan Metzger, *I köttbullenlandet: Konstruktionen av svenskt och utländskt på det kulinariska fältet*, Stockholm 2005.

404. Ann Sinkler Whaley LeClerc, ”Daily life on a South Carolina plantation, 1855–1983”, i Susan Tucker, Katherine Ott & Patricia P. Buckler (red.), *The scrapbook in American life*, Philadelphia 2006; Andrea K. Newlyn, ”Redefining ’rudimentary’ narrative: Women’s nineteenth-century manuscript cookbooks”, i Janet Floyd & Laurel Forster (red.), *The recipe reader: Narratives – contexts – traditions*, Aldershot & Burlington 2003; Janet Theophano, *Eat my words: Reading women’s lives through the cookbooks they wrote*, New York 2002.

405. Se översikten i Larsson 1989, 89–152.

406. Peder Aléx, *Konsumera rätt – ett svensk ideal: Behov, hushållning och konsumtion*, Lund 2003, 77.

407. Holmberg, Oscarsson & Rydén, 126.

408. Britt Dahlström, ”Familjens världsbild (Allers 1919)”, samt Margareta Frostgren, ”Damernas egen (Idun 1906)”, båda i Anita Ahrens m.fl., *Veckopressen i Sverige: Analyser och perspektiv*, Löderup 1979.

409. Göran Albinsson, *Svensk populärpress 1931–61: Utvecklingstendenser, marknadsbeskrivning och efterfrågeanalys*, Stockholm 1962, 179.

410. A 5056.1.

411. A 5039.1.2; A 5605.1.

412. A 5089.1; A 5114.19.

413. Jämför Theophano, 171.

414. A 5056.1 & A 5056.2.

415. A 5107; A 5121.

416. A 5088.2; A 3925.3.1; A 5605.1.

417. Mårdsjö, 25.

418. A 5056.1; A 5067.1.

419. A 5093.3.

420. Jack Goody, ”The recipe, the prescription, and the experiment”, i förf. *The domestication of the savage mind*, Cambridge, London, New York & Melbourne 1977, 140.

421. Latour, 6.

422. Newlyn, 43; Theophano, 25.

423. A 5093.2, samt bifogat brev från givaren.

424. A 5104, samt brev från givaren.

425. A 5090.1; A 5063.

426. Theophano, 13.

427. A 5116.

428. Per Rydén, ”Guldåldern (1919–1936)”, i Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.), *Den svenska pressens historia III: Det moderna Sveriges spegel (1897–1945)*, Stockholm 2001, 204.

429. Margareta Berger, *Fruar & damer*, Stockholm 1974, 35, 44; Larsson 1989, 105–106.

430. A 5055.1.

431. A 3925.3.1.

432. A 5107; A 5111.1; A 5347.

433. A 5106.1 & 2.

434. Nils-Arvid Bringéus, *Den skånska smaken: Gångna tiders matvanor i Skåne*, Stockholm 2009, 208–221.

435. Goody, 141f, gör en direkt koppling mellan staden och kokboken: ”In the town, where children spend a large part of their time at school and are not required to make a great contribution to the house or garden, individuals often learn cooking indirectly from books rather than directly from the familial setting.”

436. ”Till våra husmödrar”, *Idun* nr 2 1887.

437. Snorre, ”Iduns frågor, satta i rim”, *Idun* nr 39 1891.

438. Exempelvis *Idun* nr 3 & 4 1890.

439. Appadurai, 6f; Janet Floyd & Laurel Forster, "The recipe in its cultural contexts", i Janet Floyd & Laurel Forster (red.), *The recipe reader: Narratives – contexts – traditions*, Aldershot & Burlington 2003, 6.
440. Anderson 2003, 36.
441. A 5114.1 & 2.
442. Bringéus 1988, 71.
443. A 5067.1; A 5106.1; A 5347.1.
444. A 5079.1; A 5397.4.
445. A 5065; A 5115; A 5121.
446. Exempelvis A 3909; A 3925.3.1 & 2.
447. A 5113.1.
448. Bergström, 67.
449. Erving Goffman, *Jaget och maskerna: En studie i vardagslivets dramatik*, Stockholm 1979, 104–106.
450. Certeau, 169, 174.
451. John V. Guttag, *Introduction to computation and programming using Python*, Cambridge & London 2013, 2.
452. Newlyn, 44–45.
453. A 3925.6.
454. A 5114.1; A 3914.
455. A 5039.1.2 & 2.2; A 5067.1.
456. Kastman, 17.
457. Olga.
458. Jämför Assmann.
459. Jörgen Weibull, "Metodologiska problem i modern historia", *Scandia* nr 1 1969, 9.
460. Thomas Kaiserfeld, "Historikerna och tekniken: Om betydelsen av tekniska hjälpmedel för historieforskningen", i Marika Hedin & Ulf Larsson (red.), *Teknikens landskap: En teknikhistorisk antologi tillägnad Svante Lindqvist*, Stockholm 1998, 366.
461. För goda översikter, se t.ex. Matts Lindström & Adam Wickberg Månsson (red.), *Universitetet som medium*, Lund 2015, samt Peter Becker & William Clark (red.), *Little tools of knowledge: Historical essays on academic and bureaucratic practices*, Ann Arbor 2001.
462. Friedrich Nietzsche citerad från Matts Lindström & Adam Wickberg Månsson, "Universitetsmediet och humanioras historia: En inledning", i Matts Lindström & Adam Wickberg Månsson (red.), *Universitetet som medium*, Lund 2015, 16 (not 8).
463. Assmann, 102.
464. Parikka, 113–114.
465. Pentti Renvall, *Den moderna historieforskningens principer*, Stockholm 1965, 93.
466. *Arkiv- och biblioteksfilmming: Betänkande avgivet av 1949 års sakkunniga rörande arkiv- och biblioteksfilmming*, SOU 1951:36, Stockholm 1951, 51.
467. Johan Jarlbrink, "Historien i tidningsklipp – tidningsklipp i historien: Klipp i arkiv, dagbok och bokfilm", *Historisk tidskrift* nr 3 2010.
468. Matts Lindström, *Drömmar om det minsta: Mikrofilm, överflöd och brist 1900–1970*, Lund 2017, 132–138; *Aftonbladet* 31/5 1945 citerad från s. 137.
469. *Dagspress på mikrofilm: Filmming – arkivering – läsning. Tidningsfilmmingskommitténs andra rapport*, Ds U 1976:14, Stockholm 1976: 30.
470. *Dagspress på mikrofilm*, bilaga 5, 3.
471. James Mussell, *The nineteenth century press in the digital age*, Basingstoke 2012, 70f, 104–108.
472. Assmann.
473. Sture M. Waller, "Historisk opinionsundersökning och tidningsforskning: Några reflektioner kring metodfrågor", *Historisk Tidskrift* 1961, 280.
474. Heesen, 78–79.
475. Om källkritiken i det tidiga 1900-talets historievetsenskap, se Ragnar Björk, "Hjärne-traditionen", 95, samt Rolf Torstensson & Birgitta Odén, "Den weibullska riktningen", 109ff, båda i Gunnar Artéus & Klas Åmark (red.), *Historieskrivningen i Sverige*, Lund 2012.
476. Edvard Bull, "Den moderne pressen som historisk kilde", *Scandia* 1929, 1–2, 21–22.
477. Curt Weibull, "Bismarcks fall", ursprungligen en föreläsning vid Göteborgs högskola 1926, publicerad i *Historiska problem och utvecklingslinjer*, Stockholm 1962, 143, 147.
478. Herbert Tingsten, *Den svenska socialdemokratins idéutveckling*, del I, Stockholm 1967, 5.
479. Carl Arvid Hessler, "Ett politiskt klipparkiv", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1951, 84.
480. Hessler 1951, 85.
481. Svante Nycander, "Pressen i tre valrörelser", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1958; Mats Kihlberg & Gunnel Höijer, "Pressdebatten kring den svenska hjälpen till mindre utvecklade länder under 1950-talet", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1960; Nils Häggström, "Libanonkrisen i svensk debatt sommaren 1958", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1963; Bengt Hermansson, "Pressdebatten om biskopsval 1950–1963", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1965.
482. Leif Lewin, "Historiens mening", i Leif Lewin (red.), *Festskrift till professor*

skytteanus Carl Arvid Hessler utgiven till 80-årsdagen den 10 februari 1987 av hans lärjungar, Uppsala 1987, 84.

483. Carl Arvid Hessler, *Statskyrkodebatten*, Stockholm 1964, 452.

484. Gunnar Qvist, *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846: Studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena*, Göteborg 1960, 121.

485. Waller 1961.

486. Göran B. Nilsson, "Om det fortfarande behovet av källkritik: Jämta några reflexioner över midsommaren 1941", *Historisk Tidskrift* 1973, 173, 179.

487. Rolf Torstendahl, *Introduktion till historieforskningen: Historia som vetenskap*, Stockholm 1966, 98.

488. Stig Hadenius, "Partiers beslutsprocess och tjänstepensionsfrågan", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1965, 344.

489. Mats Bergquist & Bengt A. W. Johansson, "Statsvetenskapens metodologi – några synpunkter", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1966, 422.

490. Tingsten 1967, 6.

491. Stig Hadenius, "En kvantitativ innehållsanalys av dagspressen: Teknik och användning i modern historisk forskning", i *Opinion och opinionsbildning som historiska forskningsobjekt: Föredrag vid Nordiska fackkonferensen för historisk metodlära på Hässelby slott 4–6 maj 1967*, Oslo 1968, 66.

492. Hadenius 1968, 67.

493. Hadenius 1968, 68–71.

494. Peter Becker & William Clark, "Introduction", i Peter Becker & William Clark (red.), *Little tools of knowledge: Historical essays on academic and bureaucratic practices*, Ann Arbor 2001, 16. Inom byråkratin har blanketten haft en snarlik funktion, se Lisa Gitelman, *Paper knowledge: Toward a media history of documents*, Durham & London 2014, 30f; Järpvall, 177–178.

495. Om vetenskapliga observations- och skrivtekniker som gör de empiriska fynden flytt- och beräkningsbara, se Latour; Lorraine Daston, "Taking note(s)", *Isis* nr 3 2004.

496. Hadenius 1968, 75.

497. Sture M. Waller, "Opinionsbegreppet vid studiet av svensk utrikespolitisk debatt under 1860- och 1870-talen", i *Opinion och opinionsbildning som historiska forskningsobjekt: Föredrag vid Nordiska fackkonferensen för historisk metodlära på Hässelby slott 4–6 maj 1967*, Oslo 1968, 62.

498. Kjell Nowak, Benny Carlman & Karl-Erik Wärneryd, *Masskommunikation och åsiktsförändringar*, Stockholm 1968 (andra upplagan), anger i förordet (utan sidnummer) att de har för avsikt att introducera "masskommunikationsforskningen", medan Hadenius & Weibull 1970, 28, hänvisar till en vanlig uppdelning i "massmediaforskning" (för "studier av media") och "mass-

kommunikationsforskning" (som framförallt ägnat sig åt "mottagarsidan").

499. Per Hultqvist, "Nya former för metodutbildningen i Göteborg", *Historisk Tidskrift* 1969, 345.

500. Birgitta Odén, "Historiens plats i samfundsforskningen: Ett diskussionsinlägg", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1968, 26.

501. Klas Åmark, "Teoriernas intåg i svensk historieforskning", i Gunnar Artéus & Klas Åmark (red.), *Historieskrivningen i Sverige*, Lund 2012, 135, 144–146.

502. De skrifter som behandlades var bland annat Stig Hadenius, Lennart Weibull & Jan-Olof Seveborg, *Socialdemokratisk press och presspolitik 1899–1909*, Stockholm 1968, samt samma författares *Socialdemokratisk press och presspolitik 1910–1920*, Halmstad 1970; Stig Hadenius & Lennart Weibull, *Press radio TV: En bok om massmedia i dagens samhälle*, Stockholm 1970; Jörgen Westerståhl, *Vietnam i Sveriges Radio: En studie av opartiskhet och saklighet i nyhetsförmedlingen utförd på uppdrag av Radionämnden*, Göteborg 1968; Stig Hadenius, *Nyheter från TT: Studier i 50 års nyhetsförmedling*, Stockholm 1971.

503. Klas Åmark, "Den franska revolutionens förbannelse: En undersökning av modellers och metoders effekter på forskningsresultaten i aktuell svensk pressforskning", *Historisk Tidskrift* 1973, 374–385.

504. Åmark 1973, 391. En kritisk diskussion om dessa båda böcker hade *Historisk Tidskrift* publicerat ett år tidigare, Lars Björilin inledde och författarna fick möjlighet att svara, "Ny kunskap", *Historisk Tidskrift* 1972.

505. Åmark 1973, 398.

506. Weibull 1969, 16.

507. Carl Göran Andræ, "Clio inför automationen", *Historisk Tidskrift* 1966, 55.

508. Stig Ekman, "Sverige under andra världskriget: Presentation av ett forskningsprojekt", *Historisk Tidskrift* 1970, 304.

509. Ekman 1970, 305–306. Den 43-sidiga kodboken är numera tillgänglig online, <http://snd.gu.se/catalogue/file/3386>.

510. Stig Ekman, "Projektet 'Sverige under andra världskriget'", i *Projekt och perspektiv: Rapport från Gunnar T Westins jubileumsseminarium*, Stockholm 1979, 111.

511. Ekman 1970, 307.

512. Om den strukturella likheten mellan kortkataloger och datorer (eller rättare: Turingmaskinen), se Krajewski, 1–3, 8, 139–140.

513. Krajewski, 113–117; Matts Lindström, "Där papperet slutar tar filmen vid: Överflöd och mikrografisk reproduktion, 1900–1940", i Otfried Czaika, Jonas Nordin & Pelle Snickars (red.), *Information som problem: Medieanalytiska texter från medeltid till framtid*, Stockholm 2014.

514. Krajewski, 127.
515. Gunnel Rikardsson, *The Middle East conflict in the Swedish press: A content analysis of editorials in three daily newspapers 1948–1973*, Stockholm 1978, 23.
516. Klas Åmark, *Makt eller moral: Svensk offentlig debatt om internationell politik och svensk utrikes- och försvarspolitik 1938–1939*, Stockholm 1973, 13–14. Se även Alf Johansson, *Finlands sak: Svensk politik och opinion under vinterkriget 1939–1940*, Stockholm 1973, 13, samt Thorsten Nybom, *Moistånd – anpassning – uppslutning: Linjer i svensk debatt om utrikespolitik och internationell politik 1940–1943*, Stockholm 1978, 7–8.
517. Nybom, 23–25, 30.
518. Åmark 1973, 14–16; Nybom, 30; Johansson, 11.
519. *Konflikter och massmedia: Nordisk konferens om konflikt- och massmediaforskning. Historiska institutionen, Lunds universitet, den 6–7 april 1973*, Lund 1973.
520. Eva Block, *Amerikabilden i svensk dagspress 1948–1968*, Lund 1976a, 13–14; Rikardsson, 24–25.
521. Block 1976a, 28.
522. Block 1976a, 10; Rikardsson, 15.
523. Eva Block, *Kodschema och registreringar till Amerikabilden i svensk press 1948–1968*, Lund 1976b.
524. Rikardsson, 59–60.
525. Elisabeth Sandlund Gräfvart & Jarl Torbacke, "Hundred years of Swedish press history: From general surveys to problem-oriented research", *Scandinavian Journal of History* nr 1 1982.
526. Waller 1968, 59–60.
527. Åmark 2012, 135.
528. Se t.ex. Matthew Jockers, *Macroanalysis: Digital methods & literary history*, Urbana 2013.
529. Den digitaliserade tidningen finns tillgänglig i XML-format, "bib4345612_18530315_o_s_0003_alto.xml", på <https://data.kb.se/datasets/2014/10/aftonbladet/1853/03/urn%253Anbn%253Ase%253Akb%253Adark-29109/> (hämtad 2016-10-20).
530. Se Johan Jarlbrink, "Telegrafens på distans: Ett digitalt metodexperiment", *Scandia* nr 1 2018, samt Johan Jarlbrink & Pelle Snickars, "Cultural heritage as digital noise: Nineteenth century newspapers in the digital archive", *Journal of Documentation* nr 6 2017.
531. I arbetet med den statistiska och tekniska textbearbetningen har jag haft stor hjälp av Roger Mähler vid Humlab, Umeå universitet.
532. "Online resource of historic newspapers posts 10 millionth page", <http://www.loc.gov/today/pr/2015/15-171.html> (hämtad 2016-02-02).
533. "The British newspaper archive", <http://www.britishnewspaperarchive.co.uk> (hämtad 2018-07-13).
534. "Svenska dagstidningar", <https://www.kb.se/hitta-och-bestall/hitta-i-samlingarna/svenska-dagstidningar.html> (hämtad 2018-07-13).
535. danah boyd & Kate Crawford, "Critical questions for big data", *Information, Communication & Society* nr 5 2012, 663.
536. "Now we are 4...", <http://blog.britishnewspaperarchive.co.uk/2015/11/30/now-we-are-4/> (hämtad 2016-10-19).
537. "The NEH 'Chronicling America' Challenge: Using big data to ask big questions", <http://blogs.loc.gov/loc/2016/08/the-neh-chronicling-america-challenge-using-big-data-to-ask-big-questions/> (hämtad 2016-10-19).
538. Lisa Gitelman, "Welcome to the bubble chamber: Online in the humanities today", *The Communication Review* nr 1 2010, 28.
539. Marlene Manoff, "The materiality of digital collections: Theoretical and historical perspectives", *portal: Libraries and the Academy* nr 3 2006, 311.
540. Ian Milligan, "Illusionary order: Online databases, optical character recognition, and Canadian history, 1997–2010", *The Canadian Historical Review* nr 4 2013.
541. Manovich 2001, 49.
542. Mats Dahlström, "The complete edition", i Marilyn Deegan & Kathryn Sutherland (red.), *Text editing, print, and the digital world*, Farnham 2009, 31.
543. Paul Conway, "Preservation in the age of Google: Digitization, digital preservation, and dilemmas", *The Library Quarterly: Information, Community, Policy* nr 1 2010; Paul Duguid, "Inheritance and loss? A brief survey of Google Books", *First Monday* nr 8 2007.
544. Manoff 2006.
545. Mussell 2012, 70–71.
546. Albert D. Pionke, "Excavating Victorian Cuba in the British periodicals database", *Victorian Periodicals Review* nr 3 2014, 391.
547. Myriam C. Traub, Jacco van Ossenbruggen & Lynda Hardman, "Impact analysis of ocr quality on research tasks in digital archives", *Research and Advanced Technology for Digital Libraries* nr 9316 2015, 257–261.
548. Simon Tanner, Trevor Munoz & Pich Hemy Ros, "Measuring mass text digitization quality and usefulness: Lessons learned from assessing the ocr accuracy of the British Library's 19th century online newspaper archive", *D-Lib Magazine* nr 7/8 2009.
549. Warren Weaver, "Recent contributions to the mathematical theory of communication", i Claude Shannon & Warren Weaver (red.), *The mathematical theory of communication*, Urbana 1964, 18–19.

550. Friedrich Kittler, *Gramophone, film, typewriter*, Stanford 1999, 23.
551. Ernst, 68–69.
552. Sybille Krämer, *Medium, messenger, transmission: An approach to media philosophy*, Amsterdam 2015, 31.
553. Jussi Parikka & Tony Sampson, "On anomalous objects of digital culture: An introduction", i Jussi Parikka & Tony Sampson (red.), *The spam book: On viruses, porn, and other anomalies from the dark side of digital culture*, Cresskill 2009.
554. Tom Boellstorff, "Making big data, in theory", *First Monday* nr 10 2013.
555. Maria Eriksson, "Close reading big data: The Echo Nest and the production of (rotten) music metadata", *First Monday* nr 7 2016, utan sidnummer.
556. Parikka, 111.
557. Jay David Bolter & Richard Grusin, *Remediation: Understanding new media*, Cambridge & London 1999.
558. Parikka, 113.
559. Tim Hitchcock, "Confronting the digital", *Cultural and Social History* nr 1 2013, 13.
560. "Kravspecifikation DD v.1.2" (daterad 2011-04-29), <http://digidaily.blogg.kb.se/dokument/> (hämtad 2016-01-28).
561. Inlägg på <http://feedback.tidningar.kb.se/viewtopic.php?id=78> (hämtad 2016-10-19).
562. ABBYY:s webbsida 2008, arkiverad på <https://web.archive.org/web/20090428121419/http://www.abbyy.com/company> (hämtad 2016-10-13).
563. Om Dalins ordbok i Språkbankens digitala version, se <https://spraakbanken.gu.se/swe/resurs/dalin> (hämtad 2016-10-14).
564. Jämför Nina Tahmasebi, Kai Niklas, Gideon Zenz & Thomas Risse, "On the applicability of word sense discrimination on 201 years of modern English", *International Journal on Digital Libraries* nr 3 2013.
565. Herbert F. Schantz, *The history of optical character recognition*, Manchester 1982, 1–2.
566. Schantz, 27.
567. Schantz, 42–51.
568. Stephen V. Riee, George Nagy & Thomas A. Nartker, *Optical character recognition: An illustrated guide to the frontier*, New York 1999, 6.
569. Riee, Nagy & Nartker, 2–5.
570. Leah Price & Pamela Thurschwell, "Invisible hands", i Leah Price & Pamela Thurschwell (red.), *Literary secretaries/Secretarial culture*, Aldershot & Burlington 2005, 6.
571. Henny Elghammar, *Sekreterarhandboken*, Stockholm 1967, 33–34.
572. Edith Lindblom, "Maskinskriverskans optimala prestationsålder: En

studie på grundval av resultaten vid Dagens Nyheters 7:de maskinskrivningstävlan", *Affärsekonomi* nr 9 1938, 510, 517–518.

573. *Kurs i maskinskrivning enligt touchmetoden*, Hermods Korrespondentinstitut, Malmö 1941, brev 14, 7.

574. *Kurs i maskinskrivning enligt touchmetoden*, Hermods Korrespondentinstitut, Malmö 1941, brev 3, 7.

575. Exempler här är hämtade från Aftonbladet, 11/9 1848, dvs filen "bib4345612_18480911_o_s_0004_alto.xml", på <https://data.kb.se/datasets/2014/10/aftonbladet/1848/09/urn%253Anbn%253Ase%253Akb%253Adark-41501/> (hämtad 2016-10-20).

576. Teckenkombinationen återfinns i filen "bib4345612_18510827_o_s_0003_alto.xml", på <https://data.kb.se/datasets/2014/10/aftonbladet/1851/08/urn%253Anbn%253Ase%253Akb%253Adark-33071/> (hämtad 2016-10-20).

577. Om det manuella arbete som utförs på datacenter i Indien och Kambodja, se "Turen går til Indien", <https://blog.avidigitalisering.dk/2014/02/01/turen-gar-til-indien/>; "In the digitization factory", <http://www.betatales.com/2010/10/07/in-the-digitalization-factory/> (båda hämtade 2016-06-28).

578. "Zissor media system", http://zissor.com/products_1/zissor_media_system/ (hämtad 2016-10-20).

579. "Zissor media system".

580. Texten återfinns i filen "bib4345612_18471016_o_s_0003_alto.xml", tillgänglig på <https://data.kb.se/datasets/2014/10/aftonbladet/1847/10/urn%253Anbn%253Ase%253Akb%253Adark-41615/> (hämtad 2016-10-20).

581. *Tidningsläsaren, hwarefter följa: Twenne wackra och nya Kärleks-wisor*, Jönköping 1835, citerad från Johan Jarlbrink & Patrik Lundell, *Från pressarkivet 1800–1899: En källsamlings*, Stockholm 2012, 82.

582. Marjorie Perloff, *The futurist moment: Avant-garde, avant guerre, and the language of rupture*, Chicago & London, 1986, 47, 57.

583. Rosalind E. Krauss, *The Picasso papers*, Cambridge 1999, 40.

584. Bolter & Grusin, 38 not 8.

585. Björk, Lars, *How reproductive is a reproduction? Digital transmission of text based documents*, Borås 2015, 166–167.

586. Assmann, 97–99.

587. Schantz, 50.

588. Ross Atkinson, "Library functions, scholarly communication, and the foundation of the digital library: Laying claim to the control zone", *The Library Quarterly: Information, Community, Policy* nr 3 1996, 259.

589. Carl Lagoze, "Big data, data integrity, and the fracturing of the control zone", *Big Data & Society* nr 2 2014.

590. Frank P. Hill, "Deterioration of newspaper paper", *Bulletin of the American Library Association* nr 5 1910.
591. Boellstorff, utan sidnummer.
592. Heesen, 154.
593. Steketee & Frost 2014; Belk.
594. Astrid Verheusen, "Mass digitization by libraries: Issues concerning organisation, quality and efficiency," *Liber Quarterly* nr 1 2008, 33.
595. "Zissor digitization services", http://zissor.com/products_1/zissor_digitization_services/ (hämtad 2016-10-20).
596. Ernst, 99.
597. Marie Cronqvist, Johan Jarlbrink & Patrik Lundell, "Inledning", i Marie Cronqvist, Johan Jarlbrink & Patrik Lundell (red.), *Mediehistoriska vändningar*, Lund 2014, 6–7.
598. Bostadsrättsföreningen Vårsolens ordningsregler, <https://www.varsolen.se/?rID=1062&page=ordning-&-trivsel>. Ordföranden svarar dock via mail (2018-07-08) att "Det är en äldre formulering som vi valt att ha kvar. Det är mycket annat än toapapper som fastnar i avloppet har vi fått erfara." Tidningspapperet får fungera som en stand-in för allt det andra som fastnar, och som man vill slippa skriva ut i klartext.
599. Jenkins 2008, 140–141.
600. Martine J. van Bennekom, Rianne M. Blom, Nienke Vulink & and Damiaan Denys, "A case of digital hoarding", *BMJ Case Reports* nr 1 2015.
601. Hertz & Parikka.
602. Sterne.

Litteratur i urval

- Aischylos, *De skyddsökande*, tolkad av Emil Zilliacus, Uppsala 1933.
- Albinsson, Göran, *Svensk populärpress 1931–61: Utvecklingstendenser, marknadsbeskrivning och efterfrågeanalys*, Stockholm 1962.
- Aléx, Peder, *Konsumera rätt – ett svensk ideal: Behov, hushållning och konsumtion*, Lund 2003.
- Allan, David, *Commonplace books and reading in Georgian England*, Cambridge & New York 2010.
- Altick, Robert D., *The English common reader: A social history of the mass reading public, 1800–1900*, Columbus 1998.
- Anderson, Benedict, *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*, London & New York 2003.
- Anderson, Matthew Smith, *The rise of modern diplomacy 1450–1919*, Harlow 1993.
- Andræ, Carl Göran, "Clio inför automationen", *Historisk Tidskrift* 1966.
- Appadurai, Arjun, "How to make a national cuisine: Cookbooks in contemporary India", *Comparative Studies in Society and History* nr 1 1988.
- Applegate, Rachel, "Models of user satisfaction: Understanding false positives", *RQ* nr 4 1993.
- Arkiv- och biblioteksfilming: Betänkande avgivet av 1949 års sakkunniga rörande arkiv- och biblioteksfilming*, SOU 1951:36, Stockholm 1951.
- Assmann, Aleida, "Canon and archive", i Astrid Erll & Ansgar Nünning (red.), *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook*, Berlin 2008.
- Atkinson, Ross, "Library functions, scholarly communication, and the foundation of the digital library: Laying claim to the control zone", *The Library Quarterly: Information, Community, Policy* nr 3 1996.
- Baker, Nicholson, *Double fold: Libraries and the assault on paper*, London 2002.
- Becker, Peter & William Clark, "Introduction", i Peter Becker & William Clark (red.), *Little tools of knowledge: Historical essays on academic and bureaucratic practices*, Ann Arbor 2001.

- Beetham, Margaret, "Towards a theory of the periodical as a publishing genre", i Laurel Brake, Aled Jones & Lionel Madden (red.), *Investigating Victorian journalism*, Basingstoke 1990.
- Beetham, Margret, "Women and the consumption of print", i Joanne Shattock (red.), *Women and literature in Britain, 1800–1900*, Cambridge 2001.
- Belk, Russell, "Ownership and collecting", i Gail Stekete & Randy Frost (red.), *The Oxford handbook of hoarding and acquiring*, Oxford & New York 2014.
- Benedictsson, Victoria, *Pengar*, Stockholm 1997.
- Benjamin, Walter, *The work of art in the age of its technological reproducibility and other writings on media*, Cambridge & London 2008.
- Bennekom, Martine J. van, Rianne M. Blom, Nienke Vulink & and Damiaan Denys, "A case of digital hoarding", *BMJ Case Reports* nr 1 2015.
- Berger, Margareta, *Fruar & damer*, Stockholm 1974.
- Bergquist, Mats & Bengt A. W. Johansson, "Statsvetenskapens metodologi – några synpunkter", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1966.
- Bergström, Nancy, *Mat i skrift: Recept och kultur i kokböcker*, Göteborg 1997.
- Berman, Marshall, *Allt som är fast förflyktigas: Modernism och modernitet*, Lund 2001.
- Betänkande om nya organisationer av utrikesdepartementet, diplomaten och konsulatväsendet*, Stockholm 1906.
- Bjørge, Narve, Øystein Rian & Alf Kaartvedt, *Norsk utenrikspolitikk historie: Selvstendighet og Union. Fra middelalderen til 1905*, Oslo 1995.
- Björk, Lars, *How reproductive is a reproduction? Digital transmission of textbased documents*, Borås 2015.
- Björk, Ragnar, "Hjärne-traditionen", i Gunnar Artéus & Klas Åmark, (red.), *Historieskrivningen i Sverige*, Lund 2012.
- Björkman, Margareta, "Läsning för nytta och nöje: Något om gamla och nya läsvanor", i Pia Forssell & John Strömberg (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier LXXVII*, Helsingfors 2002.
- Björlin, Lars, m.fl., "Ny kunskap", *Historisk Tidskrift* 1972.
- Black, Alistair, "The library as clinic: A Foucauldian interpretation of British public library attitudes to social and physical disease, ca 1850–1950", *Libraries & Culture* nr 3 2005.
- Black, Jeremy, *A history of diplomacy*, London 2010.
- Blair, Ann, *Too much to know: Managing scholarly information before the information age*, New Haven & London 2010.
- Blanche, August, *Första älskarinnan*, Stockholm 1891.
- Blanche, August, *Vålmeden*, Stockholm 1891.
- Block, Eva, *Amerikabilden i svensk dagspress 1948–1968*, Lund 1976a.

- Block, Eva, *Kodschema och registreringar till Amerikabilden i svensk press 1948–1968*, Lund 1976b.
- Boalt, Karin & Marit Neymark, "Mat var dag – ett kvinnögöra", i Brita Åkerlund (red.), *Den okända vardagen: Om arbetet i hemmen*, Stockholm 1983.
- Boellstorff, Tom, "Making big data, in theory", *First Monday* nr 10 2013.
- Boethius, Ulf, *När Nick Carter drevs på flykten: Kampen mot "smutslitteraturen" i Sverige 1908–1909*, Hedemora 1989.
- Bolter, Jay David & Richard Grusin, *Remediation: Understanding new media*, Cambridge & London 1999.
- boyd, danah & Kate Crawford, "Critical questions for big data", *Information, Communication & Society* nr 5 2012.
- Boyer, Kate, "'Miss Remington' goes to work: Gender, space, and technology at the dawn of the information age", *The Professional Geographer* nr 2 2004.
- Brake, Laurel, "The longevity of 'ephemera': Library editions of nineteenth-century periodicals and newspapers", *Media History* nr 1 2012.
- Branson, Robin, "Definition of waste", i Carl A. Zimring, & William L. Rathje (red.), *Encyclopedia of consumption and waste*, del I, Thousand Oaks 2012.
- Bremer, Fredrika, *Hertha, eller en själs historia: Teckning ur det verkliga livet*, Göteborg 1986.
- Briggs, Asa & Peter Burke, *A social history of the media: From Gutenberg to the Internet*, Cambridge & Oxford 2002.
- Bringéus, Nils-Arvid, *Den skånska smaken: Gångna tiders matvanor i Skåne*, Stockholm 2009.
- Bringéus, Nils-Arvid, *Mat och måltid: Studier i svensk matkultur*, Stockholm 1988.
- Broström, Ingela & Elisabet Stavenow-Hidemark, *Tapetboken: Papperstapeten i Sverige*, Stockholm 2004.
- Bull, Edvard, "Den moderne pressen som historisk kilde", *Scandia* 1929.
- Burius, Anders, "Sockenbiblioteket – mellan filantropi och folkbibliotek", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 1994.
- Carlsson, Eric & Johan Jarlbrink, "All-seeing eyes: Metaphors of surveillance in the media monitoring industry", *Northern Lights* nr 1 2018.
- Carr, Nicholas, "Is Google making us stupid?" *The Atlantic* juli/ augusti 2008.
- Castillo, Carlos & Ricardo Baeza-Yates, "Web retrieval and mining", i Marcia J. Bates (red.), *Understanding information retrieval systems: Management, types, and standards*, Boca Raton, London & New York 2012.
- Cavallo, Guglielmo & Roger Chartier, "Introduction", i Guglielmo Cavallo & Roger Chartier (red.), *A history of reading in the West*, Cambridge 1999.
- Certeau, Michel de, *The Practice of Everyday Life*, Berkley & Los Angeles 1984.

- Certeau, Michel de, Luce Giard & Pierre Mayol, *The practice of everyday life: Volume 2. Living and cooking*, Minneapolis & London 1998.
- Clarke, Bruce, "Information", i W. J. T. Mitchell & Mark Hansen (red.), *Critical terms for media studies*, Chicago & London 2010.
- Conway, Paul, "Preservation in the age of Google: Digitization, digital preservation, and dilemmas", *The Library Quarterly: Information, Community, Policy* nr 1 2010.
- Cooper, Tim, "Challenging the 'refuse revolution': War, waste and the rediscovery of recycling, 1900–50", *Historical Research* nr 214 2008.
- Cordell, Ryan, "Reprinting, circulation, and the network author in antebellum newspapers", *American Literary History* nr 3 2015.
- Cronqvist, Marie, Johan Jarlbrink & Patrik Lundell, "Inledning", i Marie Cronqvist, Johan Jarlbrink & Patrik Lundell (red.), *Mediehistoriska vändningar*, Lund 2014.
- Cubitt, Sean, "Anecdotal evidence", *NECSUS: European journal of media studies* nr 1 2013.
- Dagspress på mikrofilm: *Filmning – arkivering – läsning. Tidningsfilmningskommitténs andra rapport*, Ds U 1976:14, Stockholm 1976.
- Dahlgren, Anna, *Ett medium för visuell bildning: Kulturhistoriska perspektiv på fotoalbum 1850-1950*, Göteborg & Stockholm 2013.
- Dahlström, Britt, "Familjens världsbild (Allers 1919)", i Anita Ahrens m.fl., *Veckopressen i Sverige: Analyser och perspektiv*, Löderup 1979.
- Dahlström, Mats, "The complete edition", i Marilyn Deegan & Kathryn Sutherland (red.), *Text editing, print, and the digital world*, Farnham 2009.
- Darnton, Robert, "History of reading", i Peter Burke (red.), *New perspectives on historical writing*, Cambridge & Oxford 1991.
- Daston, Lorraine, "Taking Note(s)", *Isis* nr 3 2004.
- Dasu, Tamraparni & Theodore Johnson, *Exploratory data mining and data cleaning*, Hoboken 2003.
- Doyle, Arthur Conan, *Baskervilles hund och andra romaner*, Stockholm 1985.
- Duguid, Paul, "Inheritance and loss? A brief survey of Google Books", *First Monday* nr 8 2007.
- Douglas, Mary, *Purity and danger: An analysis of the concepts of pollution and taboo*, London & New York 2001.
- Edgerton, David, *The shock of the old: Technology and global history since 1900*, London 2006.
- Edoff, Erik, *Storstadens dagbok: Boulevardpressen och mediasystemet i det sena 1800-talets Stockholm*, Lund 2016.
- Ekman, Stig, "Projektet 'Sverige under andra världskriget'", i *Projekt och perspektiv: Rapport från Gunnar T Westins jubileumsseminarium*, Stockholm 1979.
- Ekman, Stig, "Sverige under andra världskriget: Presentation av ett forskningsprojekt", *Historisk Tidskrift* 1970.
- Ekström, Anders, "Seeing from above: A particular history of the general observer", *Nineteenth-Century Contexts* nr 3 2009.
- Elghammar, Henny, *Sekreterarhandboken*, Stockholm 1967.
- Engelsing, Rolf, *Der Bürger als Leser: Lesergeschichte in Deutschland 1500–1800*, Stuttgart 1976.
- Eriksson, Maria, "Close reading big data: The Echo Nest and the production of (rotten) music metadata", *First Monday* nr 7 2016.
- Ernst, Wolfgang, *Digital memory and the archive*, Minneapolis 2013.
- Esbester, Mike, "Nineteenth-century timetables and the history of reading", *Book History* 2009.
- Fallada, Hans, *Varg bland vargar*, Stockholm 2015.
- Fleissner, Jennifer L., "Dictation anxiety: The stenographer's stake in *Dracula*", i Leah Price & Pamela Thurschwell (red.), *Literary secretaries/Secretarial culture*, Aldershot 2005.
- Flichy, Patrice, *Understanding technological innovation: A socio-technical approach*, Cheltenham 2007.
- Floyd, Janet & Laurel Forster, "The recipe in its cultural contexts", i Janet Floyd & Laurel Forster (red.), *The recipe reader: Narratives – contexts – traditions*, Aldershot & Burlington 2003.
- Foucault, Michel, *Övervakning och straff: Fängelsets födelse*, Lund 1975.
- Fritzsche, Peter, *Reading Berlin 1900*, Cambridge & London 1996.
- Frostgren, Margareta, "Damernas egen (Idun 1906)", i Anita Ahrens m.fl., *Veckopressen i Sverige: Analyser och perspektiv*, Löderup 1979.
- Furuland, Gunnel, *Romanen som vardagsvara: Förläggare, författare och skönlitterära häftesserier i Sverige 1833–1851 från Lars Johan Hierta till Albert Bonnier*, Stockholm 2007.
- Gabriele, Sandra, "Transfiguring the newspaper: From paper to microfilm to database", *Amodern* nr 2 2013.
- Gabrys, Jennifer, *Digital rubbish: A natural history of electronics*, Ann Arbor 2011.
- Gardey, Delphine, "Mechanizing writing and photographing the word: Utopias, office work, and histories of gender and technology", *History and Technology* nr 4 2001.
- Garvey, Ellen Gruber, *Writing with scissors: American scrapbooks from the Civil War to the Harlem renaissance*, New York 2012.

- Ginzburg, Carlo, *Ledtrådar: Essäer om konst, förbjuden kunskap och dold historia*, Stockholm 1989.
- Ginzburg, Carlo, *Osten och maskarna: En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*, Stockholm 1996.
- Gitelman, Lisa, *Always already new: Media, history, and the data of culture*, Cambridge & London 2006.
- Gitelman, Lisa, *Paper knowledge: Toward a media history of documents*, Durham & London 2014.
- Gitelman, Lisa, "Welcome to the bubble chamber: Online in the humanities today", *The Communication Review* nr 1 2010.
- Goffman, Erving, *Jaget och maskerna: En studie i vardagslivets dramatik*, Stockholm 1979.
- Good, Katie Day, "From scrapbook to Facebook: A history of personal media assemblage and archives", *New Media & Society* nr 4 2012.
- Goody, Jack, *The domestication of the savage mind*, Cambridge, London, New York & Melbourne 1977.
- Gustafsson, Karl Erik & Per Rydén, *A history of the Swedish press*, Göteborg 2012.
- Gustafsson, Tommy & Klara Arnberg, *Moralpanik och lågkultur: Genus- och mediehistoriska analyser 1900–2012*, Stockholm 2013.
- Gutttag, John V., *Introduction to computation and programming using Python*, Cambridge & London 2013.
- Hadenius, Stig, "En kvantitativ innehållsanalys av dagspressen: Teknik och användning i modern historisk forskning", i *Opinion och opinionsbildning som historiska forskningsobjekt: Föredrag vid Nordiska fackkonferensen för historisk metodlära på Hässelby slott 4–6 maj 1967*, Oslo 1968.
- Hadenius, Stig, *Nyheter från TT: Studier i 50 års nyhetsförmedling*, Stockholm 1971.
- Hadenius, Stig, "Partiers beslutsprocess och tjänstepensionsfrågan", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1965.
- Hadenius, Stig & Lennart Weibull, *Press radio tv: En bok om massmedia i dagens samhälle*, Stockholm 1970.
- Hadenius, Stig, Lennart Weibull & Jan-Olof Seveborg, *Socialdemokratisk press och presspolitik 1899–1909*, Stockholm 1968.
- Hadenius, Stig, Lennart Weibull & Jan-Olof Seveborg, *Socialdemokratisk press och presspolitik 1910–1920*, Halmstad 1970.
- Hagberg, Jan-Erik, *Tekniken i kvinnornas händer: Hushållsarbete och hushållsteknik under tjugo- och trettiotalen*, Malmö 1986.
- Hagdahl, E. H. [Charles Emil], *Fråga mig om all ting! Handbok för alla människor*, Stockholm 1883.

- Hamilton, Keith & Richard Langhorne, *The practice of diplomacy: Its evolution, theory, and administration*, London & New York 1995.
- Hammerstad, Tanja, *Svensk og norsk diplomati og propagandavirksomhet i Storbritannia i tiden rundt unionsoppløsningen i 1905: En analyse av svensk og norsk holdningsdannende virksomhet i Storbritannia og dennes innvirkning på utfallet av unionskonflikten*, Hovedoppgave i historie, Oslo Universitet 2002.
- Hawking, Stephen, *Min historia*, Stockholm 2014.
- Heesen, Anke te, *The newspaper clipping: A modern paper object*, Manchester 2014.
- Heine, Heinrich, *Historisch-kritische Gesamtausgabe der Werke*, bd 5, Hamburg 1994.
- Heldke, Lisa, "Let's cook Thai: Recipes for colonialism", i Sherrie A. Inness (red.), *Pilaf, pozole and pad thai: American women and ethnic food*, Amherst 2001.
- Hertz, Garnet & Jussi Parikka, "Zombie media: Circuit bending media archaeology into an art method", *Leonardo* nr 5 2012.
- Hessler, Carl Arvid, "Ett politiskt klipparkiv", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1951.
- Hessler, Carl Arvid, *Statskyrkodebatten*, Stockholm 1964.
- Heyd, Uriel, *Reading newspapers: Press and public in eighteenth-century Britain and America*, Oxford 2012.
- Hjørland, Birger, "The foundation of the concept of relevance", *Journal of the American Society for Information Science and Technology* nr 2 2010.
- Hill, Frank P., "Deterioration of newspaper paper", *Bulletin of the American Library Association* nr 5 1910.
- Hillis, Ken, Michael Petit & Kylie Jarrett, *Google and the culture of search*, New York 2012.
- Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige II*, Stockholm 1860.
- Hitchcock, Tim, "Confronting the digital", *Cultural and Social History* nr 1 2013.
- Hodell, Björn, "Schweizerier, utvårdshus och restauranger", i Gösta Berg m.f. (red.), *Det glada Sverige: Våra fester och högtider genom tiderna*, del III, Stockholm 1948.
- Holmberg, Claes-Göran, Ingemar Oscarsson & Per Rydén, *En svensk presshistoria*, Stockholm 1983.
- Hultqvist, Per, "Nya former för metodutbildningen i Göteborg", *Historisk Tidskrift* 1969.
- Humphreys, Lee, Phillipa Gill, Balachander Krisnamurthy & Elizabeth Newbury, "Historicizing new media: A content analysis of twitter", *Journal of Communication* nr 3 2013.
- Hällgren, Anna-Maria, *Skåda all världens uselhet: Visuell pedagogik och reformism i det sena 1800-talets populärkultur*, Möklinta 2013.

- Höjer, Torvald, "Den internationella kongressen för historiska vetenskaper i Berlin 1908", *Historisk Tidskrift* 1908.
- Höjer, Torvald, "Till frågan om den nyaste historiens källor: Några metodologiskt-kritiska anmärkningar", *Historisk Tidskrift* 1938.
- Ivarsson Lilieblad, Björn, *Moulin Rouge på svenska: Varietéunderhållning i Stockholm 1870-1920*, Linköping 2009.
- Jarlbrink, Johan, "Historien i tidningsklipp – tidningsklipp i historien: Klipp i arkiv, dagbok och bokfilm", *Historisk tidskrift* nr 3 2010.
- Jarlbrink, Johan, "Hågen för läsning: Tidningsläsningen i landshövdingarnas femårsberättelser 1850-1900", *Presshistorisk årsbok* 2008.
- Jarlbrink, Johan, "Kändisbruk: En tidningsläsare klipper och klistrar 1888", i Andreas Nyblom (red.), *Kultur~Natur: Konferens för kulturstudier i Sverige*, Linköping 2009.
- Jarlbrink, Johan, "Mobile/sedentary: News work behind and beyond the desk", *Media History* nr 3 2015.
- Jarlbrink, Johan, "Telegrafan på distans: Ett digitalt metodexperiment", *Scandia* nr 1 2018.
- Jarlbrink, Johan & Patrik Lundell, *Från pressarkivet 1800-1899: En källsamling*, Stockholm 2012.
- Jarlbrink Johan & Pelle Snickars, "Cultural heritage as digital noise: Nineteenth century newspapers in the digital archive", *Journal of Documentation* nr 6 2017.
- Jenkins, Henry, *Konvergenskulturen: Där nya och gamla medier kolliderar*, Göteborg 2008.
- Jenkins, Henry, *Textual Poachers: Television fans and participatory culture*, New York & London 1992.
- Jockers, Matthew, *Macroanalysis: Digital methods & literary history*, Urbana 2013.
- Johannesson, Eric, *Den läsande familjen: Familjetidskriften i Sverige 1850-1880*, Stockholm 1980.
- Johansson, Alf, *Finlands sak: Svensk politik och opinion under vinterkriget 1939-1940*, Stockholm 1973.
- Jones, Aled, *Powers of the press: Newspaper, power and the public in nineteenth-century England*, Aldershot 1996.
- Julich, Solveig, Patrik Lundell & Pelle Snickars, "Mediernas kulturhistoria: En inledning", i Solveig Julich, Patrik Lundell & Pelle Snickars (red.), *Mediernas kulturhistoria*, Stockholm 2008.
- Järpval, Charlie, *Pappersarbete: Formandet av och föreställningar om kontorspapper som medium*, Lund 2016.
- Kafka, Ben, "Paperwork: The state of the discipline", *Book history* nr 1 2009.
- Katz, Elihu & Paul Lazarsfeld, *Personal influence: The part played by people in the flow of mass communications*, Glencoe 1955.
- Kaiserfeld, Thomas, "Historikerna och tekniken: Om betydelsen av tekniska hjälpmedel för historieforskningen", i Marika Hedin & Ulf Larsson (red.), *Teknikens landskap: En teknikhistorisk antologi tillägnad Svante Lindqvist*, Stockholm 1998.
- Key, Emil, *Försök till svenska tidningspressens historia*, Stockholm 1883.
- Kilander, Svenbjörn, *Censur och propaganda: Svensk informationspolitik under 1900-talets första halva*, Uppsala 1981.
- Kittler, Friedrich, *Gramophone, film, typewriter*, Stanford 1999.
- Kjellén, Alf, *Flanören och hans storstadsvärld: Synpunkter på ett litterärt motiv*, Stockholm 1985.
- Krauss, Rosalind E., *The Picasso papers*, Cambridge 1999.
- Krajewski, Markus, *Paper machines: About cards & catalogs, 1548-1929*, Cambridge & London 2011.
- Krämer, Sybille, *Medium, messenger, transmission: An approach to media philosophy*, Amsterdam 2015.
- Kock, Martin, *Arbetare: En historia om hat*, Stockholm 1912.
- Konflikter och massmedia: Nordisk konferens om konflikt- och massmediaforskning. Historiska institutionen, Lunds universitet, den 6-7 april 1973*, Lund 1973.
- Kopytoff, Igor, "The cultural biography of things: Commoditization as process", i Arjun Appadurai (red.), *The social life of things: Commodities in cultural perspective*, Cambridge 1986.
- Küng, Lucy, "Does media management matter? Establishing the scope, rationale and future research agenda for the discipline", *Journal of Media Business Studies* nr 1 2007.
- Lagerqvist, Lars O. & Ernst Nathorst-Böös, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar*, Stockholm 2002.
- Lagoze, Carl, "Big data, data integrity, and the fracturing of the control zone", *Big Data & Society* nr 2 2014.
- Lakoff, George & Mark Johnson, *Metaphors we live by*, Chicago & London 1980.
- Laporte, Dominique, *History of shit*, Cambridge & London 2000.
- Larsson, Lisbeth, *En annan historia: Om kvinnors läsning och svensk veckopress*, Stockholm & Stehag 1989.
- Larsson, Maja, "En förgörande ensamhet: Om ogifta män och det moderna livets sköra gränser", i Anne Marie Berggren (red.), *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*, Stockholm 1999.
- Latour, Bruno, "Visualisation and cognition: Thinking with eyes and hands", *Knowledge & Society* 1986.
- Law, John, *Organizing modernity*, Oxford & Cambridge 1994.

- LeClercq, Ann Sinkler Whaley, "Daily life on a South Carolina plantation, 1855–1983", i Susan Tucker, Katherine Ott & Patricia P. Buckler (red.), *The scrapbook in American life*, Philadelphia 2006.
- Lewlin, Jan-Erik, "Den industriella papperstillverkningens historia", i Esko Häkli (red.), *Ingen dag utan papper: Om papper och dess roll som kulturbärare*, Helsingfors & Stockholm 2008.
- Lewin, Leif, "Historiens mening", i Leif Lewin (red.), *Festskrift till professor skytteanus Carl Arvid Hessler utgiven till 80-årsdagen den 10 februari 1987 av hans lärjungar*, Uppsala 1987.
- Liedman, Sven-Eric, *Stenarna i själen: Form och materia från antiken till idag*, Stockholm 2006.
- Liljewall, Britt, "Folkligt skriftbruk i Sverige under 1800-talet", i Ann-Catrine Edlund (red.), *Att läsa och att skriva: Två vågor av vardagligt skriftbruk i Norden 1800–2000*, Umeå 2012.
- Lindström, Matts, *Drömmar om det minsta: Mikrofilm, överflöd och brist 1900–1970*, Lund 2017.
- Lindström, Matts, "Där papperet slutar tar filmen vid: Överflöd och mikrografisk reproduktion, 1900–1940", i Otfried Czaika, Jonas Nordin & Pelle Snickars (red.), *Information som problem: Medieanalytiska texter från medeltid till framtid*, Stockholm 2014.
- Lindström, Matts & Adam Wickberg Månsson, "Universitetsmediet och humanioras historia: En inledning", i Matts Lindström & Adam Wickberg Månsson (red.), *Universitetet som medium*, Lund 2015.
- Livingstone, Sonia, "Media audiences, interpreters and users", i Marie Gillespie (red.), *Media audiences*, Maidenhead 2005.
- Lundblad, Kristina, *Om betydelsen av böckers utseende: Det svenska förlagsbandets framväxt och etablering under perioden 1840–1914 med särskild hänsyn till dekorerade klotband. En studie av bokbandens formgivning, teknik och relation till frågor om modernitet och materiell kultur*, Malmö 2010.
- Lundell, Patrik, *Pressen i provinsen: Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850*, Lund 2002.
- Lundgren, Frans, *Den isolerade medborgaren: Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt*, Hedemora 2003.
- Lundin, Claës, "Förlustelser", i E. W. Dahlgren (red.), *Stockholm: Sveriges huvudstad skildrad med anledning av Allmänna konst- och industriutställningen 1897*, del III, Stockholm 1897.
- Lundin, Claës, *Nya Stockholm*, Stockholm 1890.
- Manoff, Marlene, "The materiality of digital collections: Theoretical and historical perspectives", *portal: Libraries and the Academy* nr 3 2006.
- Manovich, Lev, *The language of new media*, Cambridge & London 2001.
- Manovich, Lev, "The practice of everyday (media) life: From mass consumption to mass cultural production?", *Critical Inquiry* nr 2 2009.
- Marvin, Carolyn, *When old technologies were new: Thinking about electric communication in the late nineteenth century*, New York & Oxford 1988.
- Maxwell, Richard & Toby Miller, *Greening the media*, New York 2012.
- Mays, Kelly J., "The disease of reading and Victorian periodicals", i John O. Jordan & Robert L. Patten (red.), *Literature in the marketplace: Nineteenth-century British publishing and reading practices*, Cambridge 1998.
- McLuhan, Marshall, *Media: Människans utbyggnader*, Stockholm 1999.
- McQuail, Dennis, *Mass communication theory*, Los Angeles & London 2010.
- Meadow, Charles T., Bert R. Boyce, Donald H. Kraft & Carol Barry, *Text information retrieval systems*, London 2007.
- Metzger, Jonathan, *I köttbullslandet: Konstruktionen av svenskt och utländskt på det kulinariska fältet*, Stockholm 2005.
- Milligan, Ian, "Illusionary order: Online databases, optical character recognition, and Canadian history, 1997–2010", *The Canadian Historical Review* nr 4 2013.
- Modig, Einar, *Diplomattjänst med mellanspel: En memoarbok*, Stockholm 1954.
- Moretti, Franco, "Conjectures of world literature", *New Left Review* nr 1 2000.
- Mussell, James, "Elemental forms: The newspaper as popular genre in the nineteenth century", *Media History* nr 1 2014.
- Mussell, James, *The nineteenth century press in the digital age*, Basingstoke 2012.
- Musil, Robert, *Mannen utan egenskaper*, del I, Stockholm 1999.
- Müller, Lothar, *White magic: The age of paper*, Cambridge 2014.
- Müller-Wille, Staffan & Isabelle Charmantier, "Natural history and information overload: The case of Linnaeus", *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* nr 1 2012.
- Mårdsjö, Karin, *Maten, metoderna och livet: Svenska husliga handböcker 1750–1900*, Lund 1998.
- Nerone, John, "The history of paper and public space", *Media History* nr 1 2015.
- Newlyn, Andrea K., "Redefining 'rudimentary' narrative: Women's nineteenth-century manuscript cookbooks", i Janet Floyd & Laurel Forster (red.), *The recipe reader: Narratives – contexts – traditions*, Aldershot & Burlington 2003.
- Nickles, David Paull, *Under the wire: How the telegraph changed diplomacy*, Cambridge 2003.
- Nikolaev, Alexander, "Ten thousand eyes: The story of Ἀργὸς Μυριόπους", *Greek, Roman, and Byzantine Studies* nr 4 2015.
- Nilsson, Göran B., "Om det fortfarande behovet av källkritik: Jämte några reflexioner över midsommaren 1941", *Historisk Tidskrift* 1973.

- Nordström, Ester Blenda, *En piga bland pigor*, Lund 2012.
- Norström, Vitalis, *Masskultur*, Stockholm 1910.
- Nowak, Kjell, Benny Carlman & Karl-Erik Wärneryd, *Masskommunikation och åsiktsförändringar*, Stockholm 1968.
- Nunberg, Geoffrey, "Farewell to the information age", i Geoffrey Nunberg (red.), *The future of the book*, Berkley 1996.
- Nyblom, Andreas, *Ryktbarhetens ansikte: Verner von Heidenstam, medierna och personkulten i sekelskiftets Sverige*, Stockholm 2008.
- Nybom, Torsten, *Motstånd – anpassning – upplutning: Linjer i svensk debatt om utrikespolitik och internationell politik 1940–1943*, Stockholm 1978.
- Odén, Birgitta, "Historiens plats i samfundsforskningen: Ett diskussionsinlägg", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1968.
- Ollwell, Victoria, "The body types: Corporeal documents and body politics circa 1900", i Leah Price & Pamela Thurschwell (red.), *Literary secretaries/Secretarial culture*, Aldershot 2005.
- Osterhammel, Jürgen, *The transformation of the world: A global history of the nineteenth century*, Princeton & Oxford 2014.
- Palm, August, *Ögonblicksbilder från en tripp till Amerika*, Stockholm 1901.
- Parikka, Jussi, *What is Media Archaeology?*, Cambridge & Malden 2012.
- Parikka, Jussi & Tony Sampson, "On anomalous objects of digital culture: An introduction", i Jussi Parikka & Tony Sampson (red.), *The spam book: On viruses, porn, and other anomalies from the dark side of digital culture*, Cresskill 2009.
- Pariser, Eli, *The filter bubble: What the Internet is hiding from you*, New York 2011.
- Perloff, Marjorie, *The futurist moment: Avant-garde, avant guerre, and the language of rupture*, Chicago & London 1986.
- Peters, John Durham, *The marvelous clouds: Toward a philosophy of elemental media*, Chicago & London 2015.
- Pionke, Albert D., "Excavating Victorian Cuba in the British periodicals database", *Victorian Periodicals Review* nr 3 2014.
- Popp, Richard K., "Information, industrialization, and the business of press clippings, 1880–1925", *The Journal of American History* nr 2 2014.
- Price, Leah, *How to do things with books in Victorian Britain*, Princeton 2012.
- Price, Leah & Pamela Thurschwell, "Invisible hands", i Leah Price & Pamela Thurschwell (red.) *Literary secretaries/Secretarial culture*, Aldershot & Burlington 2005.
- Qvist, Gunnar, *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846: Studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena*, Göteborg 1960.
- Rathje, William & Cullen Murphy, *Rubbish! The archaeology of garbage. With a new preface by the authors*, Tucson 2001.

- Rayward, W. Boyd, "European modernism and the information society: Introduction", i W. Boyd Rayward (red.), *European modernism and the information society: Informing the present, understanding the past*, Aldershot 2008.
- Renvall, Pentti, *Den moderna historieforskningens principer*, Stockholm 1965.
- Rehnberg, Mats, *Stora krogboken: Bilder ur restauranglivet kulturhistoria*, Stockholm 1955.
- Richards, Thomas, *The imperial archive: Knowledge and the fantasy of empire*, London & New York 1993.
- Riee, Stephen V., George Nagy & Thomas A. Nartker, *Optical character recognition: An illustrated guide to the frontier*, New York 1999.
- Rikardsson, Gunnel, *The Middle East conflict in the Swedish press: A content analysis of editorials in three daily newspapers 1948–1973*, Stockholm 1978.
- Rogers, Everett, *Diffusion of innovation*, New York 1983.
- Rose, Jonathan, *The intellectual life of the British working classes*, New Haven 2001.
- Ruggiero, Aino & Marita Vos, "Social media monitoring for crisis communication: Process, methods and trends in the scientific literature", *Online Journal of Communication and Media Technologies* nr 1 2014.
- Runeby, Nils, *Dygd och vetande: Ur de bildades historia*, Stockholm 1995.
- Ryden, Per, "Guldåldern (1919–1936)", i Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.), *Den svenska pressens historia III: Det moderna Sveriges spegel (1897–1945)*, Stockholm 2001.
- Röhle, Theo, *Der Google-Komplex: Über Macht im Zeitalter des Internets*, Bielefeld 2010.
- Sandlund Gräfvart, Elisabeth & Jarl Torbacke, "Hundred years of Swedish press history: From general surveys to problem-oriented research", *Scandinavian Journal of History* nr 1 1982.
- Scanlan, John, *On garbage*, London 2005.
- Schantz, Herbert F., *The history of optical character recognition*, Manchester 1982.
- Shannon, Claude, "The mathematical theory of communication", i Claude Shannon & Warren Weaver, *The mathematical theory of communication*, Urbana 1964.
- Simmel, Georg, "Storstäderna och det andliga livet", i *Hur är samhället möjligt? – och andra essäer*, Göteborg 2013.
- Sjöberg, Tina, "Damkonditorier och herrkaféer: Borgerliga kvinnors och mäns skilda rum i 1890-talets Stockholm", *Rig* nr 3 1998.
- Sjöblad, Christina, *Bläck, äntligen! kan jag skriva: En studie i kvinnors dagböcker från 1800-talet*, Stockholm 2009.
- Sjösten, Nils-Åke, *Sockenbiblioteket – ett folkbildningsinstrument i 1870-talets Sverige*, Linköping 1993.

- Sjöstrand, Ylva S., *Stadens sopor: Tillvaratagande, förbränning och tippning i Stockholm 1900–1975*, Lund 2014.
- Smith, David C., "Wood pulp and newspapers, 1867–1900", *The Business History Review* nr 3 1964.
- Spieker, Sven, *The big archive: Art from bureaucracy*, Cambridge 2008.
- Steketee, Gail & Randy Frost, "Compulsive hoarding: Current status of the research", *Clinical Psychology Review* nr 7 2003.
- Steketee, Gail & Randy Frost, "Phenomenology of hoarding", i Gail Steketee & Randy Frost (red.), *The Oxford handbook of hoarding and acquiring*, Oxford & New York 2014.
- Sterne, Jonathan, "Out with the trash: On the future of new media", i Charles R. Acland (red.), *Residual media*, Minneapolis & London 2007.
- Strasser, Susan, *Waste and want: A social history of trash*, New York 1999.
- Strindberg, August, *Dikter på vers och prosa*, Stockholm 1995.
- Strindberg, August, *Giftas I-II*, Stockholm 1982.
- Strindberg, August, *Röda rummet: Skildringar ur artist- och författarlivet*, Stockholm 1981.
- Stråth, Bo, *Union och demokrati: De Förenade rikena Sverige-Norge 1814–1905*, Nora 2005.
- Sumpter, Caroline, "The cheap press and the 'reading crowd': Visualizing mass culture and modernity, 1838–1910", *Media History* nr 3 2006.
- Söderberg, Hjalmar, "Ur glömskan", i *Noveller I*, Stockholm 1962.
- Söderberg, Verner, *Sveriges sockenbibliotek och öfriga anstalter för folkläsning*, Stockholm 1901.
- Sörbom, Per, *Läsning för folket: Studier i tidig svensk folkbildningshistoria*, Stockholm 1971.
- Tahmasebi, Nina Kai Niklas, Gideon Zenz & Thomas Risse, "On the applicability of word sense discrimination on 201 years of modern english", *International Journal on Digital Libraries* nr 3 2013.
- Tanner, Simon, Trevor Munoz & Pich Hemy Ros, "Measuring mass text digitization quality and usefulness: Lessons learned from assessing the ocr accuracy of the British Library's 19th century online newspaper archive", *D-Lib Magazine* nr 7/8 2009.
- Tantner, Anton, "Before Google: A pre-history of search engines in analogue times", i René König & Miriam Rasch (red.), *Society of the query reader: Reflections on web search*, Amsterdam 2014.
- Tenney, Alvan A., "The scientific analysis of the press", i Klaus Krippendorff & Mary Angela Bock (red.), *The content analysis reader*, Thousand Oaks 2009.

- Theophano, Janet, *Eat my words: Reading women's lives through the cookbooks they wrote*, New York 2002.
- Thompson, John B., *Medierna och moderniteten*, Göteborg 2008.
- Tingsten, Herbert, *Den svenska socialdemokratins idéutveckling*, del I, Stockholm 1967.
- Tingsten, Karl, *Fyrtio år i stadens tjänst: Minnen från mitt arbete*, Stockholm 1935.
- Tjerneld, Staffan, *Stockholmsliv: Hur vi bott, arbetat och roat oss under 100 år*, Stockholm 1949.
- Torell, Ulrika, Roger Qvarsell & Jenny Lee (red.), *Burkar, påsar och paket: Förpackningarnas historia i vardagens konsumtionskulturer*, Stockholm 2010.
- Torstendahl, Rolf, *Introduktion till historieforskningen: Historia som vetenskap*, Stockholm 1966.
- Torstensson, Rolf & Birgitta Odén, "Den weibullska riktningen", i Gunnar Artéus & Klas Åmark (red.), *Historieskrivningen i Sverige*, Lund 2012.
- Traub, Myriam C., Jacco van Ossenbruggen & Lynda Hardman, "Impact analysis of ocr quality on research tasks in digital archives", *Research and Advanced Technology for Digital Libraries* nr 9316 2015.
- Tucker, Susan, Katherine Ott & Patricia P Buckler (red.), *The scrapbook in American life*, Philadelphia 2006.
- Turner, Mark W., "Periodical time in the nineteenth century", *Media History* nr 2 2002.
- Ulvros, Eva Helen, *Fruar och mamseller: Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870*, Lund 1996.
- Verheusen, Astrid, "Mass digitization by libraries: Issues concerning organisation, quality and efficiency", *Liber Quarterly* nr 1 2008.
- Vismann, Cornelia, *Files: Law and media technology*, Stanford 2008.
- Waller, Sture M., "Historisk opinionsundersökning och tidningsforskning: Några reflektioner kring metodfrågor", *Historisk Tidskrift* 1961.
- Waller, Sture M., "Opinionsbegreppet vid studiet av svensk utrikespolitisk debatt under 1860- och 1870-talen", i *Opinion och opinionsbildning som historiska forskningsobjekt: Föredrag vid Nordiska fackkonferensen för historisk metodlära på Hässelby slott 4–6 maj 1967*, Oslo 1968.
- Weaver, Warren, "Recent contributions to the mathematical theory of communication", i Claude Shannon & Warren Weaver (red.), *The mathematical theory of communication*, Urbana 1964.
- Weber, Heike, "Towards 'total' recycling: Women, waste and food waste recovery in Germany, 1914–1939", *Contemporary European History* vol 22 2013.
- Weibull, Curt, *Historiska problem och utvecklingslinjer*, Stockholm 1962.
- Weibull, Jörgen, "Metodologiska problem i modern historia", *Scandia* 1969.

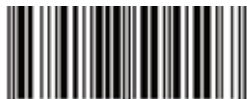
- Wernberg, Hjalmar, *Bakom fällda rullgardiner: Sedeskildringar ur Stockholmslifvet*, Stockholm 1896.
- Westerståhl, Jörgen, *Vietnam i Sveriges Radio: En studie av opartiskhet och saktighet i nyhetsförmedlingen utförd på uppdrag av Radionämnden*, Göteborg 1968.
- White, David Manning, "The gate keeper: A case study in the selection of news", *Journalism Quarterly* nr 4 1950.
- Wieselgren, Harald, *Ur vår samtid: Femtio porträtt med nekrologer*, Stockholm 1880.
- Winston, Brian, *Media, technology and society: A history from the telegraph to the Internet*, London 1998.
- Wittmann, Reinhard, "Was there a reading revolution at the end of the eighteenth century?", i Guglielmo Cavallo & Roger Chartier (red.), *A history of reading in the West*, Cambridge 1999.
- Worm-Müller, Jacob S., "Fridtjof Nansen og 1905", i Fridtjof Nansen, *Dagbok fra 1905*, Oslo 1955.
- Zilliacus, Clas, "Bladet och dess bläddrare: En umgängeshistorisk skiss", i Patrick Bruun & Olof Mustelin (red.), *Presshistoriska och andra studier tillägnade Torsten Steinby*, Helsingfors 1983.
- Åmark, Klas, "Den franska revolutionens förbannelse: En undersökning av modellers och metoders effekter på forskningsresultaten i aktuell svensk pressforskning", *Historisk Tidskrift* 1973.
- Åmark, Klas, *Makt eller moral: Svensk offentlig debatt om internationell politik och svensk utrikes- och försvarspolitik 1938–1939*, Stockholm 1973.
- Åmark, Klas, "Teoriernas intåg i svensk historieforskning", i Gunnar Artéus & Klas Åmark (red.), *Historieskrivningen i Sverige*, Lund 2012.
- Östholm, Hanna, *Litteraturens uppodling: Läsesällskap och litteraturkritik som politisk strategi vid sekelskiftet 1800*, Hedemora 2000.

Hur tog papperstidningar en gång form i läsarnas händer, som färskvaror, personliga minnen, omslagspapper och skräp? Tidningen har fungerat både som informationsbärare och toalettpapper. Det var denna mångsidighet som gjorde den till en viktig del av människors vardag. Den här boken studerar vitt skilda mediebruk med samma allvar och följer mediets omvandlingar på ambassader och soptippar, i kök och digitala databaser. Här möter vi hoardern som försöker övertyga om att han sitter på en skatt, höghastighetsläsaren anställd som sökmotor på klippbyrån, personalen på digitaliseringscentrat som slaktar gamla tidningslägg i syfte att bevara dem för framtiden. I centrum står informationshanteringens eviga frågor: Vad är information att bevara och vad är skräp att kasta bort? Hur ska man hitta vad man söker bland allt störande brus?

Johan Jarlbrink är docent i mediehistoria, verksam vid Umeå universitet.

OMSLAG Tidningshållare i miniatyr till Greta af Billberghs (f. 1889) dockskåp, tillverkad ca 1900. Foto: Nordiska museet.

ISBN 978-91-985045-0-7

MEDIEHISTORISKT ARKIV
NR 40